

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

TOPLUMSAL TEZAHÜRLERİ BAĞLAMINDA
ZİHNİYET DEĞİŞİMİ VE DİN

Ziyaeddin KIRBOĞA
DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Mehmet AKGÜL

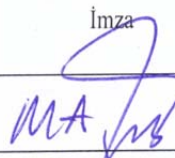

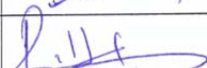
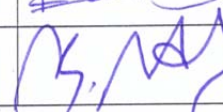
Konya-2016

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ziyaeddin KIRBOĞA
	Numarası	028102063003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet AKGÜL
	Tezin Adı	Toplumsal Tezahürleri Bağlamında Zihniyet Değişimi ve Din

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Toplumsal Tezahürleri Bağlamında Zihniyet Değişimi ve Din” başlıklı bu çalışma 23/09/2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Danışman	Prof. Dr. Mehmet AKGÜL	
2	Üye	Prof. Dr. Hayri ERTEN	
3	Üye	Doç. Dr. Ahmet KOYUNCU	
4	Üye	Prof. Dr. Ramazan UÇAR	
5	Üye	Prof. Dr. Kemalettin TAŞ	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ziyaeddin KIRBOĞA		
	Numarası	028102063003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	Toplumsal Tezahürleri Bağlamında Zihniyet Değişimi ve Din			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ziyaeddin KIRBOĞA

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ziyaeddin KIRBOĞA		
	Numarası	028102063003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		X
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet AKGÜL		
Tezin Adı	TOPLUMSAL TEZAHÜRLERİ BAĞLAMINDA ZİHNİYET DEĞİŞİMİ VE DİN			
<p>İnsanların zihinlerinde değiştiğini düşündüğümüz din anlayışı, toplumsal kabuller, yeniden anlamlandırmalar ve yeni yorumlamalarla ilgilidir. Zihniyet değişiminin, Müslüman toplumlardaki yansımaları, Din Sosyolojisi alanında araştırılması gereken önemli bir konudur. Özellikle günümüz Türkiye'si, bu bağlamda incelenmesi gereken önemli bir sosyal alandır.</p> <p>Zihniyet değişimi, çok sebepli bir olgudur. Modernleşme, rasyonelleşme, sekülerleşme ve küreselleşme kavramlarının birbirleriyle ve zihniyet değişimiyle ilişkileri vardır. Bu kavramların zihniyet dünyamız üzerindeki etkileri, ancak toplumsal alanlardaki örnekleriyle açıklanabilir.</p> <p>Toplumsal hayatın her alanında zihniyet değişiminden söz etmek mümkündür. Çalışmada bu alanların tamamını incelemek mümkün olmadığından, önemli toplumsal tezahürleri bulunan aile, kentleşme, ahlâk, kıyafet, iletişim araçları ve medya, toplumsal dayanışma, komşuluk, ekonomi, alışveriş mekânları, hac ve umre, infak ve sadaka, tevekkül konuları ele alınmıştır.</p> <p>Gelenek ve modern kavramları, çalışmada merkezi bir öneme sahiptir. Çalışmada sosyal, ekonomik şartlarla birlikte modernleşme, sekülerleşme gibi birçok etkenin neden olduğu zihniyet değişiminin toplumsal tezahürleri, din ilişkisi bağlamında ele alınmıştır.</p> <p>Araştırmanın zihniyet-din ilişkisinde, zihniyetin etkilenebilen bir olgu olmasının yanında, toplumsal yapıyı etkileyen bir olgu olarak da ele alınması bakımından önem taşıdığı düşünülmektedir. Zihniyet değişimiyle ilgili çalışmaların Türkiye'de sınırlı olması da göz önünde bulundurulduğunda araştırmanın din sosyolojisi alanına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.</p>				
Anahtar Kelimeler: Zihniyet, Değişim, Din, Gelenek, Modernleşme, Sekülerleşme.				

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ziyaeddin KIRBOĞA		
	Student Number	028102063003		
	Department	Philosophy and Religion Sciences / Religion of Sociology		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet AKGÜL		
Title of the Thesis/Dissertation	CHANGE OF MENTALITY AND RELIGION WITH THE CONTEXT OF SOCIAL APPEARANCES			
<p>The knowledge of religion that we suppose it changes in people's minds is related to social acceptances, recalls and reinterpretations. Reflections of mentality change on Muslim communities is an important field required to be studied for Religion Sociology. Today's Turkey is a specifically important social area to be studied on this behalf.</p> <p>Mentality change is a multi-cause fact. Modernism, rationalism, secularism and globalism are related to each other and mentality change. The effects of all these notions on our minds can only be explained with their samples in social areas.</p> <p>It is possible to talk about mentality change in every parts of social life. As it is not possible to examine all these fields; the topics such as family, urbanization, clothes, communication tools and media, public cooperation, neighborhood, economy, shopping malls, pilgrimage and umre, subsistence and charity, resignation are examined.</p> <p>The tradition and modern topics have prior importance in this study. With the social and economical conditions, the public appearances of mind change that modernization and secularizm cause are examined in the religion relationship sense.</p> <p>In the relationship of mind-religion, besides the mind can be affected, it is thought that it has importance as a phenomenon which effects the public structure. It is thought that this study will provide benefits to religion sociology as the studies about mind change are restricted in Turkey.</p>				
Keywords: Mentality, Change, Religion, Tradition, Modernism, Secularism.				

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1
1. PROBLEM	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	4
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	6
4. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI	8
BİRİNCİ BÖLÜM	11
KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	11
1. ZİHNİYET VE ZİHNİYETİN OLUŞUMU	11
2. ZİHNİYETİN DEĞİŞİMİ	20
2.1. Zihniyetin Değişimi İçin Gerekli Koşullar	22
2.2. Zihniyet Değişiminin Evreleri	25
2.3. Zihniyetin Değişime Karşı Direnci	30
2.4. Zihniyetlerin Evriminin Bazı Kaynakları ve Özel Mekanizmaları.....	32
3. ZİHNİYETİN DİN VE TOPLUMLA ETKİLEŞİMİ	32
3.1. Zihniyet - Din Etkileşimi	32
3.2. Zihniyet - Toplum Etkileşimi	37
İKİNCİ BÖLÜM	41
ZİHNİYET DEĞİŞİMİ-DİN İLİŞKİSİNİN TOPLUMSAL TEZAHÜRLERİ	41
1. AİLE	45
2. KENTLEŞME	52
3. AHLÂK	61

4. KIYAFET	64
5. İLETİŞİM ARAÇLARI VE MEDYA	68
6. TOPLUMSAL DAYANIŞMA.....	79
7. KOMŞULUK KÜLTÜRÜ	83
8. EKONOMİ	87
9. ALIŞVERİŞ MEKÂNLARI.....	93
10. HAC VE UMRE	103
11. İNFAK-SADAKA.....	106
12. TEVEKKÜL.....	109
SONUÇ	116
KAYNAKÇA.....	121
ÖZ GEÇMİŞ	129

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
AVM	: Alışveriş Merkezi
Bkz.	: Bakınız
Bsk.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
E. T.	: Erişim Tarihi
Ed.	: Editör
Fak.	: Fakültesi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nu	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sdlş.	: Sadeleştiren
SÜSBED	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
t. y.	: Tarih Yok
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yer yok
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

Zihniyet değişiminin literatürümüze girmesinde, Sabri F. ÜLGENER'in yaptığı özel çalışmaların büyük payı vardır. Ancak hemen ifade edelim ki, sosyolojik önemi büyük olan bu alan, Türkiye'de sınırlı sayıda araştırmacının konusu olmuştur. Sınırlı sayıda çalışma dışında, zihniyet değişimi gerçekten henüz bâkir bir alanı temsil etmektedir.

Toplumların ve bireylerin tarihi süreç içerisinde dünya ve dine ya da geleneğe bakışları ve bunlardan ne anladıkları, aslında toplumsal yapıdaki değişimin nedenlerinin araştırılmasında odak teşkil eder. Zihniyet değişimi, bir kez incelenip bir kenara bırakılacak bir sosyal olgu değildir. Bu alanda yapılacak her çalışma, toplumsal yapının şekillenmesi ve zihniyet dünyasının değişiminde rol oynayan yeni aktörleri tespit edebilir. Ancak toplumsal kabullerin ve zihniyetin değişiminde önemli etkileri olduğunu düşündüğümüz belirli kavram, kuram ve teoriler (bilgi/bilim, modernleşme, sekülerleşme, küreselleşme), bu özelliklerini sürdürecektir gibidir.

Toplumsal tezahürleri bağlamında ortaya çıkan ise insanların toplumsal kabullerinde, tanımlamalarında ve yeniden yorumlamalarında din ile ilgili meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin toplumsal hayata yansımalarıdır. Bu değişimde etkin veya baskın rol oynayan ekonomi, medya, kentleşme gibi unsurların tespit edilerek, toplumsal hayatta değişen tezahürlerinin incelenmesi, değişimin yön ve boyutunun belirlenmesi için gereklidir.

Çok genel bir tablo ile ifade etmek gerekirse bu çalışma, iki bölüm içerisinde incelenmiştir. Zihniyet değişimi öncelikle kavramsal ve kuramsal çerçevede ele alınmış, zihniyetin oluşumu, değişimi, din ve toplumla olan etkileşimi incelenmiş, modernleşme, bilgi/bilim gibi zihniyet değişimi sürecine etki eden kavramlar değişime katkıları bakımından yeri geldikçe değerlendirilmiştir.

Toplumsal hayatta meydana gelen değişimler, zihniyet dünyasının tezahürlerini ifade etmektedir. Zihniyetin din ile ilişki biçimi, toplumsal hayatın tasvir edilmesinde önemli bir belirleyicidir. Dolayısıyla sosyal alanda meydana gelen dinî kabul ve ifade şekilleriyle ilgili değişimler, zihniyet ve din arasındaki ilişki biçiminde meydana gelen değişimleri ifade etmektedir. Bu bakımdan değiştiği veya değişmediği düşünülen dinî kabullerin ve tanımlamaların ifadesi, zihniyet ve din ilişkisinin toplumsal alandaki tezahürlerinin incelenmesini gerektirmektedir. İkinci bölümde zihniyet değişiminin toplumsal alana yansıdığı, dinî tecrübe ve dinî hayatı temsil eden ve önemli toplumsal tezahürleri bulunan aile, kentleşme, ahlâk, kıyafet, iletişim araçları ve medya, toplumsal dayanışma, komşuluk, ekonomi, alışveriş mekânları, hac ve umre, infak ve sadaka, tevekkül konuları ele alınmıştır. Bu alanlar, kuramsal çerçevede ifade edilen teorik plan temelinde tartışılmıştır.

Başta konu belirleme olmak üzere araştırmacının her safhasında yönlendirmede bulunan ve yardımını esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet AKGÜL'e en

içten şükranlarımı sunarım. Yine çalışma sırasında bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim, her konuda müracaatımı hoş gören, bıkmadan çalışmanın eksiklerini tamamlayan değerli hocam Prof. Dr. Hayri ERTEN'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışma boyunca görüş ve düşünceleriyle, çalışmanın şekillenmesinde ve yön bulmasında emeği geçen değerli hocam Doç. Dr. Ahmet KOYUNCU'ya teşekkürlerimi arz ederim.

Ziyaeddin KIRBOĞA
Konya - 2016

GİRİŞ

1. PROBLEM

Zihniyeti sadece bir zihinsel fonksiyon olarak düşünemeyiz. Bu sebeple zihniyetin her türlü alanla ilişki içerisinde olduğunu ifade etmek mümkündür. Zihniyet aynı zamanda çok yönlü ve toplumsal yönü olan bir olgudur.¹ Yaşama biçiminin bir takım kurallarla kendini açıklaması zihniyeti meydana getirir.² Toplumsal olguların büyük çoğunluğu, zihniyetin oluşumuna katkı sağlar.³ İçinde bulunulan çağın, milletin ve meslekî zihniyetin özellikleri, zihniyetin belirlenmesinde önemlidir.⁴ Bu bağlamda, bireyin içinde bulunduğu toplumun kültürü ve değerleri, ailesi, arkadaş çevresi, görsel ve işitsel yayınlar, modern iletişim teknolojisi, okulu, işi, iş arkadaşları, kısaca etrafında ilişki içinde bulunduğu bütün unsurlar, zihniyetin oluşumunda bir pay sahibi olmaktadır. Bunlardan erken dönemde etkisini gösteren, yoğunluğu bulunan ve baskın çıkanlar, zihniyetin yönünü de tayin etmede etkili tarafı göstermektedir.

Zihniyet oluşumunda önemli bir rolü olan din, sosyal davranış kuralları ve gündelik tecrübelerle açıklamalar getirir. Her din, toplumsal alanda belli kurallar getirir ve sosyal davranışların biçimlerini belirler.⁵ Dolayısıyla zihniyet ve toplum ilişkisinde dinin belirleyicilik rolü önem arz eder.

Yüksek dinler başta olmak üzere bütün dinlerde doğrudan kutsalla ilişkilerle ilgili ya da dinin özüne ait hususlar dışında, hayatın bütün alanları hakkındaki ilkelerle, tüm önemli dünyevi olaylara karşı takınılan tavırları içeren oldukça zengin bir düşünce yapısı bulunmaktadır. Bu anlamda her din belli bir zihniyeti beraberinde getirmektedir. Din mensupları tarafından az ya da çok bilinçli olarak paylaşılan bu zihniyet onların hayatını da etkiler.⁶

¹ Mustafa Aydın, *Bilgi Sosyolojisi*, 2. Bsk., Açılımkitap, İstanbul, 2010, ss. 105-107.

² Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Derin Yay., İstanbul, 2006, s. 17.

³ Mustafa Aydın, *a.g.e.*, s. 112.

⁴ Fatma Karabıyık Barbarosoğlu, *Moda ve Zihniyet*, 5. Bsk., İz Yay., İstanbul, 2012, s. 195.

⁵ İhsan Çapcıoğlu, *Modernleşen Türkiye'de Din ve Toplum*, OTTO Yay., Ankara, 2011, s. 27.

⁶ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniv. Yay., No: 62, Kayseri, 1993, s. 182.

Araştırmada problem olarak esas alınan temel unsur, insanların yeni kabuller ve tanımlamalarla, zihinlerinde ve gündelik hayatta din anlayışının değişmesidir. Bu değişimin zihniyet değişimi ve din çerçevesinde, dindarlığın toplumsal tezahürleri bağlamında çözümlenmesi gerekmektedir. Zihniyet değişimi ve din bağlamında, dinî tanımların ve kabullerin algılanma derecesi ve dinî hayatın sosyal tezahürleri bağlamında ifade çeşitliliği, farklı düzeylerde kendini göstermektedir. Değişim sürecinin yansımaları insanın zihin kodlarını değiştirdiği ölçüde önemli olmaktadır.

Zihniyet değişimi, pek çok kavramla birlikte düşünülmesi gereken bir süreci ifade eder. Bu sebeple çok geniş bir alanda yansıma bulur. Esasen itikadî alan ahlâk, ticaret, din eğitimi ve dini pratikler gibi dine konu olan diğer alanların hepsiyle ilgilidir. Dolayısıyla itikadî konularla ilgili yeni kabuller ve tanımlamaların bulunması, diğer alanlarda yansıma bulabilir. Zihniyet değişimi, dinin temel kaynaklarına yüklenen farklı anlamlarla ilgili olmakla birlikte sadece bununla da sınırlı değildir. Aynı zamanda önceden toplum tarafından reddedilen inanç ya da pratiklerin süreç içerisinde aynı toplum tarafından kabul görmesi veya kabul gören inanç ya da pratiklerin zamanla gündelik hayatın dışında tutulmasıdır. Problemin zeminini teşkil eden bu değişim, insanların gündelik hayatını yeniden şekillendirirken, zihniyet değişiminin doğasında bulunan “değişime karşı direnç”, toplumun bazı kesimlerince gündelik hayatta dinsel olanı devam ettirmektedir. Gündelik hayatın bu iki yönünü temsil eden, toplumda genel olarak dinden, özelden örneğin Kur’ân ve Hadislerden ne anlaşılması gerektiğiyle ilgili farklı yaklaşımlar ortaya çıkmakta, bir taraftan da toplumsal kabuller değişmeye devam etmektedir. İslâm dininin temel kaynakları Kur’an ve Hadislerin uygulanabilirliği, diğer bir ifadeyle dinin davranışa dönüşmesi, toplumsal kabulle yakından ilgilidir. Dinin aslına uygunluk problemi her zaman tartışılmakla birlikte, toplumda kabul edilen anlam ve uygulamaların günümüzdeki işlevinin tespiti, problemin diğer yüzünü temsil etmektedir.

Değişen kabullerin ve pratiklerin çözümlenmesi bağlamında, dinî geleneğin nasıl oluştuğu ve değiştiğinin araştırılması gerekir. Bu bağlamda problem olarak, modern zamanlarda ortaya çıkan kabullerin ve pratiklerin değişiminin, olay ve

olgulara anlam yükleme konusunda, dünyevi/seküler bir çizgide kendini gösterdiği düşünülebilir. Din eksenli geleneksel zihniyetin giderek zayıfladığı, zihniyeti oluşturan birçok unsurun etkisiyle, dünyevi yorumlarla yeniden şekillendiği var sayılabilir. Problem olarak kabul edilebilecek bu düşünce ve varsayımların toplumsal hayatta ifade bulup bulmadığının ya da en azından ne kadar somutlaştığının araştırılması gerekir.

Ortaya çıkan yeni toplumsal şartlar, değişime direnç gösteren din referanslı geleneksel yapıyı yeni durumların baskısı ve ihtiyaçların karşılanması gibi vasıtalarla her gün biraz daha değişime zorlamaktadır. İnsanların gelişen ve değişen toplumsal hayata ayak uydurma zorunlulukları, küresel düşüncenin toplumsal hayata yansıyan pratikleri, insanları geleneksel olanı yeniden yorumlama ve modern olanı kabule zorlayabilmektedir. Daha önce iyi olan kötü, kötü olan iyi olabilmektedir. Dinî inançlar referans gösterilerek şiddetle karşı çıkılan bir uygulama, süreç içerisinde mubah görülebilmekte, daha ileri boyutta, teşvik edilebilmektedir. Bunun tersine daha önce reddedilen bir uygulama, yeni dinî yorumlarla kabul görebilmektedir. Dolayısıyla gündelik hayatta üzerinde durmadan geçirtilen değişimler, aslında değişen bir zihniyetin ürünüdür. Değişen zihniyet de yeni toplumsal yapılar oluşturmada faillik görevi üstlenmektedir. Önceki ya da mevcut anlayışı yeniden yorumlama ve yeni olanı kabul etme anlamında, geçmiş/bugün ile gelecek arasındaki ilişki bağlamında da süreç böyledir.

Örneğin bugün aile, eğitim gibi toplumsal yapının en önemli alanlarını oluşturan kurumların işlevsel ve yapısal dönüşümüne uyum sağlamada gösterilen en önemli gerekçelerin başında toplumsal kabuller gelmektedir. Zira çekirdek aile yapısına göre tasarlanmış konutların oluşturduğu kent yapısında büyük aile yapısını korumaya çalışmak pek mümkün görünmemektedir. Bu yüzeysel örnek aslında sahip olunan zihniyete rağmen, küresel ve modern dünyanın getirdiği şartlarla oluşan toplumsal kabullerin gündelik hayatımızı şekillendirmedeki gücünü ortaya koymaktadır.

Değer yargılarının sorgulanması, toplumun içselleştirilen kültüründe çözümler meydana getirerek, bireysel ve toplumsal planda kültürel bunalım

problemlerine neden olabilir. Bir sonraki süreçte ise iletişim, bilişim vasıtaları, moda, teknoloji gibi toplumsal aktörler yeni modellerle toplumsal alana çıkararak yeni bir kültür oluşumunu sosyal alana taşıyacak olan elit vasıtalar bulacaktır. Böylelikle oluşan yeni kabuller ve tanımlar, yeni tutumların oluşmasını beraberinde getirecektir.

Bu çalışmada ele alınan toplumsal tezahür alanları, dinin toplumsal hayattaki en önemli teorik ve pratik alanlarıdır. Bu alanlarda ortaya çıkan yeniden yorumlama, toplumsal kabuller, tanımlamalar, uygulamalar ve bunların bugünün toplumsal alana yansımaları, gündelik hayata etkileri ve nasıl yön verdiği, bu çalışmanın konusu olacaktır.

Çalışmada dinî algı, gelenek ve modern bağlamında incelenmiş ve geleneksel-modern ikileminde, zihniyet değişimi bağlamında problem oluşturduğu düşünülen birçok sosyolojik, antropolojik sebeplerin yanı sıra zihniyet değişiminde önemli rolü bulunan modernleşmenin etkileri ve bu etkenlerin toplumsal hayata yansımalarının araştırılması, çalışmanın ana konusunu desteklemektedir.

Zihniyet araştırmalarında zihniyet kavramı, içinde yaşanılan toplumdan, inanç sistemlerinden ve değişim/direnç özelliklerinden bağımsız düşünülemez. Bu anlamda zihniyetin din ve toplumla ilişkisi etkileşim bağlamında çalışmaya konu edinilmiştir.

Genel olarak araştırmanın konusunu kavramsal, oluşum, değişim ve etkileşim bağlamında zihniyet ve zihniyetin dindarlık ifadelerinin toplumsal alandaki yansımaları oluşturmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte modern hayatın getirdiği toplumsal şartların oluşturduğu zihniyet değişiminin anlaşılması, kültür ve zihniyet değişimi yönüyle, sosyolojik anlamda analize katkı sağlayacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmada zihniyet değişiminin kavramsal yönü, evreleri, toplum ve din eksenindeki etkileşimi, dinî ya da din temelli geleneksel modelin, modern olana evrilme sürecindeki etkenleri incelenmeye çalışılacaktır. Çalışmanın amacı, dinî bağlamında zihniyet değişimiyle birlikte ortaya çıkan yeni bireysel ve toplumsal kabul ve uygulamaların, yeniden yorumlamaların ve tanımlamaların toplumun

gündelik hayatına nasıl yön verdiğini incelemektir. Dolayısıyla zihniyet değişiminin toplumsal alandaki tezahürleri, din ilişkisi çerçevesinde ele alınacaktır.

Zihniyet dünyasında meydana gelen değişimin anlaşılması ve bu değişimin getirebileceği toplumsal oluşum ve kabullerin belirlenmesi, din sosyolojisinin ilgi alanında olup din-dünya, din-toplum, din-zihniyet, toplum-zihniyet etkileşimlerinin ortaya konulması bakımından önemlidir. Bu etkileşim tek yönlü değildir. Bu bakımdan araştırmada, zihniyeti sadece edilgen bir olgu olarak değil, aynı zamanda etken ve zihniyetin değişime karşı gösterdiği dirençle sabitleşebilen yönleriyle de incelenmesi amaçlanmıştır. Çünkü zihniyet toplumsal yapı ile ilişkisinde sadece toplumsal yapıdan, şartlardan etkilenen bir olgu değil, bir taraftan da toplumsal yapıyı etkileyen, onu şekillendiren, toplumsal hayata yön veren bir olgudur. Bir taraftan da değişime karşı direnç gösterebilme özelliği sayesinde, belirsiz zaman aralığı boyunca sabit kalabilmektedir. Bu yönüyle de araştırma, konuya farklı bir bakış açısı getirmekte ve ayrı bir önem kazanmaktadır.

Araştırmada zihniyet değişiminin, konusuna ve toplumsal yapıya, inanç ve geleneklere göre farklılık bağlamında, sosyal alanda hangi evrelerde temsil edildiği incelenmeye çalışılacaktır. Başka bir ifadeyle değişim sürecini tamamlayan bir zihniyetten söz edilebilirken henüz değişim sürecinin diğer evrelerinin özelliğini taşıyan zihniyetlerin ya da henüz hiç değişime uğramamış bir zihniyetin varlığından da söz edilebilir. Üstelik değişimin yönünün geriye doğru olduğunu ifade etmek de mümkündür. Zihniyet değişiminin evrelerini temsil eden sosyal tezahürlerin, zihniyet değişimi-din ilişkisinin toplumsal tezahürlerinin incelendiği bölümde, zihniyet çözümlenmeleri yapılırken ele alınması hedeflenmiştir.

Araştırmanın bugün, zihniyet değişiminin ortaya çıkardığı yeni toplumsal kabul ve uygulamaların, yeniden yorumlamaların ve tanımlamaların toplumun gündelik hayatını getirdiği noktayı ve toplumsal yapıya verdiği biçimi ele alması, toplumun din ve dünya algısının nasıl bir değişime uğradığını, din ve dünyaya verilen rolün nasıl dönüştüğünü incelemesi, araştırmayı önemli kılmaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Sosyoloji öncelikle deskriptif bir bilimdir. Dinî topluluğun yapısını ve değişimlerini tasvir eder. Toplumdaki dinî yaşam, olay ve olgularla ilgili tasvirler yapılır.⁷ Bu nedenle araştırmada tasvir yöntemine başvurulmuştur. Toplumun ortaya koyduğu dinî ve sosyal hayatın doğru tasviri, sosyolojik incelemenin yapılabilmesi için gerekli bir yöntemdir.

Araştırma nitel bir özelliğe sahip olup araştırmada dokümantasyon yolu seçilmiştir. On sekiz yılı aşkın süredir yapmakta olduğum din hizmeti doğal olarak, zihniyet değişimi ve din ilişkisini, katılımcı gözlemci olarak toplumsal tezahürleri bağlamında inceleme imkânı sağlamıştır. Ancak bu inceleme bir dokümantasyon çalışmasını da gerektireceğinden, öncelikle değişimin yansıma bulduğu toplumsal, kültürel, ekonomik, kurumsal alanlarla ilgili yapılan çalışmaların taranması zorunlu olacaktır. Dolayısıyla dokümantasyon araştırması da araştırmada gerekli bir yöntemdir.

Çalışmanın değişim bağlamında odaklandığı “zihniyet” kavramı oluşum, değişim, değişime direnç gösterme gibi özellikler taşır. Alex Mucchielli, “Zihniyeti şekillendiren etkiler, bu etkilerin toplumsal alandaki tezahürleri, zihniyetlerle öğretilerin, ideolojilerin ve değerlerin ilişkileri ve zihniyetlerin nasıl evrildiği ve değiştiği” konularının incelenmesinin, hemen her gün gözlemlenen toplumsal olguların daha iyi anlaşılmasını sağladığı tespitini yapmıştır.⁸

Bu nedenle çalışmada zihniyet çözümlenmeleri, Mucchielli'nin çerçevesini çizdiği teorik temelde ele alınacaktır. Teorik planda zihniyetlerin oluşumu, zihniyetlerin evrim ve değişimi inceleme konusu olacaktır. Bir taraftan da zihniyet değişimine etki eden modernleşme, bilgi/bilim, sekülerleşme ve küreselleşme kavramları, ilgileri bağlamında ele alınacaktır. Ayrıca kuramsal çerçevede zihniyetin din ve toplum kavramlarıyla etkileşim bağlamında değerlendirilmesi yapılacaktır. Son bölümde ise zihniyet değişimi ve din ilişkisinin yansıma bulduğu sosyal alan,

⁷ Günay, *a.g.e.*, s. 48.

⁸ Alex Mucchielli, *Zihniyetler*, Çev. Ahmet Kotil, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 7.

başlıklara ayrılmış şekilde ve yine teorik çerçeveye bağlı kalınarak ve örnekler verilerek analiz edilecektir.

Zihniyetin oluşum ve değişiminde toplumsal yapının etkisi olduğu kadar, toplumsal yapının oluşumunda ve yeniden üretilmesinde insan zihninin failliği vardır. Giddens, *eylem* ve *yapı* kavramlarının birbirini gerektirdiğini, diyalektik özelliğe sahip olan karşılıklı bağımlılığın yeniden ele alınması gerektiğini ileri sürer. Eylemi, fiziksel varlıkların dünyadaki olaylara fiili veya tasarlanmış, sebebi olan müdahalelerin seyri olarak tanımlar. Eylem kavramı bir failin ekinliklerini anlatır.⁹ *Toplumsal yapı* kavramı, sosyolojik olarak önem arz eden bir kavram olup hayatımızdaki toplumsal bağlamların sadece olay ya da eylemlerin rasgele dizilişlerini değil, belirli yollarla bunların yapılaşmış veya kalıplaşmış olduklarını ifade eder. İnsanların davranış biçimlerinde ve birbirleriyle ilişkilerinde bir düzen vardır. Toplumlar daima yapılaşma sürecini yaşamaktadırlar. Giddens, “yapılaşma” kavramının, toplumsal yapıyı etkin bir şekilde oluşturup tekrar oluşturma sürecini çözümlmek için uygun bir kavram olduğunu savunur.¹⁰ Yapılaşmanın araştırılması, yapıların veya yapı tiplerinin devamlılık ve çözümlerini yönlendiren şartları belirleme çabasıdır. Yani *yeniden üretim* sürecinin araştırılması, “yapılaşma” ile “yapı” arasındaki ilişkinin tespit edilmesi anlamına gelir. Yapısalcılıkla işlevselciliğin sınırlı oluşu, “yeniden üretim”i aktif öznelerin eylemleriyle başarılan ve bu tür eylemlerin gerekli olduğu bir aktif yapılandırma süreci şeklinde değil, mekanik bir sonuç olarak görmeleridir. Giddens, *yapının ikiliği* kavramıyla, toplumsal yapının inşasının, insan failer olduğunu, diğer yandan da bu inşa sürecinin aracı/ortamı olduğunu vurgulamaktadır. Bu tezini şu şekilde formüleştirmiştir: Yapı bir yönüyle insanların somut davranışlarının ikili yönüdür, bir yönüyle de bu davranışların gerçekleşmesini sağlayan bir araç/ortam işlevi görür. Toplumsal bağlamlar insanları etkilemekle birlikte, insan davranışlarını belirleyen sadece bu bağlamlar değildir. Toplumun insanı nasıl yönlendirdiği ile insanın kendisini nasıl

⁹ Anthony Giddens, *Sosyal Teorinin Temel Problemleri, Sosyal Analizde Eylem, Yapı ve Çelişki*, Çev. Ümit Tatlıcan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005, ss. 191, 194; Giddens, *Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları, Yorumcu Sosyolojilerin Pozitif Bir Eleştirisi*, 2. Bsk., Çev. Ümit Tatlıcan, Bekir Balkız, Sentez Yay., Ankara, 2013, s. 99.

¹⁰ Giddens, *Sosyoloji*, Düzenleyen Yayın Hazırlayan: Cemal Güzel, Çev. Hüseyin Özel; Abdulkadir Sönmez, İstanbul, Kırmızı Yay., 2012, ss. 42, 144, 145.

gerçekleştirdiği arasındaki bağlantının araştırılması sosyolojinin işidir. Toplumsal dünya insanların etkinlikleri vasıtasıyla yapılaşır. Aynı zamanda insanların etkinlikleri bu toplumsal dünya tarafından biçimlendirilir.¹¹ Giddens'in *yapının ikiliği* kavramıyla ifade ettiği, toplumsal etkinliğin üretim ve yeniden üretiminde yer alan ilke ve kaynakların, aynı zamanda sistematik yeniden üretimin vasıtaları olması, yapılaşma kuramının temel önermelerinden birisidir. *Yapının ikiliği* kavramına göre, toplumsal sistemlerin yapısal özellikleri, yinelenir biçimde düzenledikleri pratiklerin hem aracı hem de sonucudurlar. Yapı, bireylere dışsal değil, belirli bir anlamda etkinliklere daha içseldir.¹²

Slattery, Giddens'in yapılaşma teorisinin çok pratik bir tez özelliği taşıdığını tespitle, toplumsal yapıların insan eylemlerinden oluştuğunu ve de onu yarattığını ifade eden "*yapının ikiliği*" (yapı ve faillik) fikrinin Giddens'in teorisinin merkezi unsurları olduğunu ifade etmiştir.¹³

Zihniyet değişimi-din ilişkisinin toplumsal tezahürlerinin incelendiği bölümde ele alınacağı üzere, zihniyet değişiminde etkin rolün, sadece toplumdan insana doğru ya da insandan topluma doğru olduğunu ileri sürmek, zihniyet değişimini açıklamak için yeterli değildir. Böyle bir tutum, toplumsal hayatın gerçekliğini görmezden gelmek olacaktır. İnsan zihninin ortaya koyduğu eylemler eğitim sistemini, din anlayışını ve ailenin kurumsal işlevlerini değiştirebilir. Dolayısıyla tek taraflı olarak toplumsal yapının zihniyeti veya zihniyetin toplumsal yapıyı belirlediğini savunmak anlamsızdır. Bu sebepten Anthony Giddens'in *yapılaşma* teorisinden çalışmayı destekleyici anlamda yararlanılmıştır.

4. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

Zihniyet değişimine tarihi süreç içerisinde ivme kazandıran, şekillendiren toplumsal alanları bir tek kategoride toplamak mümkün değildir. Daha işin başında din, medya, eğitim, gelir dağılımı, politika, nüfus, iklim gibi pek çok faktörle

¹¹ Giddens, *a.g.e.*, 2013, ss. 148-150.

¹² Giddens, *Toplumun Kuruluşu*, Çev. Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1999, ss. 62, 69.

¹³ Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, 4. Bsk., Çev. Ümit Tatlıcan, Sentez Yay., İstanbul, 2011, s. 487.

karşılaşılabilecektir. Çalışmanın birçok alanla ilişkisi olduğu tespitinden sonra ifade etmek gerekir ki, bu alanların tamamını ayrı ayrı başlıklar halinde bu çalışmanın sınırları içerisinde incelemek mümkün değildir.

Bunun yerine çalışma, dinin toplumsal hayattaki en önemli teorik ve pratik alanlarını temsil ettiği düşünülen aile, kentleşme, ahlâk, kıyafet, iletişim araçları ve medya, toplumsal dayanışma, komşuluk, ekonomi, alışveriş mekânları, hac ve umre, infak ve sadaka, tevekkül başlıklarından oluşan toplumsal tezahür alanlarıyla sınırlandırılmıştır.

Her din, inanç ilkelerinden oluşturduğu belli bir sistem kurarak, inananlarından bu ilkeleri kabul etmelerini bekler.¹⁴ Söz konusu kabul, pratikte sahip olunan zihniyetin sosyal tezahürünü ifade eder. Sosyologlar, zihniyetin değerlerden kurulu bir sistem olduğu görüşündedirler. Bu sistemi, dünya görüşü düğüm noktası olan nesnelere karşı tutumlar ve bir grubun tipik davranışları oluşturur.¹⁵

Dinin zihniyet oluşumunda önemli bir rolü olup¹⁶ din, toplumsal alanda belli kurallar getirir ve sosyal davranışların biçimlerini belirler.¹⁷ İnançın temel referansları olan âyet ve hadislerle yeniden anlam yükleme, önemli zihniyet değişimlerini beraberinde getirmektedir.

Dinî inancı neyin belirlediği konusunda, inancın insan için ne anlam ifade ettiğinden çok insanın neye inandığına yoğunlaşmaktadır. Bu husus dinî pratiğin araştırılması için de geçerlidir. Dinî pratikle ilgili olarak öncelikle insanların neleri yaptıklarına yoğunlaşmakta, eylemlerinin onlar için ne anlama geldiği ikinci planda tutulmaktadır. Bu sınırlama doğal olarak bu konulardaki araştırmaların sistematik ve kapsamlı olmalarını engellemektedir. Örneğin camiye gitme sıklığı, namaz kılma sıklığıyla ilgili birçok araştırmadan söz edilebilir. Ancak bunun yanında insanların yerine getirdikleri ibadetlerin onlara ne ifade ettiğinin araştırılması oldukça

¹⁴ Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, *Din Sosyolojisi*, Der: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, 2. Bsk., Vadi Yay., Çev. M. Emin Köktaş, Ankara, 1998, s. 254.

¹⁵ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁶ Şerif Mardin, “Din Sorunu Yeni Bir Düzeye Ulaşırken”, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yay., 5. Bsk., İstanbul, 1998, s. 238; Ejder Okumuş, “Sosyolojinin Din Sorunsalı”, Ed. Mehmet Bayyigit, *Din Sosyolojisi*, Palet Yay., Konya, 2013, s. 97.

¹⁷ Çapcıoğlu, *Modernleşen Türkiye’de Din ve Toplum*, s. 27.

önemlidir. Mesela dua pratiğini ele alalım. Dua pratiğinin sıklığındaki değişimleri tespit etmek önemli bir şeydir. Ancak duanın kendi tabiatı içindeki değişimleri, ona yüklenen farklı anlamları çözümlmek başka bir şeydir. Farklı bireylerin dini davranışlarına yükledikleri anlamlarla ilgili geniş bilgilere ulaşmak, farklılaşmış dinî katılma ve tecrübenin açıklanması için bir ilk adım olabilir.¹⁸

Zihniyet değişiminin tezahür ettiği toplumsal alanların hiçbiri diğerinden tamamen bağımsız düşünülemez. Bu özellik, toplumsal tezahürleri incelenecek örneklerin tasnifini de güçleştirmektedir. Çünkü bu alanların herhangi biriyle ilgili olarak ele alınan bir örnek, bazı yönleriyle diğer toplumsal tezahür alanlarıyla da ilişkili olabilmektedir. Bu bakımdan araştırmada örnekler daha çok, yön verme, diğer boyutlardaki yansımalarını da etkileme özellikleri dikkate alınarak incelenecektir. Bununla birlikte yeri geldikçe bu ilişkilere işaret edilerek, örneklerin farklı toplumsal alanlardaki tezahürleri ve değişimleri araştırılacaktır. Bu ise ulaşılan kaynaklarla sınırlı kalmaktadır.

¹⁸ Bkz., Glock, *a.g.e.*, ss. 263-265.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1. ZİHNİYET VE ZİHNİYETİN OLUŞUMU

İnsanın bir yetisi olarak anlaşılabilen “zihin” kavramının bazı genel tanımları şu şekildedir:

- Düşünce, algı, duyu, irade, bellek biçimlerinde ortaya çıkan, beyin kaynaklı insan bilinçliliği,
- İnsan organizmasında, zihinsel ve fiziksel fonksiyonları yönlendiren süreçlerin tümü,
- Düşünme, akıl yürütme ve bilgi kullanma yetisidir.¹⁹

İşlevsel olarak düşünüldüğünde zihin verili bir yeti, zihniyet ise bu yetinin oluşturduğu ve işlevsel kıldığı formlardır.

Zihniyet, *işlevsel* özelliği bulunan bir kavramdır ve algıda doğrudan yer alır. Zihniyetin oluşturduğu örtük referanslar sistemi, zihne ulaşan bilgilerin çözümlenmesinde bağlantı işlevi görür. İlkeler sistemi olarak zihniyet, bir ideoloji gibi çalışır ve olguları açıklamaya gayret eder. Bir dünya görüşüne sahip olan zihniyet, gerçeğin bir açıklamasını verir. Böylelikle kendinin anlama ve bilme ihtiyacını karşılar. Kitle iletişim araçları, medya zihniyetin bu işlevi her gün gördüğünü kanıtlar. Bir olgu gündeme geldiğinde, farklı toplumsal aktörler zihniyetin işlevi bağlamında aynı olguda farklı şeyler görürler.²⁰ Örneğin başörtüsü bir kesim için inancın bir gereği kabul edilirken, bir kesim bunu siyasal bir sembol olarak görür. Esasen bu durum, kültür ve dinin karşılıklı bir ilişki içerisinde olmasıyla ilgilidir. Kültür, bir takım semboller sistemini içermesiyle toplumsal hayatta yerini alır. Aynı şekilde dinde de sembollerin önemli bir yeri vardır.²¹

¹⁹ Selçuk Budak, “Zihin”, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 2009.

²⁰ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 21, 22.

²¹ Mustafa Arslan, “Kültürel Bağlamda Din”, Ed. M. Ali Kirman, Abdullah Özbolat, *Kültür ve Din*, Karahan Kitabevi, Adana, 2014, s. 15.

Sosyal bilimlere konu olan birçok kavram gibi, “zihniyet” kavramının da ilişkili olduğu ve çoğu zaman kesiştiği kavramlar vardır. Zihniyet söz konusu olduğunda bu kavramlardan biri “kültür”dür. Zihniyet bir grubun içselleştirilen kültürüyle bağlantı kurulmadan anlaşılamaz. Bu içselleştirilen kültür de *kültürel öncüller* ve *kültürel kişilik* nosyonuyla ilgilidir. En sığ anlamıyla kültür, belli bir bilgi biçimini ifade eder. Sosyolojide ise kültür, bir grubun üyelerinin ortak edinimlerinin tamamını anlatır. Şeylerin algılanması ve yapılan değerlendirmelerde bu edinimler referans işlevi görürler. Bu edinimler, bilgilerle olduğu kadar düşünceler ve inançlar, yargı normları, koşullandırmalar, davranış ve tutumlar, tasarımlar ve toplumsal modellerle de ilgilidir. Bu edinimler, farkında olmadan kültürel grubun diğer üyeleriyle paylaşılır. Antropolojik anlamıyla kültür günlük kullanımı bulunan nesnelere toplumsal kurumlara kadar dili, sanatı, örf ve adetleri, üretilen her şeyi kapsayacaktır.²² Örneğin değiştiği düşünülen kültürel unsurlardan biri olan örfler ve âdetler dün ile bugün arasındaki en önemli farklardandır. Yaşlılar ve orta yaşlılar, kendi zamanlarından bu yana insan ilişkilerinin değiştiğini çeşitli şekillerde dile getirirler: Eskiden küçükler büyüklerine yer verirdi, kadınlar cenazenin peşinden kabristana kadar gitmezlerdi, anne babanın rızası alınmadan evlenilmezdi, gibi. Oysa yeni nesiller bu örf ve âdetleri ya hiç bilmiyorlar ya da kabul etmiyorlar.²³

Kültürel öncülleri daha iyi anlayabilmek için R. Benedict’in kültür ile dil arasındaki benzetmesinden faydalanabiliriz. Buna göre kültür dil gibidir. Dilin hançere, dudak, diş, burun vb. seslerin tamamını kullanmaması gibi, kültür de mevcut imkânlar dâhilinde gelenekler, töreler, inanışlar, kurumlar vb. arasında bir seçimdir. Bir kültürdeki genel yönelimler, bireylerin eylemlerini belirleyicidir. Bu yönelimler, kültürün gözükmeyen değerleri sayesinde anlaşılabilir. Bunlar, bir kültürün az çok belirgin bir düşünce ve eylem modelini ifade eder. Bu model, kültürel yönelimlerin arka planındaki değerlerden meydana gelir. Kültüralist okul, bir toplum düzeyinde, birbirinin aynısı veya birbirine çokça benzeyen kültürel koşulların bütününün, toplumun bütün üyeleri arasında şeyleri aynı şekilde anlama ve bazı karakteristik durumlarda aynı şekilde davranma sonucunu verdiğini savunur. Ortak

²² Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 8, 9, 11.

²³ Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 16. Bsk., Ötüken Yay., İstanbul, 2010, s. 87.

kültürle yeterince aşlanmış bireylerin ortaklaşa paylaştığı bu türde *kültürel kişilik*, temel kişilik terimiyle ifade edilir. Temel kişilik, farklı milletlerin ve etnik yapının kendi milletlerine ve etnik yapılarına göre düşünmesini ve tepki vermesini sağlayan ortak inanışlar bütünüdür.²⁴

Mucchielli'nin, zihniyetin kültürel öncüller ve kültürel kişilik nosyonuyla ilgili bulunan içselleştirilmiş kültürle ilişkisini açıklayan bu tespitleri, zihniyetin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Zihniyet, “görüş ve inanış unsurlarının etkisi altında beliren düşünme yolu; toplumsal anlayış biçimi”²⁵; “bir toplumdaki veya gruptaki fertlerin alışkanlıklarıyla ilgili inançlarının tümü; zihin durumu, düşünce anlamına gelmektedir.”²⁶ Değer ve inançlar toplamı olan zihniyet, belli bir davranış biçimini,²⁷ dünyaya ait ilişkilerde takınılan tavrın içsel yönünü gösterir.²⁸ Mucchielli, zihniyet oluşumunu dört başlık altında inceler:

1. Kültüralizm ve Tutumların Oluşumu: Tutum, herhangi bir şey karşısındaki genel psikolojik eğilimdir. Tutumun tanımı, bu eğilimliliğin yönelimiyle sağlanır. Bu eğilimliliğin somutlaşması, bedensel tutumlarda ve akrabalığın eğilimlilikle ilgili olduğu davranış silsilelerinde ortaya çıkar.

2. Kültürleşme Yoluyla Zihniyetlerin Oluşumu: İnsan doğduğu zaman birkaç biyolojik içgüdü dışında daha çok bir *tabula rasa*'dır. Bu boş levhayı işleyecek ve bireyi biçimlendirecek olan yaşamındaki deneylerdir. Psikologlar insanların çocukluğunda karşılaşacağı bazı temel sorunsalları tespit etmişlerdir. Sosyal çevresinin bu sorunsalları çözümlenmeye imkân sağlaması, kişide bu durumları tanımlayan temel unsurlara karşı bir takım tutumlar oluşturacaktır.

Antropolojik düzey her insanda olan yaş, cinsiyet farklılıklarının varlığı gibi durumların oluşturduğu bütündür. Bunlar, az veya çok bütün insanlarca yaşanır ve dolayısıyla aynı türden izler bırakırlar. Bazı temel ihtiyaçların kökeninde bu vardır.

²⁴ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 13-15.

²⁵ Mehmet Ali Kirman, “Zihniyet”, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay., 2. Bsk., İstanbul, 2011.

²⁶ Meydan Larousse, “Zihniyet”, *Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, y.y., 1992.

²⁷ Sefer Yavuz, “Zihniyet ve Din”, Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2012, s. 589.

²⁸ Ülgener, *a.g.e.*, 2006, s. 15.

Örneğin kendini kanıtlama ihtiyacı bütün kültürlerde erkeklerde kadınlara göre daha çok gelişmiştir. Bir kültürün tipik ve ortak durumları, kültürel düzeyi oluşturur. Her kültürde bireyler üzerinde aynı etkiyi yapan süt çocuklarına analık, çocukların eğitim, bireylerin toplumsallaşma teknikleri gibi ortak bir “birincil kurumlar bütünü” vardır. Bu ortak etkiler aynı kültürden bütün bireylerde “temel kişilik” diye ifade edilen yapıyı oluşturan davranış şekilleri ve değer-tutumlar bütününe biçimlendirir.

3. Zihniyet ve Yaşam Ortamı: Yaşam ortamı, halkların psikolojisini etkilemektedir. Bunun ilk sistemli değerlendirmeleri Herodotos’a kadar götürülebilir. O, yeryüzü şekilleri, rüzgar sistemi, sıcaklık farklılıkları gibi faktörlerin yaptığı etkiye göre halkların mizacını sınıflandırdı. Montesquieu’nün ünlü ortamlar kuramına göre de fiziksel ortam ve özellikle iklim, bedenler ve buna bağlı olarak da halkların psikolojisi üzerinde belirleyici etkileri vardır.²⁹ Benzer şekilde İbn Haldun iklimin ve çevrenin insan ahlâkı üzerindeki etkilerini inceleyen geniş bir araştırma yapmıştır.³⁰

4. Çalışma Ortamı ve Meslekî Zihniyetler: Mesleğin sınırlarının kendine göre bir mantığı vardır ve uzun vadede bu mantığın izleri görülür. C. Lévy-Leboyer yaptığı uzunca bir ankette, bazı mesleklerin temel tutumlarını ve baskın değerlerini tespit etmiştir. Çiftçilerin, denizcilerin ve madencilerin meslekî zihniyetleri arasındaki yakın benzerliği ortaya çıkarmıştır. Bunlar gerçekte çalışkandırlar, onları niteleyen şey, çalışma ortamlarının yapısal benzerliğidir. Her üç meslek de doğayla ilişki içindedir; bu işlerde çalışmak fiziksel bir gayret ister ve bu gayretlerinin sonucu doğrudan görülür; bu işlerde onları tehdit eden ortak aktör, doğa koşullarıdır.³¹

Bireyin sosyal objelere karşı sürekli olumlu ve olumsuz değerlendirmelerinden, duygu ve heyecanlarından, karşısında olma ya da yanında olma eğilimlerinden oluşan sosyal davranış ve hareketleri, onun tutumlarını yansıtır.³² Mucchielli, zihniyetin kendi içinde bir dünya görüşü taşıdığını ve

²⁹ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 47, 48.

³⁰ Geniş bilgi için bkz., İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, Çev. Halil Kendir, İmaj Yay., Ankara, 2004, ss. 116-126.

³¹ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 37-58.

³² David Krech; Richard S. Crutchfield; Egerton L. Ballachey, *Cemiyet İçinde Fert*, Çev. Mümtaz Turhan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 231.

çevredeki unsurlara karşı tutumlar yani bir şeye karşı varoluş şekilleri ürettiğini ileri sürmüştür. Bu unsurların, söz konusu zihniyete sahip olan kişilerin bir tavır takınmak durumunda olduğu önemli öğeler, odak nesnelere ya da referans ve konumlanma nesne kategorileri olduğunu ifade eder. Mucchielli'ye göre örneğin otoritelere, geleneğe saygı gösterme arzusundan oluşan gelenekselci zihniyette, zihniyetin düğüm noktası niteliği taşıyan nesnelere birisi “geçmişten kalma kurulu şeyler” genel kategorisi olacaktır. Buna göre tutumlar, herhangi bir şeye karşı zihniyetin ürettiği varoluş biçimleridir, zihniyetin ortaya koymak durumunda olduğu tavrıdır.³³ Bir tutumun zihniyete ait unsuru, bireyin o tutumuna konu olan obje hakkındaki inançlarıdır. Tutum sisteminde en kritik rol oynayan, en önemli zihinsel unsurlar, değer yükleme rolü gören inançlardır. Bu inançlar, tutuma konu olan objeye iyi veya kötü şekilde nitelendirilmede bulunurlar.³⁴

Zihniyet, günlük konuşma dilinde, bir düşünce halini, davranışlarda gözlemlenen örf ve adetlerle birleştirilmiş olayları görme biçimini anlatır. Sezgisel olarak davranışları ve dünya görüşleri ile davranışların dayanaklarını kavrama biçimlerini birbirine bağlar. Zihniyet değişimi “Durum Baskısının Varlığı”, “Özgürlük Alanlarının Varlığı”, “Değerlendirilmiş Sosyo-Kültürel Modellerin Varlığı” genel koşullarına bağlıdır.³⁵ Tutumlar ise bireyin deneyimlerinden kalan ve süreklilik arz eden tutumlardır. Bu özelliğiyle bireyin dünyasını kurar, korur ve istikrarlı kılar. Bütün bireyler dış dünyadaki değişikliklere karşı farklı derecelerde reaksiyonlar geliştirir. Gelişen ve değişen dünyaya kolaylıkla ya da güçlükle, istekli ya da isteksiz uyum sağlamaya çalışan bireyler, bu süreçte tutumlarının da değiştiğini görürler. Bu, sosyal değişim ve gelişmenin, toplum ve kültürlerin yükseliş ve çöküşünün bireysel ve psikolojik yönünü oluşturur. Tutumların nasıl değiştiğinin veya değiştirileceğinin bilinmesinin teorik ve pratik yönden önemi büyüktür.³⁶ Burada önemli bir konu, tutumların oldukça uzun süreli olmasıdır. Geçici eğilimler için tutum kavramını kullanamayız. Aynı zamanda tutumlar bilişsel, duygusal ve davranışsal öğeler içermelidir. Bir eğilimin tutum olarak tanımlanabilmesi için bu

³³ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 17, 18.

³⁴ Krech; Crutchfield; Ballachey, *a.g.e.*, s. 232.

³⁵ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 16,17, 60-66.

³⁶ Krech; Crutchfield; Ballachey, *a.g.e.*, s. 355.

eğilimin, kendini inanç şeklinde ifade eden bilişsel, duyguları ve heyecanları içeren duygusal ve gözlenebilen eylemleri içeren davranışsal unsurlar olmalıdır. Dolayısıyla tutumların kaynağı, zihinsel bir ürün olan bilişsel veya duygusal ya da gözlemlenebilen eylemler ya da bunların hepsini kapsayacak şekilde üç yönlüdür.³⁷

Bilinen her bir kültür, insan doğası karşısında bir tavır geliştirmiştir. Bu tavırlar Tanrı'nın yarattığı bir varlık olarak insandan, biyolojik tesadüf olarak insana kadar uzanır. Bütün kültürlerde insanlar, içinde buldukları evrenin tanımı üzerine tavır alırlar. Evren üzerine yapılan görüşler gizemcilik, irrasyonelizm, rasyonelizm gibi insan bilgisi anlayışlarını yaşam ve ölüm üzerine ve dolayısıyla din ve Tanrı üzerine görüşleri beraberinde getirir. Bütün kültürlerde insanlar, yaşadıkları toplumun örgütsel yapısı karşısında tavır almak durumundadır. İnsan yaşamı için temel tehditlerden biri, kıt şeylerin paylaşımıdır. Dolayısıyla insanlar, zenginliklerin paylaşımına katılmamazlık edemezler. Bu sebeple insanlar, yaşadıkları toplumun örgütlenmesini tanımlamak durumunda kalırlar. Nihayet bütün kültürlerde insanlar, benzerleriyle ilişkileri konusunda tavır almak durumundadırlar. Mucchielli, başkalarıyla ilişki tanımı konusunda yapılan tercihler hakkında Parsons ve Shils'in beş alternatif tespit ettiklerini kaydeder:

1. Duygusal-Tarafsızlık Alternatifi: İnsanın başkalarıyla ilişkileri sırasında eğer duygularına öncelik veriyorsa, duygusal seçimini yapmıştır. Duygularını askıya alıp başkalarının tutumlarının sonuçlarına bakıyorsa, duygusal tarafsızlık seçimini yapmıştır. Bu tercihleri düzenleyen normlar: “Başkasına karşı duygularını hesaba katmak gerekir” ya da “Başkasına karşı rasyonel bir biçimde davranmak gerekir” şeklindedir.

2. Topluluğa Yönelme-Kendine Yönelme Alternatifi: İnsanın topluluğun çıkarları ya da sadece kendi çıkarlarını dikkate almasıdır. Bu tercihleri düzenleyen normlar: “Topluluğun çıkarlarını dikkate almak gerekir” ya da “Sadece kendi çıkarlarını dikkate alarak davranmak gerekir” şeklindedir.

³⁷ Sezgin Kızılçelik; Yaşar Erjem, “Tutum”, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Ankara, 1994.

3. Evrenselcilik-Partikularizm Alternatifi: Ya herkese karşı aynı davranış kurallarıyla davranılmalıdır ya da insan davranışını özel durumlara göre belirlemelidir. Bu tercihleri düzenleyen normlar: “Bütün insanlara karşı uygulanabilir nitelikte aynı davranış ve yargı kurallarıyla hareket etmek gerekir” ya da “İnsan davranışını özel durumlara göre ayarlamalıdır” şeklindedir.

4. Kalite-Başarı Alternatifi: İlişki ya varlığın kendi öz niteliğiyle yönlendirilir ya da sadece sonuçlara bakılarak yargıya varılır. Bu tercihleri düzenleyen normlar: “Başkasının global varlığına öncelik vererek hareket etmek gerekir” ya da “Başkasına, gerçekleştirdiğine göre davranmak gerekir” şeklindedir.

5. Özgüllük-Yayımla Alternatifi: İlişki ya özgül yönlerle (global olmayan) temellendirilir ya da global toplumsal ilişkiler tercih edilir. Bu tercihleri düzenleyen normlar: “Başkasının özgül niteliklerine göre davranmak gerekir” ya da “Başkasına tüm nitelikleri dikkate alınarak davranılmalıdır” şeklindedir.³⁸

Başkalarıyla ilişki tanımı konusunda yapılan tercihleri, farklı boyutlarıyla dünyada ve Türkiye’de görmek mümkündür. Bu alternatifler arasında, dinî ya da dinî referansları olan geleneksel tercihlerle, modern olan arasında bir tasnif yapmak mümkündür:

- Duygusallık-Tarafsızlık Alternatifinde, dinî kaynaklardaki tercih ile modern dünyanın beklentisi rasyonellik bağlamında değerlendirilebilir. Dinî kaynaklarda çalışmanın, iyiliğin, kötülüğün mutlak karşılığının olduğu kaydedilir.³⁹ Modernleşme, rasyonelleşme kavramıyla yakından ilişki halindedir.⁴⁰ Dolayısıyla içinde bulunulan dünyada yapılan işlerin rasyonel bir karşılığı vardır. Ancak dinî karşılığın âhîret boyutu da söz konusudur. Dinî karşılık, âhîret boyutu da dikkate alındığında her zaman somut ve hesap edilebilir değildir.⁴¹ Ancak tamamen duygusal da değildir. Burada duygusallık kavramı inancı da kapsıyorsa -ki dinî tecrübenin ifadesinde

³⁸ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 26-31.

³⁹ Bkz., Bakara 2/286; En’am 6/160; Necm 53/39; Zilzâl 99/7, 8.

⁴⁰ Çapcıoğlu, *Modernleşen Türkiye’de Din ve Toplum*, s. 20.

⁴¹ Bakara 2/212.

hissedilen duygu ve algıların genel adı din duygusudur⁴² yani inancın insanın iç dünyasında oluşturduğu etkiye işaret ediyorsa, o takdirde duygusallıktan söz edilebilir. Çünkü dinî anlayışa göre insan ilişkilerinde dindarın zihninde olması gereken duygu değeri, Allah'ın rızası olmalıdır. Modern anlayışın norm değeri ise “Başkasına karşı rasyonel biçimde davranmak gerekir” şeklinde olacaktır.

- Topluluğa Yönelme-Kendine Yönelme Alternatifinde, dinin tercihinin tamamıyla olmasa da topluluğun çıkarları doğrultusunda olduğunu ifade etmek mümkündür. Modernleşmeye kıyasla dinin toplumsal menfaatleri çoğu kere bireysel olana önceliğini ifade edebiliriz.⁴³ Modernleşmede ise alternatif, insanın eylemlerinde kendi özel çıkarlarına öncelik vermektir. Çünkü modernleşmenin ayırt edici yönü ve temel kavramlarından biri “bireycilik”tir.⁴⁴ Dolayısıyla dinin tercihini düzenleyen norm “Topluluğun çıkarlarını dikkate almak gerekir şeklinde olurken, modern dünyada bu norm “Sadece kendi çıkarlarını dikkate alarak davranmak gerekir” şeklindedir.
- Evrenselcilik-Partikularizm Alternatifinde, başkalarıyla olan ilişkiler, dinî referanslarda herkese uygulanması gereken genel kriterlerdir.⁴⁵ Norm ise “Bütün insanlara karşı uygulanabilir nitelikte aynı davranış ve yargı kurallarıyla hareket etmek gerekir” şeklindedir. Modern dünyada insan davranışlarını özel durumlara göre ayarlamak durumundadır. Bu özel durumlar, toplumsal yapı içerisinde kişinin içinde bulunduğu duruma uygun ölçütler belirlemek anlamında değildir. Bu sonucusu dinî kriterlerde zaten mevcuttur. Örneğin fakirlik, kabiliyet, güç yetirme, hastalık gibi özel durumlara göre, görev ve sorumlulukları kolaylaştırıcı hükümler dinî kaynaklarda yer alır. Benzer örnekleri modern dünyada da görmek mümkündür. Bununla birlikte modern dünyanın getirdiği toplumsal şartlar,

⁴² Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1993, s. 137; Cemil Oruç, “Okul Öncesi Dönemde Dinî Duygunun Kökenleri ve Gelişimi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 10, Sayı 3, 2010, ss. 93, 94.

⁴³ Bkz., Haşr 59/9; Âl-i İmrân 3/103.

⁴⁴ Çapcıoğlu, *Modernleşen Türkiye’de Din ve Toplum*, s. 22.

⁴⁵ Bkz., Nisâ 4/58, 135; Ahzâb, 33/62; Şûra 42/13.

başın örtülmesi örneğinde olduğu gibi, insan davranışını özel durumlara göre ayarlama zorunluluğunu getirmektedir. Burada norm ise “İnsan davranışını özel durumlara göre ayarlamalıdır” şeklindedir.

- Kalite-Başarı Alternatifi, dinî olanla modern olanın en belirgin şekilde hissedildiği alternatiflerden biridir. Dinî referanslarda sonuç kadar global varlık da önemlidir.⁴⁶ Bu durum sadece düşünceyle sınırlı da değildir. Örneğin anne ve babanın varlığı bir “değer” olarak yeterlidir. Anne ve babalık vasıfları bu rollerin gereğini yerine getirerek başarı göstermenin yanında, kendi başına da bir kalite ifade eder ve değerlidir.⁴⁷ Bu durumda norm, “Başkasının global varlığına öncelik vererek hareket etmek gerekir” şeklindedir. Modern zamanlarda bir düşünce, bir varlık önemli olmakla birlikte, eylem ve somutlukla birleşerek başarıyla sonuçlanmadığı müddetçe değer ve kalite kazanmaz. Bu durumda norm, “Başkasına, eyleminde gerçekleştirdiği başarı ölçüsünde davranmak gerekir” şeklinde olacaktır.
- Özgüllük-Yayıma Alternatifinde, dinî ilkelerde insan ilişkileri özgül yönler temelinde değerlendirilir. Örneğin dinî anlamda “komşu” kendisiyle iyilik ilişkisi içinde bulunulması gereken bir özgüllüğe sahiptir.⁴⁸ Dolayısıyla bu tercihi düzenleyen norm, “Başkasının özgül niteliklerine göre davranmak gerekir” şeklindedir. Günümüzde bu özgüllük, yerini daha resmi, global toplumsal ilişki biçimine bırakmış, dolayısıyla komşu sadece fiziksel yakınlığın getirdiği iyilik ilişkisini zorunlu kılan bir kavram olmaktan öte, diğer niteliklerinin de değer kapsamına alındığı bir ilişki biçimine dönüşmüştür. Bu tercihi belirleyen norm da, “Başkasına tüm nitelikleri dikkate alınarak davranılmalıdır” şeklindedir. Başka bir ifadeyle, taşıdığı nitelikler kadar değerlidir.

⁴⁶ *Buhârî*, Rikâk 31; *Müslim*, İmân 207, 259.

⁴⁷ Nisâ 4/36; En’am 6/151.

⁴⁸ Nisâ 4/36.

2. ZİHNİYETİN DEĞİŞİMİ

Kendi başına “değişim”, “bir halden başka bir hale geçme”yi anlatır.⁴⁹ Değişimin failiği, etkileşim içinde olduğu kavramla ortaya çıkar. Örneğin “sosyal değişme” ifadesinde değişimin, toplumsal boyutuna vurgu yapılmakta ve bundan; süreç içerisinde toplumda gözlenebilen ve toplumun sosyal yapısını veya işlevlerini kalıcı ve köklü bir şekilde etkileyen ve toplumun tarihi akışına yeni bir yön veren değişiklik anlaşılır. Sosyal değişimin kurumsal, sosyal değerler ve kişiler üzerinde değişme çeşitleri olduğu gibi, çatışma, kültürel değişme, ekonomik değişme, zihniyet değişmesi sosyal sistemin kendi iç bünyesinde meydana gelen değişmelerdendir.⁵⁰ Her toplum ve kültür değişime uğrar. Değişimin yönü mutlak anlamda ileriye doğru değildir; ileriye doğru olabileceği gibi, geriye doğru da olabilir. Değişimin yönü ve hızı toplumlara göre farklılık gösterir. Sosyal veya fiziksel çevre, kültürel, biyolojik, teknolojik faktörler sosyal değişmeye etki eden unsurlar arasında ilk akla gelenlerdir. Diğer taraftan kitle iletişim araçlarındaki gelişmeler, demografi, din ve değerler, ekonomi, politika ve savaş faktörleri de sosyal değişimi etkileyen faktörlerdendir.⁵¹ Örneğin, bir zamanlar dinsel meşruiyeti tartışılan hatta din dışı görülen demokrasi, bugün birçok sorunun çözülebilmesinde kilit kavramlardan biri olarak kabul edilir. Oysa değişen, demokrasinin kendisi değil, zaman ve toplumsal şartların şekillendirdiği tutumlardır.⁵² Demokrasinin zihinlerde aldığı bu imaj değişimini Mucchielli'nin tespit ettiği “Zihniyet değişiminin genel koşulları” çerçevesinde açıklamak mümkündür: Her durumun kendine özgü örtük bir mantığı vardır. Durumda gerçekleşen yeterince anlamlı bir değişim, örtük bir mantık değişimiyle ilgilidir. Bu mantık bireyler üzerinde bir etki oluşturur ve bireyleri başka tutumlar takınmaya ve yeni durumsal mantıkla (demokrasiyle) uyum sağlama durumunda bırakır. Yani mevcut zihniyetle durum arasındaki mantıksal tutarsızlık gerçekleşir. Zihniyet değişiminin bu birinci koşulla birlikte ikinci koşulu, yenilikçinin, artık düşünceleri ya da eylemleri nedeniyle biyolojik ölüm ya da

⁴⁹ Ömer Demir; Mustafa Acar, “Değişim”, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Adres Yay., 6. Bsk., Ankara, 2002.

⁵⁰ Günay, *a.g.e.*, ss. 276-279.

⁵¹ Sulhi Dönmezer, *Toplumbilim*, 11. Bsk., Beta Yay., İstanbul, 1994, s. 399-411; Günay, *a.g.e.*, ss. 271-283; Kızılcılık; Erjem, “Değişme”, *a.g.e.*

⁵² Mehmet Akgül ile 15 Ocak 2014 tarihinde yapılan yüz yüze görüşme.

toplumsal yok oluş riskiyle karşı karşıya gelmemesidir. Yenilikçi davranışların sonucunda başarı imkânı tanınmalı ve toplumsal yaptırımlar olumlu olmalıdır. Bu yaptırımlar davranışlara değer kazandıracak olan ilk olumlu koşullamanın temelini teşkil eder. Son koşul ise eşanlı olarak yeni sosyo-kültürel modelin (demokrasi) topluma taşınmasıdır.⁵³

Geriye doğru gerçekleşen değişim ise yeniliklerin benimsenmemesinden kaynaklanan ve bazen de değişime karşı bir sosyal tepki olarak ortaya çıkan daha çok sahip olunan zihniyetin korunması amacıyla ya da biyolojik ve fizikî çevreyle ilgili hayati kaygılardan kaynaklanır. Örneğin günümüzde alanında uzman olan ya da olmayan kimselerce sıklıkla tartışmaların yapıldığı inanç ve ibadet konularında bozulmamış olduğu inancıyla geleneksel dinî bilgilere yeniden yönelmelerin olduğu görülmektedir.

‘Değişim’in kendisi bizzat sosyal bir olay değildir. Çünkü değişim, yalnızca sosyal alanda değil zihin, kültür, din anlayışları gibi her alanda görülür.⁵⁴ Zihniyet değişimi toplumsal değişim olgusunun bir parçasıdır.⁵⁵

Seyir itibariyle ağır olsa da zihniyetin değişimi mümkündür. Değişmeyen bir zihniyetten söz etmek mümkün olmadığına göre, geleneksel veya modern anlamda belli çerçeveleri olduğu varsayılan zihniyetten bahsedildiğinde bile, bu modern ve geleneksel zihniyetin de toplumlara göre farklı dereceleri vardır. Bunun alt yapısını belirleyen de, zihniyetin oluşum sürecidir.⁵⁶ Bu bağlamda, zihniyet ve değişim sözü konusu olduğunda, geleneksel ve modern karşılaştırmasında, geleneksel olanın neyi temsil ettiğinin tespiti önemlidir. Daha önce atıfta bulunduğumuz gibi, oluşumu çok yönlü olan ve toplumsal yönü bulunan zihniyetin değişimi de bu faktörlerle ilgilidir.

⁵³ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 59-69.

⁵⁴ Mehmet Bayraktar, “İslâm ve Sosyal Değişim”, *Din ve Toplum*, Temmuz-2008, C. 2, sayı: 1, 2008, s. 7.

⁵⁵ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁶ Mustafa Aydın, *a.g.e.*, ss. 112, 118.

2.1. Zihniyetin Değişimi İçin Gerekli Koşullar

Burada zihniyet değişiminin gerçekleşmesi için gerekli şartlar tespit edilecek, bunlarla ilgili örnekler “Zihniyet Değişimi-Din İlişkisinin Toplumsal Tezahürleri” bölümünde incelenecektir. Mucchielli’ye göre zihniyetlerin gelişmesi, değişmesi için üç genel koşulun eşanlı gerçekleşmesi gerekli ve yeterlidir:

1. İlk önce içinde bulunulan durumun grup üzerinde yeterli güçte baskı sağlaması ve bu baskının, üyelerin çoğunluğu tarafından hissedilmesidir. Bireylerin bir durumsal mantıktan başka bir durumsal mantığa geçmeleri bir iç huzursuzluğu getirir. Bu durum bireyleri başka tutumlara ve yeni durumsal mantıkla uyumlu başka bir zihniyet geliştirmeye zorlar. Durum konteksti gerek savaş, doğal afet, ekonomik kriz gibi büyük sıkıntılar nedeniyle gerekse teknik buluş, küçük bir demografik olgu gibi çok boyutlu ve dağınık küçük değişiklikler nedeniyle değişir. Bu değişimlerin sonuçları, düğüm niteliği olan nesnelere etkileyen ve toplumsal varlıkların dünya görüşüne yön veren anlam değişimleridir.

2. Toplumda özgürlük alanlarının var olması. Toplumda yeni davranış şekilleri uygulama alanı bulabilmelidir. Bu, gerek ahlâki gerekse maddî bakımdan mümkün olmalıdır. Bunun için hoşgörü ortamı olmalı ve bazı oyuncular için deney alanları bulunmalıdır. Ahlâki engelleyiciler ve tıkanmalar olmamalıdır. Toplumsal kontrol hafiflemiş, geleneklerin katılığı daha yumuşamış olmalıdır. Bu özgürlük alanları, değişimci/yenilikçinin, düşüncesi ya da eylemleri sebebiyle ölüm riskinin olmadığı alanlardır. Egemen toplumsal ideoloji tekeli, baskıcı ve anti demokratik olmamalıdır. Mevcut zihniyetin değerler sistemi, yeni davranışların arka planındaki yeni değerleri hoş görebilmeli, özümseyebilmeli, değiştirebilmeli ancak tümüyle çökmeyecek şekilde esnek olmalıdır.

3. Grup üyelerinin yeni ihtiyaçları karşılayabilen ve yeterince değerlendirilmiş yeni sosyal-kültürel modellerin farkında olması. Çeşitli toplumsal grupların diğer gruplara verdiği kırsallar için burjuvazi modeli gibi davranış modelleri ya da Batılı

gençlerin televizyon vasıtasıyla öğrendikleri modeller vardır. Bu modeller çoğu zaman elitler vasıtasıyla kültürleşme olarak dış toplumlar tarafından taklit edilirler.⁵⁷

Bir sosyal grubun yabancı bir kültürle teması sayesinde ihtiyaçların başka araçlarla da hatta daha kolay karşılanabileceği kanısına varılabilmektedir. Üstelik bu şekilde mevcut tutumların değiştirilmesi zorunluluğu bile söz konusu olmaktadır.⁵⁸ Yeni sosyo-kültürel modeller genellikle kendi kültürel gruplarının dışında değişik deneyimler edinmiş ve kendi kültürel gruplarına saygın bir birey olarak yeni davranış modelleriyle geri dönen bireyler tarafından taşınır. Kente çalışmaya giderek oradan yeni davranışlar edinmiş olarak köylerine dönen bireyler buna örnektir.⁵⁹ En önemli yenilikler, şartların değişmesiyle mevcut alışkanlıklar, etkinlikler, gibi araçların artık grubun temel ihtiyaçlarını tamamen karşılayamaz olduğu zaman ortaya çıkmaktadır. Bu durum da genellikle yabancı bir kültürle temas sonucunda görülmektedir.⁶⁰

Zihniyet değişiminde önemli bir rolü bulunan modernleşme, “Durum baskısının varlığı”, “Özgürlük alanlarının varlığı”, “Değerlendirilmiş sosyo-kültürel modellerin varlığı” koşullarının eş anlı gerçekleştiği bir zihniyet değişimi süreci olarak, zihniyet değişiminin genel koşulları içerisinde ele alınması gereken bir kavramdır.⁶¹ “Toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda sanayileşmiş Batı toplumlarının temsil ettiği teknik, bilgi ve zihniyet seviyesine ulaşmak için yapılan düzenlemeleri ve gösterilen çabaları ifade eden modernleşme, aslında bir süreç olup, insanın belirli amaçlar doğrultusunda doğa üzerinde sınırsız bir denetim kurma ve toplumu o amaçlar yönünde dönüştürme çabası olarak anlaşılabilir.”⁶² Buna göre:

- Batılı modele ulaşmak için yapılan düzenlemeler ve gösterilen çabalar, *durum baskısını*,
- Toplumda yeni davranışların ifade imkânı bulabilmesi, toplumsal kontrolün hafiflemesi ve geleneklerin daha az katı olması, *özgürlük alanlarını*,

⁵⁷ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 59-69.

⁵⁸ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri, Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Altınordu Yay., Ankara, 2015, s. 79.

⁵⁹ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 66.

⁶⁰ Turhan, *a.g.e.*, s. 79.

⁶¹ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 60-69.

⁶² Kirman, “Modernleşme”, *a.g.e.*, 2011.

- Batı toplumlarının temsil ettiği teknik, bilgi ve zihniyet seviyesi, *sosyo-kültürel modeli* temsil etmektedir.

Gelişmiş kabul edilen modern toplumların zenginlik, rasyonellik gibi özelliklerini, gelişmekte olan toplumlar hedef olarak kabul ettiler.⁶³ On altıncı yüzyıldan itibaren Batı'nın üstünlüğü karşısında Müslümanların uzun süre direnç göstermeleri yetmedi. Yönetici ve aydınlar arasında iktisadî, idarî, askerî, sosyal ve siyasî alanlarda reform ihtiyacı duyuldu. Başlangıçta “kaçınılmaz bir kötü” olan Batı, “vazgeçilmez iyi” şeklinde algılanmaya başladı.⁶⁴ Batı Avrupa'nın uzun bir tarihi süreçle ulaştığı sosyal düzeni, bir hedef olarak gören yaklaşım⁶⁵ Türkiye’de de yankı buldu. Türkiye’de geleneksel anlayışların, modern ihtiyaçlara cevap veremediğini, dolayısıyla terkedilmeleri gerektiğini ileri süren Batıcıların temsilcilerinden Abdullah Cevdet, Ahmet Rıza, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, Tevfik Fikret, Mustafa Asım, Mahmud Sadık’ı sayabiliriz.⁶⁶ Batıcı politikayı temsil eden elitin Batılı tüketim alışkanlıklarını benimseyecek kudreti olmasına karşın, yoksulluk içinde bulunan büyük kitlelerin Batılılaşma algısı lüks ve halkı hor görme şeklindedir. Yani Batılılaşan ülkelerde yönetimin nimetlerinden faydalanan kozmopolit bir üst tabaka oluşmuştur. Bunlar için Batılılaşma mutluluk kaynağıdır ve örnek aldıkları ülkelerden de destek görmektedirler. İşte İslâm toplumlarında modernleşme taraftarları genellikle bu sınıftır.⁶⁷ Bu bağlamda, toplumsal alanı anlamada yetersizlik gösteren siyasal düşünce, Batıcılığa odaklanmıştır. Batıcı aydınının bakış açısındaki din-batılılaşma veya din-sekülerleşme arasındaki ilişkiler, tarih içinde oluşmuş Batılı düşüncenin izleridir.⁶⁸

Bugün Batılılaşma politikaları internet, televizyon gibi teknolojinin yeni nimetleriyle küresel kültür transferleri yapmaktadır. Batılılaşmanın yayılımı için artık gazete, dergi gibi yazılı yayınlarla sınırlı kalmak gerekmiyor. Batılılaşma, bir ideoloji

⁶³ Abdurrahman Arslan, *Modern Dünyada Müslümanlar*, 6. Bsk., İletişim Yay., İstanbul, 2012, ss. 77, 78.

⁶⁴ Güngör, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, 4. Bsk., Ötüken Yay., İstanbul, 1986, ss. 24, 25.

⁶⁵ Kızılcılık; Erjem, "Batılılaşma", *a.g.e.*

⁶⁶ Akgül, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Çizgi Kitabevi, Konya, 1999, ss. 118, 119.

⁶⁷ Güngör, *a.g.e.*, 1986, s. 27.

⁶⁸ Akgül, *a.g.e.*, 1999, s. 124.

olmaktan çoktan uzaklaştı. Onu anlatmaya, kabul görmesi için makaleler yazan ideologlara gerek kalmadı. Batıyı çocuk oyuncaklarından cep telefonlarına kadar ekonomik alanda temsil eden küresel firmalar, alışveriş merkezleri; sosyo-kültürel alanda temsil eden dev medya kuruluşları; film ve sinemada onu bütün ihtişamı ve kahramanlıklarıyla zihinlere nakşeden Hollywood; meslek sahibi olmak ve meslekte ilerlemek için eğitim alanında kullanılan dil artık global ölçektedir. Hukuk, tıp, sosyal bilimler gibi birçok bilimin terminolojisi Batı'ya aittir. Otomobillerin, bilgisayar ve cep telefonlarının, giyesilerin ve hatta çocukların oyuncaklarının çoğu Batı patentlidir. Artık Türk insanı, fikir ve ideal olarak uzak kalmayı başarabilse de, yaşam ve toplumsal yapı olarak Batı'nın şekillendirmesinden uzak kalamıyor.

2.2. Zihniyet Değişiminin Evreleri

Mucchielli'ye göre zihniyet değişimi, birden bire ortaya çıkıp sonuçlanan bir süreç değildir. Toplumsal alanda davranışsal boyutlar kazanması için *zihniyet değişiminin dört evresi* söz konusudur:

1. *Çözülme* evresi: Değer sisteminin sorgulandığı evredir. Uzun ya da kısa süreli olabilir. Olaylar uzun yıllar halkın inançlarını sarsabilir ya da bir açıklama veya bir savaş gibi ani ve kuvvetli bir kültürel şok, dünyayı algılama şeklini çökertebilir. Gerilimin grup üyelerinin bütünü tarafından hissedildiği bu evrede bir sonraki evreyle birlikte giden bir kültürel bunalım söz konusudur. Bu bıkkınlık döneminde yeni davranış denemeleri dikkat çeker. Sıkıntılı ortama duyarlı olan alt gruplar, şartların doğurduğu karşı kültürle kaçarlar.

2. Bir önceki ve bir sonraki evreyle aynı zamanlı bulunan *sıkıntı/umutsuzluk* evresi: Bu bir kültürel bunalımı ifade eder. Gerilimin bütün grup üyeleri tarafından hissedildiği bu evrede, yeni davranış denemeleri görülür. Sıkıntıya daha duyarlı olan alt gruplar şartların getirdiği ve hiçbir kültürel bulgusu kalıcı olmayan karşı kültüre kaçarlar.

3. Yeni bir inanişin *oluşum* evresi: bağlam etkisiyle yeni bir düğüm nesnenin ortaya çıkması muhtemeldir. Yeni normlar, yeni bir anahtar değer ortaya konabilir. Bir süre inanişler heterojen olarak yaşanır ve bazıları zamanla kaybolur.

4. Yeni değerlerin sistemleştiği *donma* evresi: Yeni değerlerin daha açık kavrandığı, elitlerin bu değerleri uygulayıp savunduğu evredir. Toplum genelinde kabullenilmesi gereken yenedünya görüşünü elitler takdim ederler. Önceki değerler, sistemli olarak değerlerini kaybederler. Toplumsal yapı yeni bir kültürel kimlik kazanır.⁶⁹

Modern dünya görüşünde hâkim anlayış, modern toplumsal yapılarda dinî, irrasyonel olanın, geleneğin ve yerel olanın dışlanmasıdır. Bu karakter, modern bilgi ve bilim anlayışından beslenir.⁷⁰ Bu dışlama öncelikle eleştirel boyutla sınırlıdır. Din, modernizm öncesi İslâm toplumlarında merkezi bir yer işgal ediyordu. Toplumsal alandaki hemen bütün kurum ve kuruluşlar, yapılanmalarında dinî referanslara önemli bir yer tanımışlardır. Toplumun şekillenmesinde din önemli bir rol oynamıştır.⁷¹ Modernleşme anlayışı, tarihsel gelişimin bir önceki aşamasını, bir sonrakine göre daha ilkel ve geri görmektedir.⁷² Modern dünyanın aydınları tarafından ilerlemenin sebebi kabul edilen bilim,⁷³ merkezî bir yer edinmiş, bundan böyle artık bilim kavramı, klasik düşünce eserlerinde din kavramının gördüğü rolü üstlenmiştir. Artık herhangi bir meselede klasik ulemanın yaptığı gibi dinî delilleri sıralayarak bunların ispatını yapmak yerine aydınlar, meselenin bilim ve fûnûn açısından nasıl çözülebileceğini anlatmaya girişmişlerdir.⁷⁴ Önceki değerleri sorgulayan, dünyayı algılama şeklini derinden etkileyen bu süreç, Mucchielli'nin tespit ettiği, zihniyet değişiminin “çözülme evresi”dir.⁷⁵ Çünkü artık modern anlayışta dünya görüşünü belirleyen tamamen din değildir. Dinî, geleneksel ve irrasyonel olan dışlanarak modern toplumsal yapılarda bunların yerine bilim ikame edilmiştir.

15. yüzyıldan itibaren Avrupa’da oluşmaya başlayan, dört yüzyıldan beri kendisini oluştururken dünyayı da kendine göre değiştirip dönüştüren modern

⁶⁹ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 70.

⁷⁰ Akgül, *a.g.e.*, 1999, s. 12.

⁷¹ Ali Akdoğan, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dinî Hayat (Rize İl Merkezi Örneği)*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun, 1999, s. 47.

⁷² Akgül, *a.g.e.*, 1999, s. 47.

⁷³ Bu, İslâm’ın kastettiği manada asla “ilim” değildir. Bkz., Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 119.

⁷⁴ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, ss. 95, 119.

⁷⁵ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 69.

dönemin ürünü olan bugün küresel ölçekte yaşananlar, başta İslâm toplumları olmak üzere, dünya toplumlarının zihnini meşgul eden gerçektir. Üç yüzyılı aşan mücadelede Müslümanların, yaşadıkları coğrafyanın ve değerlerinin büyük çoğunluğu, modernitenin ve modern dünyanın bir parçası olmaktan kurtulamadı.⁷⁶ Dinin kendine özgü bir mantığı ve aşkın boyutları vardır.⁷⁷ Dinin ve geleneğin moderniteye gösterdiği direnç, bir sıkıntıyı beraberinde getirmiştir. Bu sıkıntılı dönem, bir kültürel bunalımın yaşandığı, gerilimle birlikte yeni davranış denemelerinin görüldüğü “sıkıntı/umutsuzluk” evresidir.

Modernlik, genelde dinin, özelde İslâm’ın hakikatini kendi geleneği içindeki anlaşılma ve tecrübe edilme biçiminden kopartarak, onu salt aklın nesnesi durumuna indirgemek gibi bir gayret içindedir. Modern anlayışta imandan bilgiye geçiş sürecinde, köklü bir toplumsal dönüşüm söz konusudur. Buna göre, iman üstüne kurulan hayatın içinde yer verilmiş dinin yeni konumu dikkat çekicidir.⁷⁸ Sarsılan eski sistemin basitçe çökebileceği, bir süre heterojen inanışların yaşandığı, bu inanışların yavaş yavaş kendilerine bir yer bulup bazılarının ortadan kalktığı, elitlerin yeni normlar icat ettiği nispeten uzun olan bu evre zihniyet değişiminin “oluşum evresi”dir. Son evrede (donma evresi) modernizmin getirdiği yeni değerler daha açık bir şekilde kavranmış ve sistemleşmiştir.⁷⁹

Dünyaya ait algılarla birlikte, geleneksel dindarlık algısı da, modernitenin biçimlendirmesine maruz kaldı. Bu yeni algı biçimi, ‘modern dindarlık’ tanımlamasıyla bilinen yeni bir dindarlık tipolojisi ortaya koydu. Modernlik, dindarın kafasındaki geleneksel dindarlık algısını kökten değiştirmiştir.

Zihniyet tanımlamalarında zihniyetin “düşünme” “ve bilgi kullanma” yetisi olduğundan söz etmiştik.⁸⁰ İnsanlar farklı seçimlerde bulunsalar da aslında ırk ve kültürlerinden bağımsız olarak birbirine benzerlik arz eden temel sorunla karşılaşılır: Evrenin ne olduğu, toplum halinde örgütlenmenin nasıl olacağı,

⁷⁶ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, ss. 15, 17.

⁷⁷ Okumuş, *a.g.e.*, s. 96.

⁷⁸ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, ss. 84, 103.

⁷⁹ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 69-71.

⁸⁰ Budak, “Zihin”, *a.g.e.*

başkalarına karşı nasıl davranılacağı gibi. Bu sorunların çözümleri sınırsız sayıda değildir. İnsanların bu sorulara verdiği cevapları öğrenmeyi, dünyanın ve kültürlerin tarihi sağlar. Toplumların oluşturduğu değerler ve dünya görüşlerinin tamamını bize, felsefi öğretiler ve düşünceler tarihi sunar. Başka bir ifadeyle felsefi sistemler, bilgi ve eylem ilkeleri bize dünya görüşü ve tutum alışlar bütünü sunar. Büyük filozofların kurduğu Platonculuk, Stoacılık, Dekartçılık, Kantçılık, Marksizim, Varoluşçuluk gibi felsefi sistemler, dünyayı tanımlayan bilgi tarzlarına göre ve insanın yapması gerektiğine göre, kendini konumlandırma şekilleridir. Din söz konusu olunca insanlar, öğretiden bahsetmeye daha alışkındır. Din, çoğu zaman yazılı olan her türlü referans prensibine uygulanır. Bu uygulama olayların yorumlanmasında, din konusunda, bilimsel bilgi konusunda faydalı olur.⁸¹

Burada zihniyet değişimi bağlamında bilgi konusunu çözümlenmeye çalışalım. İki dünya görüşünü savunan Aristo gibi filozofların dışta bırakılması geleneksel dünya, varlık, bilgi ve özellikle kozmolojik olarak nasıl bir zihniyeti doğurmuştur?⁸² Aristo bilgiyi, bir taraftan objelerin gözlemi, diğer taraftan da bu objelerin kavramlar altında toplanması olarak anlar. O, tabiatı olduğu gibi, yani duyuyla algılandığı şekilde bilmek ister. Ona göre bilgi, eşyanın idesini bilmekle aynı şeydir. Aristo'nun metafiziğinde Tanrı, müsebbibi'l-esbab'dır (sebeplerin sebebidir). Dolayısıyla onun metafiziği *Teoloji* adını da alır. Aristo'ya göre "Bilgilerimiz doğuştandır", ancak o, bu görüşüne "deney" ve "duyu" öğelerini de katarak akılcı bir görüş geliştirir. İnsan zihninin tamamen boş olmadığını kabul eder. Dolayısıyla insan zihni bilgiye değil, bilgi oluşturma yetisine sahiptir. Doğa olaylarının rastlantısal olduğunu söylemenin, gerçekte bu olayların illetlerini bilmemek demek olduğunu belirtir. İlk ve basit örnekleri Platon'un "Kanunlar"ında görülen kozmoloji konusunda Aristo, doğadaki bütün olaylara ilk defa hareket veren bir illetin olması gerektiğini, bunda makul ve ilahi bir sebebin de bulunması gerektiğini savunur. Ona göre âleme şekil veren, âlemdeki oluş hâdisesine ilk hareketi veren Allah'tır. İlk hareket ettirici ve ilk sebep aynı zamanda her şeyin sonunda da yer alır. Bunun sebebi âlemdeki her şeyin amacının yine Allah olmasıdır. Ontolojik olarak düşünüldüğünde de Aziz Anselm,

⁸¹ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 25, 31, 32.

⁸² Akgül ile 15 Ocak 2014 tarihinde yapılan yüz yüze görüşme.

Descartes, Spinoza, Leibnez gibi isimler çeşitli şekillerde Tanrının mükemmel bir varlık olduğu fikri üzerinde deliller getirmeye çalışmışlardır.⁸³

Bilginin başına gelen şey, ahlâk kavramıyla da yakından ilgilidir. Bilginin “zihinsel bir ürün” olması,⁸⁴ Aristo’yu ahlâk ve akıl ilişkisi üzerinde düşünmeye yönlendirmiştir. Aristo, ahlâki yeterliğin edinilmesinin önemi üzerinde durmuştur.⁸⁵ Ona göre insanın bütün çalışmalarının ve davranışlarının akla uygun olması gerekir. Akla uygun olan, fazilete de uygun olur. İnsanın mutluluğu, faziletli olup olmamasıyla ilgilidir. Ahlâkı diğer ilimlerden ayıran nokta burasıdır. Aklı pasif ve aktif olarak ikiye ayıran Aristo, insanı insan yapan sıfatların aktif akla ait olduğunu vurgulamıştır.⁸⁶

Esasen bilginin odağı, ilk hareket, ahlâk gibi konularda Aristo ve onun gibi düşünenlerin zamanla eleştirilmesi ve sorgulanması felsefî öğretiler ve düşüncelerin temsil ettiği bilgi alanında bir zihniyet çözülmesinin yaşandığını gösterir. Modern bilimin doğuşu, bilginin ilgi odağının Tanrıdan doğaya doğru yer değiştirmesini, gözlemlene, deney ve teori kurmada düşünsel (matematik) ve teknik araçların kullanılmasını gerektiriyordu. Birbirlerinden çok değişik ve birbirlerinin karşıtı merakların aynı insanların kafasında uyanabilmesi için öncelikle çok sıcak bir tarihî, toplumsal, kültürel kaynama ortamında bulunulması gerekiyordu.⁸⁷ Evren, toplumun örgütlenmesi gibi konularda bilimsel bilgi, yeni anahtar değer olarak ortaya çıktı. “Zihniyet değişiminin oluşum evresi”ni temsil eden bu süreci, bilimin ilerlemeyi sağlayan tek güç ya da fırsat olarak görüldüğü, din ve ahlâkın belirleyicilik vasfından uzaklaşarak ilerleme tarafından belirlenen görevler üstlenmelerini doğurduğu⁸⁸ “donma evresi” takip eder. Bu son evrede bilim, merkezî bir yer edinmiştir.

⁸³ Hüsamettin Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 2. Bsk., Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 1993, ss. 111-125; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*. 9. Baskı, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İzmir, 2001, ss. 41-45.

⁸⁴ Demir, Acar, “Bilgi”, *a.g.e.*

⁸⁵ Gunnar Skirbekk; Nils Gilje, *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, 4. Bsk., Kesit Yay., Çev. Emrah Akbaş; Şule Mutlu, İstanbul, 2011, s. 106.

⁸⁶ Erdem, *a.g.e.*, ss. 124, 125.

⁸⁷ Edgar Morin, *Avrupa’yı Düşünmek*, Afa Yay., Çev. Şirin Tekeli, 2. Bsk., İstanbul, 1995, s. 117.

⁸⁸ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, ss. 78, 79.

2.3. Zihniyetin Değişime Karşı Direnci

Zihniyet, değişimle olan ilişkisinde savunma ve direnç şeklinde kendini korumaya alabilir. Mucchielli, zihniyetlerin değişime karşı dirençlerini şöyle tespit etmiştir:

1. Kültürel Kimliğin Değersizleşmesine Karşı Tepkiler: Düşman gördüğü bir kültüre karşı grup *savunmacı* ve hatta saldırgan *tepkiler* gösterebilir. Grup aynı zamanda az ve yavaş, ilgisiz bir tepki gösterebilir. Bu tepki beklenti-eleştiri karmaşasını göstermek için saldırgan bir görüntü alabilir. Bu “hiçbir şey yapılamaz, her şey dışardan beklenir” ile “önerilen her şey eleştirilir ve baltalanır”ın bir birleşimidir.

2. Değer Sisteminin Kendine Özgü Dirençleri: Bir zihniyetin temsil ettiği değerler sisteminin kendine has bir direnci vardır. Bütün değerlerin bir blok halinde örgütlenerek ortaya çıkması, değişim karşısında direnci kuvvetlendirir. İnanç ve değerlerin kutsallaştırıldığı bir zihniyet, olaylar ve fikirlere karşı geçirgen değildir. Her türlü katıştırmayı lüzumsuz görür ve unsurlarından birine karşı olabilecek her şeyi baştan eler. Bu müsamahasız zihniyet, inandığı şeylerden kuşku duymaz.

Zihniyeti temsil eden değerler sistemi değişim ya da tersine istikrar değerine sahip olabilir. Batı zihniyetinin değer sisteminde değişim değerinin yer alması, diğer değerlerin zedelenmemesi kaydıyla değişime imkân verir. Örneğin Batı'nın askerî teknolojik güçleri, modern düşünce ve idealleri ile karşılaşan ve Müslümanların da temsil ettiği toplumlar, en baştan beri mücadelelerini, beklentisi içinde oldukları iki şey için sürdürdüler:

- Üzerlerinde kurulan siyasî, kültürel ve teknolojik egemenlikten kurtulabilmek için muhalifin elindeki fizikî ve entelektüel vasıtalara sahip olmak.
- Bu vasıtaların imkânı ve yardımı sayesinde kendi geleneksel yapılarını ve eski değerlerini yeniden kurmak ve canlandırmak.⁸⁹

⁸⁹ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, ss. 86, 115, 116.

Aslında bu sonuncusu zihniyetin değişime karşı bir direncini ifade eden “kültürel kimliğin değersizleşmesine karşı tepki”dir.⁹⁰

3. Araştırmada Mucchielli'nin bu tespitlerini biraz daha genişletmek amacıyla bu üçüncü maddeyi ekleme ihtiyacı duyulmuştur. Kültürde her zaman yeni olan değerli değildir. Bazen geleneksel olan da yeni olana taşınabilir. Buna “Eski değerlerin taşınması” diyebiliriz. Buna göre eski, her zaman değişmeyebilir. Bazı durumlarda eski, modern zamanlara taşınabilir. Hatta modern olan yerelleşebilir ya da dine uyarlanabilir. Mümtaz Turhan bunu “yerel kültürün etkin bir şekilde ayınlığını koruması” şeklinde ifade etmektedir. Kültürün bu şekilde kendine özgü özelliklerini kaybetmeden yayılabilme kabiliyetinde, seçici karakteri ve serbest bir şekilde ortaya çıkması çok önemli bir sebeptir.⁹¹ Örneğin “Türkiye’de Dindarlık” konulu bir çalışmada, din ve modernizm arasındaki gerilimlerin ekonomi, siyaset, medya, eğitim ve hukuk gibi alanlarda, tüm toplumsal vasıtalarla yaşandığı tespiti yapılmıştır. Söz konusu çalışmada, bu gerilimlerin bu iki durum arasında karşılıklı değişime ve dönüşüme de neden olduğu belirtilerek, modernizmin dinî değer ve kurullarla, dinî kurumlarla karşı karşıya kaldığında daha yerel bir biçim aldığı, dinin ihtiyaçlarına göre biçimlendiği, din kurumunun ise modernizmin değer ve kurumlarını kendine uyarlayarak kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla meşrulaştırabildiği, bir yandan modernizmin kurumları dinî bir görüntü verirken, diğer yandan dinî kurumların da modern bir anlayışa sahip olamaya başladığı tespiti yapılmıştır. Bu karşılıklı değişimin örneklerini dinî medya kuruluşları, dinî tüketim biçimleri, İslâmi moda ve ekonomi kuruluşları şeklinde sıralamak mümkündür.⁹²

Dinin değer ve kurumları kendine uyarlaması, yerelleştirmesi bağlamında, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dilleri, etnik yapıları ve dinleri farklı bütün insanların modernitenin getirdiği sorunlara çözüm ve cevap bulmak umuduyla,

⁹⁰ Bkz., Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 84, 85.

⁹¹ Turhan, *a.g.e.*, s. 80.

⁹² Bahattin Akşit, Recep Şentürk, Önder Küçükural ve Kurtuluş Cengiz’in Türkiye’de yaşamakta olan toplumsal ve siyasal değişmelerin hızlandığı 2008-2011 yılları arasındaki üç yıllık süreci kapsayan, birçok kent ve köylerde yüzlerce kişiyle yapılan ve saatlerce süren derinlemesine görüşmeler yoluyla din ve ekonomi, din ve siyaset, din ve toplumsal cinsiyet konularında veri toplayarak hazırladıkları “Türkiye’de Dindarlık” çalışması. Bahattin Akşit, vd., *Türkiye’de Dindarlık, Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, İletişim Yay., İstanbul, 2012, ss. 420, 421.

kendilerinde “yerli” diye tabir ettikleri çözüm arayışlarına girmelerini⁹³ değerlendirebiliriz.

2.4. Zihniyetlerin Evriminin Bazı Kaynakları ve Özel Mekanizmaları

Zihniyet değişiminin mutlak belirleyicisi olmadığından, yeni değerlerin oluşumu konusunu açıklamak, bağlam etkisi aracılığıyla yeni düğüm nesnelere ortaya çıkışlarını açıklamakla mümkündür. Mucchielli, “Zihniyetlerin Evriminin Bazı Kaynakları ve Özel Mekanizmaları” olduğunu ifade etmektedir:

1. Yoksunlaşma ve Karşı Kültürleşme: Yoksunluk duygusunu veren durum, bireyin ya da bir grubun kendi tutumlarını uygulama imkânı bulamadığı, inanç, arzu ve değerlerine karşı çıktığı ve başarısızlık hissettiği bir durumdur. Kişide, başka şekilde bulunduğu zaman yapılabileceği, daha iyi bir duruma gelinebileceği veya daha çok değer kazanılabileceği düşüncesi uyanınca yoksunluk duygusu doğar.

2. Kültürel Sarsıntılar ve Zoraki Kültürleşme: İşgalle sonuçlanan savaşlar, sert sömürgeler kültürel sarsıntı örnekleridir. İnanışlar kolektif ve duygusal katılımlarla sabit hale gelir ve aydınlanma seviyesi az olan halklarda uydurma idoller, âdetler, heyecan yüklü törenler insan düşüncesinde ilk kavramsal çerçeveyi oluşturan kolektif inançların yerleşmesi, toplumsal alana yansımada temel bir rol oynar.⁹⁴

3. ZİHNİYETİN DİN VE TOPLUMLA ETKİLEŞİMİ

3.1. Zihniyet - Din Etkileşimi

Dinin toplumdaki en önemli fonksiyonu denilebilecek husus, insanlara belli bir zihniyet ve değerler sistemi kazandırmasıdır. İnsanlar, dinin vermiş olduğu zihniyet ile dünyevi olaylar karşısındaki davranışlarını sergilerler. Kısaca dinin, insanın sosyal hayatında, zihniyet şekillenmesinde önemli bir etkisi bulunmaktadır.⁹⁵

⁹³ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 116.

⁹⁴ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 70, 84.

⁹⁵ İbrahim Özler, *Camilerin Zihniyet Değişimindeki Rolü, Erzurum Örneği*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007, ss. 24, 26.

Zihniyet bir inanışlar sistemiyle ilintili psikolojik eğilimler bütünü de ifade eder. Bu inanışlar sistemi, çevredeki şeylere anlam veren bir dünya görüşünü meydana getirir. Bu sistem, davranışları eyleme dönüştürür.⁹⁶ Dinin, insanların önce ruh ve sonra dış dünyalarını etkileyen ve sosyal tezahürü olan zihniyet kavramıyla doğrudan ilgili olması,⁹⁷ sub-fonksiyonel bir kavrayışı gerektirir. Dolayısıyla J. Wach'ın da kaydettiği gibi⁹⁸ bir din tanımı yapmak bu çalışmanın bir hedefi değildir. Farklı din tanımları, dinin fonksiyonelliğinin anlaşılması bakımından önemlidir. Din insan hayatının her alanında yer alabildiğine göre, toplumsal bir olgudur. Esasen zihniyet-din etkileşimi karşılıklı, iki yönlüdür. Burada zihniyet-din etkileşiminde, etkileşimin yönü 'din'den 'zihniyet'e doğru ağır basmaktadır.

Din, hem bireyleri hem de toplumları etkilemenin⁹⁹ yanında, insanın bireysel ve toplumsal hayatının her alanında normlar koymuştur.¹⁰⁰ Din, pek çok olgunun başında gelen bir değer kaynağıdır. Toplumsal gerçekliğin temel yapılarında önemli bir yeri bulunan din, toplumların yaşaması için gereken en önemli toplumsal olgulardandır.¹⁰¹

Dinin insanın gündelik hayatında yön verici rolü vardır. Bu bakımdan bireyin hayatında, olgu ve olayların algılanması ve yorumlanmasında, genel olarak dinî bakış açısı ve dinî bilgiler doğrultusunda anlam yükleme yoğun olarak yaşanır. Basit bir görüntüleme olgusu denilemeyecek olan algı, insanın etkisinde bulunduğu dikkat, beklenti, gereksinimler bireyin zihinsel kurulumunu etkiler. Zihinsel kurulum bireyin deneyimleri, güdülenme ve hazırbulunuşluk düzeyi gibi birçok psikolojik unsurdan etkilenir.¹⁰²

Zihniyet değerler sistemi, akıl yürütme sürecini sürekli olarak etkisi altında tutar. İnsan ilişkilerinde diğerlerini ikna etme amacıyla hazırlanan akılcı söylem,

⁹⁶ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 18.

⁹⁷ Yavuz, *a.g.e.*, s. 594.

⁹⁸ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., Nu. 98, İstanbul, 1995, s. 37.

⁹⁹ Çapcıoğlu, *Modernleşen Türkiye'de Din ve Toplum*, s. 27.

¹⁰⁰ Bayyığıt, "Dinin Ferdî ve Sosyal Rolü Üzerine Genelleme", *SÜSBED*, S. 3, Konya, 1994, s. 154.

¹⁰¹ Yavuz, *a.g.e.*, s. 592.

¹⁰² Ayhan Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 6. Bsk., Tekağaç Eylül Yay., Ankara, 2005, s. 156.

zihniyetten bilinçsiz olarak türeyen *a priori* yargı biçimlerini haklı çıkarma ve rasyonelleştirme çabasıdır.¹⁰³

Weber, insanların düşüncelerinin maddi çıkarlarla birleşmedikçe güçlü olamayacağını kabul etmekle birlikte düşüncelerin oluşturduğu dünya ile ilgili zihinsel tasarımların, çıkar dinamiğinin ittiği davranışın yönünü çoğunlukla belirlediğine inanır.¹⁰⁴ Davranışların yönünü belirleyen etken, olayların arkasında gizlenen eylemsel kışkırtıcılardır. Bazen bir davranış gıpta, kıskançlık veya korkuyla ilişkilendirildiği zaman olduğu gibi tutum yönüne önem verilir. Bazen de para veya saygınlıkla ilişkilendirildiği zaman olduğu gibi çıkar yönüne önem verilir. Bu cümleden olarak bütün sosyal davranışlar hem tutumu hem de çıkarı kapsamaktadır.¹⁰⁵ Weber'in işaret ettiği bu zihniyet çözümlemesi, Mucchielli'nin "Düğüm niteliğinde temel nesnelere ve tercihler" ilkesiyle ilgilidir. Buna göre başkalarıyla ilişkilerin tanımı, tercihlerle ifade edilir. Örneğin burada "saygınlık", "Kendine yönelme alternatifi" ile ilgilidir ve "Sadece kendi çıkarlarını dikkate alarak davranmak" eylem normu biçimindedir. Hemen ifade etmek gerekir ki, dinin etkilediği zihniyetten kaynaklanan tutum ve düşünceler çıkar içermeyebilir. Hatta bu sebeple dinin zihniyet üzerindeki etkisi ve yönlendirici gücü de buradan kaynaklanmaktadır.

İnancın niteliği, hayatı şekillendirir. Kutsala dair inanç ve davranışlar, hayatı doğrudan etkilediği gibi bazen de olguları yorumlarken açıklayıcıdır.¹⁰⁶ Ancak bu bağlamda esas problem, dünyevileşme tutumunun getirdiği bakış açısıdır. Burada amaç, hayatın dinî değil de seküler anlamda açılımını sağlamaktır.¹⁰⁷ İlim, akıl, rızık, adalet, ahlâk gibi kavramların içerik anlamlarının değişmeye başlamasıyla, Müslümanın zihnindeki âhiret tasavvuru da dönüşmektedir.¹⁰⁸ Dolayısıyla yeniden

¹⁰³ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁰⁴ Max Weber, *Max Weber: Sosyoloji Yazıları*, 2. Bsk., Çev. Taha Parla, İletişim Yay., İstanbul, 1998, s. 110; Ralph Schroeder, *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1996, s. 18.

¹⁰⁵ Robert Morrison Maciver; Charles H. Page, *Cemiyet*, Çev. Âmiran Kurtkan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, ss. 57, 58.

¹⁰⁶ Mustafa Arslan, "Gündelik Hayatta Din", Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2012, s. 655.

¹⁰⁷ Necdet Subaşı, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yay., İstanbul, 2004, s. 54.

¹⁰⁸ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 85.

tanımlanan dinin ne dediğinden ziyade, ne demesi gerektiği üzerinde konuşulmaya başlanmıştır.¹⁰⁹ Kullandığımız dil, kutsallık ortak paydasını yitirerek sekülerize olmuşsa, kavramların içeriğinin değişmiş olmasından dolayı, gerçeği kavramsallaştırırken her defasında dünyevî olanın değişik bir formunu oluşturacak ve her defasında dinin oluşturmak istediği gerçekten uzaklaşılacaktır.¹¹⁰ Esasen modernleşme, kutsallaştırılmaya başladığından, onun temel özelliklerinden biri olan sekülerleşme de zihniyeti etkilemeye başlamıştır.

Dinin “bütünleştirme”, “parçalama ve çatıştırma”, “organizasyon”, “sosyalizasyon”, “kültürü koruma, aktarma, süreklilik kazandırma”, “değerler çatışmasını önleme”, “devletle toplum aktörleri arasında aracı kurumluk”, “meşrulaştırma” gibi pek çok toplumsal işlevi olmakla birlikte en önemli sosyal işlevlerinden biri, zihniyet ve ideoloji kazandırma işlevidir. Bu sonuncusu, inananlarının değişik toplumsal olaylar karşısında sergileyecekleri tutum ve tavırların belirlenmesidir. Din, müntesiplerine farklı sosyal olaylar karşısında edinecekleri tutum ve tavırları belirler. Dinlerin belli bir kognitif yöne sahip olmaları, insanlara belirli bir zihniyet ve dünya görüşü sağlar. Dinin verdiği zihniyetle sosyal olaylar karşısında edinilen tutum ve tavırlar aile, ekonomi, eğitim, siyaset, sanat, ahlâk gibi temel toplumsal kurumları içine alabilecek özelliktedir.¹¹¹

Zihniyeti oluşturan unsurlardan biri olan din, milletin sahip olduğu zihniyetle birlikte düşünülebilir. Weber’in, tüm toplumların ikisinden birine dâhil olduğu rasyonel olan ve rasyonel olmayan zihniyet tiplemesine karşı, günümüzde geleneksel ve modern zihniyet tiplemeleri yapılmaktadır.¹¹²

Burada zihniyetin dinle olan etkileşiminde “gelenek” kavramının dikkate alınması gerekir. Çoğu unsurları dinî referanslara dayalı olan gelenek, bu araştırmada sıklıkla karşılaşılabilecek olan bir kavram olması sebebiyle burada din ve gelenek ilişkisine de işaret edilmesi gerekiyor. İnsan dünyaya geldiğinde, çevresinde hazır bulunduğu bir toplumsal yapı vardır. Toplumun kültürü, alışkanlıkları, epistemolojisi,

¹⁰⁹ Mustafa Tekin, *Kutsal Kadın ve Kamu*, Açılım Kitap, İstanbul, 2004, s. 101.

¹¹⁰ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 45.

¹¹¹ Dinin Toplumsal İşlevleri hakkında geniş bilgi için bkz., Okumuş, *a.g.e.*, ss. 96-102.

¹¹² Mustafa Aydın, *a.g.e.*, s. 111.

dili ve daha birçok yapı taşı özelliğini taşıyan unsurlar, toplumsal yapıyı şekillendirir. Gelenek, bu yapılaşmanın en önemli elementlerinden biridir. Geleneği, bir topluluğun önceki kuşaktan devralıp kısmen dönüştürdüğü ve kendinden sonraki nesillere naklettiği inanç, kurum ve seremonileri de ifade eden toplumsal pratikler; geleneksel de, “gelenekle ilgili olan”, şeklinde tanımlayabiliriz.¹¹³ Gelenek, oldukça güçlü bir toplumsal olgu olarak, bireyleri kendine uymaya zorlar. Geleneğin bir topluluğun toplumsal yapısını ve değerlerini sarsıntılardan korumada çok önemli bir işlevi söz konusudur. Gelenek, toplumun varoluşunun temelinde olduğu kadar geleceğinin inşasında da hareket noktasıdır.¹¹⁴

Geleneksel olan aynı zamanda tamamen dinsel midir? Ya da geleneksel olan her şey dinin orijininin referans almakta mıdır? Yoksa gelenek denilen şey bir takım adetlerin dinselendirilmiş hali midir? Din ile geleneğin özdeş olmadıklarını, ancak birbirleriyle çelişki üzerine kurulmuş da olmadıklarını söyleyebiliriz. Yüksek tipli dinler bazı gelenekleri muhafaza ederler; geleneklerde ise yalıtılmış dinî prensipler vardır.¹¹⁵ Geleneğin tanımında inanç ve kurumların da olduğunun, hatta bunların dönüştürülmesinin söz konusu olduğunun hatırlanması gerekir. Dolayısıyla gelenek, inançtan daha geniş bir muhtevaya sahiptir. Çünkü gelenek inanç, değerler ve kabuller bütününe içeren toplumsal pratik; anane; örf anlamlarını taşır.¹¹⁶

Toplumun sahip olduğu bir takım âdetler, zamanla dinsel nitelik taşıyabilir. Bu bağlamda geleneksel dindarlıktan anlaşılan, toplumun adet, örf ve kabullerinden arınmış dinin orijinal yapısı değildir. Aksine bunların tamamı geleneksel dindarlığın muhtevasını oluşturur. Buradan, geleneksel dindarlıkta, dinsel şeyin dine ait olup olmadığı değil, bu şeyin dinsel olarak kabul görüp görmediğinin söz konusu olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

¹¹³ Demir; Acar, “Gelenek”, “Geleneksel”, *a.g.e.*

¹¹⁴ Kirman, “Gelenek”, *a.g.e.*, 2011.

¹¹⁵ Mustafa Aydın, *a.g.e.*, s. 237.

¹¹⁶ Kirman, “Gelenek”, *a.g.e.*, 2011.

3.2. Zihniyet - Toplum Etkileşimi

Zihniyetin kaynak itibariyle bir zihin fonksiyonu olduğundan ve toplumsal yönü bulunduğu bahsedilmiştir. İnsanın psiko-sosyal yönüne işaret eden “İnsan, bio-psiko-sosyal bir varlıktır.¹¹⁷” tanımı, insanı salt bir biyolojik varlık olmaktan öteye götürür. Evrende biyolojik bir varlığı olan, zihinsel fonksiyonlara sahip bu varlığın zihniyet dünyası, dış dünya ile etkileşim halindedir. Bu etkileşim, insanın sosyal bir varlık olduğunu akla getirir.

Her şeyde olduğu gibi, zihniyetin de bir şekilde toplumla ilişkisi vardır. Zihniyet ne toplumdan soyutlanabilir, ne de bütünüyle topluma indirgenebilir.¹¹⁸ Ralph Linton, Abram Kardiner, Margred Med, Erich From gibi araştırmacılar, kişiliğin yapılanmasında, içinde bulunulan toplumun etkin rol oynadığı görüşünü ileri sürerler. Bunun delili de farklı kültürlerde yaşayan insanların farklı şahsiyet özellikleridir. Eğer bir insan, içinde doğup büyüdüğü toplumdan başka bir toplumda yaşamış olsaydı, büyük olasılıkla mevcut kişiliğinden farklı bir kişilik ortaya koyacaktı.¹¹⁹

Mucchielli'nin zihniyetin oluşumuyla ilgili yaptığı incelemede, ‘Kültüralizm’, ‘Kültürleşme’, ‘Yaşam Ortamı’ ve ‘Çalışma Ortamı’¹²⁰ kavramlarının zihniyetle ilişkileri hep toplumsal bağlamda gerçekleşmektedir.

Güngör, toplumun fertlerden belli durumlarda belli davranışlar göstermesini beklediğini ifade eder. Uslu bir çocuğun neler yapıp yapmaması gerektiğini, akıllı bir çocuğun nasıl davranması gerektiğini anne ve babamızdan öğreniriz. Onlar bize rol verir ve biz de o rolü oynarız. Ama insanın oynadığı roller anne baba ya da onların rol benzerliğini üstlenenler tarafından ona verilmiş değildir. Büyüklerin bize öğrettikleri, kendi zevklerinden ziyade toplumun norm ve değerlerini koruma ve devam ettirmeye yöneliktir. Dolayısıyla sorumluluğun asıl kaynağı toplumun

¹¹⁷ Tuncel Altinköprü, *Karakter Bilim İnsan Tanıma Sanatı, Şahsiyet Analizi, Kişiliğin Yapısı ve Yorumu*, Haşmet Matbaası, İstanbul, 1978, s. 6.

¹¹⁸ Mustafa Aydın, *a.g.e.*, s. 110.

¹¹⁹ Altinköprü, *a.g.e.*, ss. 50, 146.

¹²⁰ Bk., Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 37-58.

kendisidir.¹²¹ Toplumsal yapıyı şekillendiren unsurlar dikkate alındığında, daha alt basamakta sosyal sorumluluğu belirleyen, toplumun dinsel yapısı, değerleri, kültürü ve ahlâk ilkeleridir.

İnsanlar, davranışlarını çok farklı şekillerde sevk ve kontrol ettikleri bir organizasyonu oluşturmak ve yeniden yaratmakla kendi doğalarını ortaya koyarlar. Toplum olarak bilinen bu organizasyon, insan davranışlarına, etkinliklerine izin verir veya onları sınırlar. Tarihi süreçte olumlu ya da olumsuz, insan davranışlarının niteliği ne olursa olsun toplum, hayatın her uygulamasında zorunludur. Toplum bir davranış ve usuller sistemi, otorite ve yardımlaşma, gruplaşma ve bölünme, insan davranışının kontrol ve özgürlükleri sistemidir. Değişimi süreklilik arz eden bu sisteme toplum/cemiyet diyoruz. Toplum sosyal ilişkiler ağıdır ve sürekli bir değişim halindedir.¹²²

Zihniyet bir toplumsal grubun örtük referans sistemini oluşturur. Bu toplumsal grup, paylaşılan ortak kabul sayesinde türdeşdir. Bu referans sistemi olgu ve olayların belli bir biçimde görülmesine, dolayısıyla bu anlayışla uyumlu tepkiler ve davranışlar gösterilmesine imkân verir. Toplum, olayları farklı biçimlerde gören gruplardan oluşur. Her bir grup, şeylerin diğer gruplar tarafından kendi bakış açısıyla görülmesini ister. Farklı bakış açılarından ortaya çıkan bu çatışma, toplumsal hayatın temellerinden biridir.¹²³

Toplumsal yapı, tabakalaşma, sınıflaşma, ötekileştirme, entegrasyon, dinî gruplar, kentleşme gibi birçok olgu zihniyet değişimiyle ilişkilidir. Zihniyetin belirlenmesinde çağın, mensup olunan milletin zihniyeti ve meslekî zihniyetin göz önünde bulundurulması gerekir.¹²⁴ Bir mesleği uzun süre yapmış olmanın nasıl bir zihniyet aşladığı malumdur. Uzun yıllar süren muhasebecilik deneyimi, insanı yine uzun yıllar müşteriye satış deneyimi ile aynı ölçülerde şekillendirmez. Meslekle ilgili sınırların kendine has bir mantığı bulunur. Bu mantığın izleri uzun vadede taşınır.¹²⁵

¹²¹ Erol Güngör, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, 6. Bsk., Ötüken Yay., İstanbul, 2010, ss. 130-132.

¹²² Maciver; Page, *a.g.e.*, s. 9.

¹²³ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 7.

¹²⁴ Barbarosoğlu, *a.g.e.*, s. 195.

¹²⁵ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 53.

Toplumsal hayatın genel kabulleri, toplumsal alanda hâkim rol oynayan zihniyeti temsil eder. Toplumun ekonomik ve hiyerarşik örgütlenmesi, sınıfsal çizgilerin belirginleşmesi, bireysel iradenin zayıflaması gibi dikey; toplumun kitle toplumu görüntüsü vermesi, israf kültürü, anomi, değerlerin yozlaşması gibi yatay yapılaşmasını karakterize eden özellikleri, zihniyet-toplum ilişkisinin toplumsal alandaki yansımalarıdır.

Zihniyet bir grubun kültürel kimliğinin temel unsurlarından biridir. Bu zihniyet bir taraftan da toplumsal grubu oluşturan diğer unsurlarla sıkı bir ilişki içindedir ve aynı zamanda bu unsurlara bağımlıdır. Zihniyet kendisinin kaynaklık ettiği tutumlar, davranışlar ve söylemleri kullanarak grup kimliğini doğrudan ifade edebilir. Mucchielli, zihniyetin toplumsal etkiyi temsil eden güçlere kaynak teşkil ettiği tespitini yapmıştır. İki büyük sosyo-psikolojik mekanizma, grupların yaşamını yönetir. Bunlar, “*edinim-yayılma mekanizmaları*” ve “*korunma-savunma mekanizmaları*”dır. Edinim ve yayılmayı temsil eden mekanizmalar, bir toplumsal grubu kendi görüşü doğrultusunda şekillendirmek için kendi çevresi üzerinde etkili olmaya iter. Bu durumda gruplar, çeşitli vasıtalarla kendi değerlerini yaymaya çalışacaktır. Korunma-savunma mekanizmaları sayesinde de bir toplumsal grup, tehdit hissettiği zaman kimliğini savunabilecektir. Bu ikinci tür mekanizmalara, zihniyetin değişim karşısında gösterdiği direniş sırasında rastlanır.¹²⁶

Fikir birliğinin bulunduğu, farklılıkların benzerliklerle kıyaslandığında önemsiz kaldığı gruplar, doğal bir birlik oluştururlar.¹²⁷ Zihniyet, toplumsal katılmada taşıyıcılık işlevi de görür. İnsanlar gruplara, orada kendi düşüncelerini buldukları için katılırlar. Mucchielli, bu grup üyeliğinin “*güvenlik sağlayıcı işlev*” olarak isimlendirdiği başkaca bir temel toplumsal işlevi olduğunu vurgulamıştır. Referans gruplarımızdaki partnerlerimizle mübadelede bulunarak, içine girerek kendi düşüncelerimize ve davranışlarımıza olan güvenimizi güçlendiririz. Buna göre zihniyet, bir grubun ortak psişik referansları bütünüdür. Bu nedenle ortak eylemleri anlamak için, o grubun zihniyeti hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Ortak eylem

¹²⁶ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 22, 84.

¹²⁷ Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, 8. Bsk., Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2012, s. 84.

mantığı, ezici bir rolde olmadığı sürece sadece dış sınırlayıcılar sistemiyle belirlenmemektedir. Bu sınırlayıcılar sistemi, grupların kendi zihniyetlerine göre değerlendirilir. Bu zihniyet de durum içinde grubun fayda ve amaçlarını belirler. Her toplumsal oyuncu, kendi değerleri çerçevesinde sınırlayıcıların yapısı içerisinde, yaptığı eylemleri en uygun, en elverişli hale getirmeye çalışır.¹²⁸

¹²⁸ Muchielli, *a.g.e.*, s. 23.

İKİNCİ BÖLÜM

ZİHNİYET DEĞİŞİMİ-DİN İLİŞKİSİNİN TOPLUMSAL TEZAHÜRLERİ

Dünyevileşme, dinsel düşünce ve etkinliğin tamamen ortadan kalkmasına sebep olmuş gibi görünse de modern toplumsal hayattaki çoğu durumlar, günlük yaşam üzerinde dinin kapsamlı bir etki sağlamasına izin vermeyecek gibi görünmektedir. Dinsel kozmoloji, deney ve mantıkla yönlendirilir ve düşüncenin şekillendirdiği bilgiyle değiştirilir, maddî teknoloji ve toplumsal olarak pratiğe yansıyan kurallara odaklanır.¹²⁹ Türk toplumunun dünyevileşmesi uzun, gerilimli ve yavaş bir süreç içinde gerçekleşse de bu, kendi toplumsal dinamikleri içerisinde kendi toplumsal koşullarına uygun şekilde tezahür etmektedir. Bazı durumlarda geleneksel değerlerin varlığını koruyup seküler olanın tercih edilmediği görülmektedir. Dolayısıyla bir geçiş toplumunu temsil eden Türk toplumu, modern koşullarda gelenekseli devam ettiren melez zihniyetlerin varlığından da söz etmenin mümkün olduğu bir toplumdur.¹³⁰

Çalışmada dünyevileşme geleneğin, âdetlerin değişmesi ya da örgütlü dinin değişmesi olarak anlamlandırılmamıştır. Dünyevileşme/sekülerleşme insan tasavvurunun yani aklının dolayısıyla zihniyetin değişmesidir.¹³¹ Bugün din olgusu, toplumsal değişim, dönüşüm ve kırılmalarla birlikte 20-30 yıl öncesine göre daha farklı şekilde algılanmaktadır.¹³² ‘Bireysel dindarlık’, ‘kişiye özgü din formları’, ‘dindar değil ama inançlı’ ve ‘ait olmadan inanma’ gibi kavramlar modernliği ve sekülerliği temsil eden ayırıcı niteliklerindedir.¹³³ Buna göre zihniyet değişiminin iki sonucundan söz etmek mümkündür: Bunlardan biri, değişen zihniyetin dinsel olanla bağlantısını sürdürmesi; diğeri de bunun aksidir. Bu sonuçlar dinî geleneğin

¹²⁹ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, 5. Bsk., Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2012, s. 97.

¹³⁰ Ali Bayer, “Sekülerleşme Din İlişkisi: Kuramsal Bir Yaklaşım, Ed. M. Ali Kirman, İhsan Çapçioğlu, *Sekülerleşme, Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, OTTO Yay., Ankara, 2015, s. 183.

¹³¹ Bkz., Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 155.

¹³² Tekin, *a.g.e.*, 2004, s. 11.

¹³³ Kirman, *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi*, Birleşik Yay., Ankara, 2010, ss. 42, 43.

‘değişim’i ya da ‘bozulma’sı olarak nitelendirilebilir.¹³⁴ Türk sekülerizmi, medeniyet getirme misyonunun parçası olarak, dünyevi olanın gücünün nasıl işlediğini göstermektedir. Yabancı kültürlerle ait zihniyetin yerleştirilmesi, geleneksel İslâmî formda etik ve estetik tanımlarının değiştirilmesi bağlamında en zengin tarihî örneklerden biridir.¹³⁵ Esasen problem yeni olmamakla birlikte, geçmişten gelen ve günümüzde etkilerini sürdüren ve toplumsal kabullerle sonuçlanabilen bir süreçtir. Her türlü değişiklik ekonomik, demografik, teknolojik, siyasal, sosyal, kültürel pek çok etmene bağlanabilir.¹³⁶ Batı’nın “ekonomik alanda” kapitalist sistemi küreselleştirme gayreti, “dinî alanda” Protestanlıkla paralellik arz etmektedir. Batı’nın modern döneme hangi süreçlerden geçerek geldiği düşünüldüğünde, yaşanan durumun bir çeşit “Protestanlaşma” olduğu düşünülebilir.¹³⁷ Çünkü bugün İslâm’ı tehdit eden şey, geçmişte Hıristiyanlığı ve Yahudiliği tehdit etmişti.¹³⁸

Weber, Marks’tan farklı olarak modern kapitalizmin teknolojik alandaki gelişmelerin değil, zihniyet değişmelerinin bir sonucu olduğunu belirtiyor.¹³⁹ Müslümanların dünyevileşme karşısında zayıf kalmasının gerçek sebebi, inancına karşı samimiyetsizliğinde değil, küreselleşen sekülerizm karşısında bireyin inanç ve duygularının toplumsal alandaki pratiklerinin zayıflığındandır. Esasen küreselleşen şey de “yaşam algısı”dır.¹⁴⁰ Bunun Türkiye’de uygulama örneklerini görmek mümkündür. Beş vakit namazını kılan bir dindarın faizle ilişkisi ya da yaptığı ticaretin dinî ilkelere aykırılığı sorulduğunda “din başka dünya başka” şeklinde bir anlayışa sahip olduğu görülebilmektedir. Kapitalist etkinin yön verdiği bu zihniyet, insanın dinî inanç, duygu ve bilgisinin seküler sonuçlarını çağırıştırır. Din ve dünyeviliği uygulamada ayırıştırması, dinin toplumsal tezahürüyle doğrudan ilgilidir.

¹³⁴ Saffet Köse, “Modern Kültür ve Aile Üzerindeki Etkileri”, *Konferans*, 02.02.2013, Yunus Emre Konferans Salonu, Karaman.

¹³⁵ Nilüfer Göle, *Seküler ve Dinsel: Aşman Sınırlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2012, s. 54.

¹³⁶ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 59.

¹³⁷ Ebubekir Sifil, “Kutsalın Postmodern Tanımı ya da Seküler Dindarlık” *Rihle*, Temmuz-Eylül 2010, sayı: 10, s. 9.

¹³⁸ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 197.

¹³⁹ Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (Tam Metin)*, Çev. Emir Aktan, Alter Yay., Ankara, 2011, ss. 84, 85; Weber, *a.g.e.*, 1998, s. 89.

¹⁴⁰ Serdar Demirel, “Dünyevileşme ‘Hayatımızın Öncelikleri Krizini İşaretler’”, *Rihle*, Temmuz-Eylül 2010, sayı: 10, ss. 16-18.

Bugün İslâm, mahiyetleri aynı olmakla birlikte, kullandıkları veya önerdikleri yöntemler bakımından değişik olan ve farklı kesimlerden gelen iki değişim istemi ile karşı karşıyadır. Bu taleplerin biri Müslümanlar tarafından gelmektedir ki bugün Müslümanlar, içinde buldukları toplumsal hayata ve onun kurgulanmış süreçlerine göre İslâm'a yorum getirmek istemektedirler. Mevcut gerçekliğin kendisi değil, bu gerçekliğin genelde bugünün Müslümanlarına, özelde Türkiye Müslümanlarına getirdiği sorunları çözmek için, ortaya çıkan gerilim ve Müslümanın iç dünyasındaki çatışmanın çözülmesi yolunun, İslâm'ı yaşanan hayata göre yorumlamak olduğuna inanılmaya başlandı. Yaşanan toplumsal gerçekliğin, İslâm'ın önerdiği hakikatler doğrultusunda sürdürülüp sürdürülmediği üzerinde düşünmeyi, edinilen yeni zihniyet artık gerçekçi bulmamaktadır. Değişim taleplerinden diğeri ise Müslümanların dışından gelmektedir. Bu talep sahipleri, Müslümanların değişmelerini ve bunu da açıkça göstermelerini bekliyor. Gerçekte ise Müslümanların kendi zihinlerinde gelişen süreçler ve şimdilerde bir kazanım olarak gördükleri “modern zihniyet” veya “modern akıl”, bu değişimi gerçekleştirmeye başlamıştır.¹⁴¹

Thomas Luckmann dinin, giderek daha öznel hale geldiğini, yeni süreçte dinin resmi modelinin yerini bireysel dindarlığın doldurabileceğini ifade eder. Modern çağda dinin başına gelen şey, dönüşerek toplumsal bir olay olmaktan çok öznelleşmesi, bireylerin özel yaşamlarında varlığını devam ettirme işlevini sürdürmesidir.¹⁴² Günümüz Türkiye'sinde öznelleştirilmiş bir din anlayışından söz etmek mümkündür. Modern insan, aidiyet duyduğu dinin kurallarını artık sorgulamakta hatta özgürlük alanını genişletmek için aykırı davranışlar gösterebilmektedir. Daha da ötesi dinî kuralların mantıksallığını, rasyonelliğini, öznel kalıplarla (bence, bana göre gibi) tartışır hale gelmiştir. Dindar, kendi özneliği karşısında dini, bir gönül işi olarak görebilir, psikolojik bir mekanizma olarak ahlâki ve tedavi edici yönünü öne çıkarabilir.¹⁴³ Modernitenin esas programı yenilenmedir. Modern, yeni olan anlamına gelir. Hayat felsefesi olarak modernite, sürekli yeniliği

¹⁴¹ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 196.

¹⁴² Peter L. Berger; Brigitte Berger; Hansfried Kellner, *Modernleşme ve Bilinç*, 2. Bsk., Çev. Cevdet Cerit, İstanbul, Pınar Yay., 2000, s. 207; Bayyığıt, “Din Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi”, Ed. Mehmet Bayyığıt, *Din Sosyolojisi*, Palet Yay., Konya, 2013, ss. 35, 37.

¹⁴³ Bayyığıt, “Din Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi”, *a.g.e.*, 2013, s. 37.

ilke edinmiştir. Dolayısıyla sabit değerleri yoktur. Din ve gelenek ise sabit değerler sistemidir.

Din, inandığı bir yaratıcının olduğu, ancak dinin yaşama dair emir ve yasaklarının, gelişen dünyanın durumsal mantığıyla uyum içinde olması gerektiği gibi, sadece kültürel bir olguya dönüşme problemiyle karşı karşıya kalabilir. Geleneksel kültürün ahlâk ilkeleri ve tanımlamaları, çağ ve değerler yumağında periferik bir görüntü arz etmeye başladığında, modernite ve sekülerizmin zihniyeti dönüştürme başarılarından söz edilebilir. Din, ahlâki hayatın tek kaynağı olmamakla birlikte, en büyük kaynaklarından biridir. Dinler, büyük ölçüde birer ahlâk sistemidir.¹⁴⁴ Dinin konusu olan bir ahlâk kuralını, dinden bağımsız düşünmek, kişinin kendi özneliğiyle ilgilidir. Müslümanlar en azından şimdilik belki birçoğuna göre istemeden de olsa dünyevileşmektedirler. Ancak bu durumun çok yakın bir gelecekte yaşanabilecek olan hızlı zihniyet dönüşümüyle giderek güç kazanan bir arzuya, gönüllü bir çabaya dönüşmesi kaçınılmaz olabilir.¹⁴⁵

Zihniyet değişimi-din ilişkisi, dinin toplumsal alandaki tezahürleriyle doğrudan ilgilidir. İnancın iradî bir özelliği vardır. Her inancın bir eyleme geçişi söz konusudur. İnanandan eğilimleri, alışkanlıkları ve bütün iradî etkinliğinin inancının yönlendirdiği hedefte kullanması beklenir. İnananın zihinsel ve duygusal görünümü, inancın olgunlaştığı nokta olan son durumunun bir hazırlığıdır. Zihinsel ve duygusal hazırlık safhasında kalan ve eyleme dönüşmeyen bir inançtan bahsedilemez. Yani hem inanmak hem de inandığı şeyi yapmamak bir çelişkidir.¹⁴⁶

İnsanın sadece neye inandığı ya da inanç ilkelerinin kendisi için ne kadar önemli olduğunu tespit etmek yeterli değildir. Bunun yanında insanın zihinsel ve toplumsal hayatı içinde dinin rolünü tespit etmek gerekir. Örneğin inandığını söyleyip ibadetlerin bir kısmını ya da tamamını yapmayan dindar örneklerinden söz edebiliriz. Oysa “iman” kavramı, müntesibi açısından son derece bağlayıcıdır.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Güngör, *a.g.e.*, 2010a, s. 19, 115.

¹⁴⁵ Abdurrahman Arslan, “Soruşturma”, *Rihle*, Temmuz-Eylül 2010, sayı: 10, s. 43.

¹⁴⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, 2. Bsk., Ülken Yay., İstanbul, 2001, s. 330.

¹⁴⁷ Ankebut 29/2.

Bir din, sosyal yapıyla bütünleştiği oranda insanın günlük hayatı dinî öğretilerle tanımlanabilir. Bütün dinler, inancın bazı sonuçları olduğu ya da olması gerektiği konusunda birleşirler. Bu sonuçlar, hem bir dindar olarak dinin inananından ne beklediği hem de onun ne yaptığıyla ilgilidir. Bütün dinlerde emirler ve yasaklar bulunur. Dolayısıyla kişinin dine bağlılığının sonucu ve etkisi olarak ne yapması gerektiğiyle ilgili beklentiler, bazı davranışlardan kaçınmayı ve bazılarını da yerine getirmeyi kapsar. Birey için dinin hiçbir sonucu yoksa toplumda daha gelişmiş bir dinî hayattan söz edemeyiz. Bu sonuçlar ödüllere ziyade sorumluluk alanında ele alınmalıdır.¹⁴⁸

Esas problem, imanın zorunlu sonuçlarından olan ibadet boyutunda yaşanan eksikliklerle sınırlı değildir. Dinin temel kaynaklarının, inanç ilkelerinin yeniden yorumlanması, bireysel ve toplumsal hayatta dine verilen rolün boyut ve sınırlarını belirleyecektir.

Bu bölümde incelenecek konular itikadî, amelî, ekonomik, ahlâkî konuları temsil eden ve toplumsal alanda zihniyet değişimi-din ilişkisi bağlamında dine verilen rolün daha çok belirginlik kazandığı tezahürlerdir.

1. AİLE

Dinî bilgiye ulaşmada yöntemsel tercihler, dinî bilgiyi edinme kaynakları din ve dünya ilişkisinde zihniyet çözümlemesi açısından önem arz etmektedir. Çocukların din eğitimi konusunda en önemli faktör aile kurumudur. Organik cemaat bağlarıyla dinî bağların bir arada bulunduğu tabii dinî grupların karakteristik bir örneği olan aile biyolojik, psikolojik, hukukî, ahlâki, ekonomik, kültürel ve dinî bağlara dayalı temel bir ünedir.¹⁴⁹

Bütün toplumlarda her zaman mevcut olan bir ilk grup özelliği taşıyan aile; insanın en derin ve köklü, kısmen organik nitelikteki özelliklerine dayanan, evrensel bir sosyal kurumdur.¹⁵⁰ Temel bir sosyal kurum olan biyolojik, psikolojik, hukukî, ahlâkî, iktisadî, kültürel ve dinî bağlara dayalı ailede, yüz yüze ilişkiler yoğun şekilde

¹⁴⁸ Glock, *a.g.e.*, ss. 270-273.

¹⁴⁹ Günay, *a.g.e.*, s. 191.

¹⁵⁰ Dönmezer, *a.g.e.*, ss. 194, 195

yaşanır. Ancak bu ilişki ve bağlardan bazıları zamanla daha da güçlenebilir veya zayıflayabilir. Aile, insanlık tarihinin ilk dönemlerinde dinî bir topluluk olarak karşımıza çıkar ve bu dinî önemini başta İslâm dini olmak üzere bütün semavî ve evrensel dinlerde ortaya koymuştur. Modern zamanlarda, ailenin dinî işlevselliğinde de önemli değişiklikler olmuştur. Bununla birlikte aile, dinî yaşayış bakımından, modernleşme ve sekülerleşme dönemlerinde bile en temel sosyal ünite olarak yerini korumaktadır.¹⁵¹

Güngör, ailenin küçük sosyal gruplar içinde en sürekli ve en önemlisi olduğunu vurgular. Ailenin önemini de insan hayatı ve terbiyesinin dayandığı temel kurum oluşuna bağlar. Çocuklar aile ortamında âdeta ileriki hayatlarının bir provasını yaşarlar. Toplumsal hayatın temelini oluşturan sosyal normlar, âdetler, kıymetler, inançlar çocuğa ailesi vasıtasıyla geçer.¹⁵² Bu yönüyle aile, bir dinî bilgi kaynağı ve çocukların eğitiminde yönlendirici rol üstlenir.

Mucchielli, kültürleşme yoluyla zihniyet oluşumunu incelerken, kültürleşmenin daha çok çocukluk döneminde olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³ Dinin aile hayatını ve aile ile ilgili kültürel anlayışları şekillendirmesini ve ailelerin dinî kurumların idamesindeki rolünü anlamak din sosyolojisinin temelidir.¹⁵⁴ Giddens’in *yapılaşma* düşüncesine göre aile, bir taraftan insanın eylemleriyle oluşurken bir yandan da insanın davranışlarını ve toplumsal hayatı belirler ve tanımlar.¹⁵⁵ Aile bireylerinin zihniyet dünyası, ailenin kurumsal yapısını ve dolayısıyla toplumsal yapıyı şekillendirmektedir. Sosyal kurumların karşılıklı ilişkileri ve etkileşimleri, zihniyet çözümlerinde önemlidir.

Aile yapısının geleneksel tipolojiyi temsil eden geniş aileden, modern sanayileşmiş toplumların kurumsal yapısını temsil eden çekirdek aileye dönüşümü acaba bir zihniyet değişimini beraberinde mi getirmiştir? Aile yapısındaki bu

¹⁵¹ Günay, *a.g.e.*, ss. 191, 192.

¹⁵² Güngör, *a.g.e.*, 2010a, ss. 206, 215.

¹⁵³ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 40.

¹⁵⁴ Penny Edgel, “Din ve Aile”, Der. Peter B. Clarke, *Din Sosyolojisi, Çağdaş Gelişmeler*, Çev. Yıldız Kızılabdullah; Şahin Kızılabdullah, İmge Kitabevi, Ankara, 2012, s. 68.

¹⁵⁵ Giddens’in “Yapılaşma” düşüncesi için bkz., Giddens, *a.g.e.*, Çev. Hüseyin Özel; Abdulkadir Sönmez, 2012a, ss. 42, 144, 145.

dönüşümün sebebi, zihniyet değişimi midir? Yoksa bu sorular bir çözümsüzlük (deadlock) müdür? Aile tiplerini hatırlamak, işlevsellikleri bakımından önemlidir. “Geniş aile, içinde büyük anne ve babaların, dede ve torunların birlikte yaşadıkları, evlenen erkek çocukların eşlerini aile içine getirdikleri aile tipidir. Özellikle tarım ekonomisine dayanan toplumlarda rastlanır. Çekirdek aile ise sadece ana, baba ve çocuklardan oluşur. Özellikle şehirleşmiş sanayi toplumlarındaki aile tipidir.”¹⁵⁶ Öncelik kentlerde olmakla birlikte çekirdek aile, aile yapısı olarak köy hayatında da önemli bir oranı temsil etmektedir.¹⁵⁷

Esasen buradaki sosyolojik unsur, etkileşimin yönünden ziyade geniş ailenin, ekonomisi tarıma dayalı toplumlarda; çekirdek ailenin ise şehirleşmiş sanayi toplumlarında görülmesinde, aile yapılarının temsil özelliğidir. Zira zihniyet oluşumu, tek başına bir sebebe indirgenemeyeceği gibi, ailelerin dönüşümü de, edinilen yeni bir zihniyet komutuyla diğer bütün sosyal unsurlardan bağımsız oluşacak bir yapı değildir. Bunun yerine geleneksel olan ile modern olanı temsil eden kurumların yapılarının deskripsiyonunu yapmak, bu tür araştırmaların doğasında bulunan sosyolojik özelliktir. Öncelikle toplumların tarım ve sanayileşme bağlamı, ailelerin toplumla entegresinde “yeni durumsal mantıkla uyum sorunu”nu getirir. Geleneksel aileden çekirdek aileye geçişte, geleneksel ailenin sahip olduğu yapısal ve işlevsel özellik, yeni durumun yaşandığı sanayileşmiş toplumla tutarsızlık gösterir. Deney sahalarının varlığı, modern sanayileşmiş toplumun çekirdek aileye özel sunduğu olanaklar özgürlük alanlarını sağlarken ekolojik, teknik, ekonomik çevre yeni olanaklar açmak zorunda kalır. Zaten Batı’da hazır bulunan çekirdek aile modeli, yeni sosyo-kültürel model olarak yerini almıştır. Dolayısıyla bu değişimin genel koşulları, toplumsal yapıya uyma zorunluluğu olarak gerçekleşmiştir. Geleneksel aile modelinin işlevinin sorgulanması, bu yapıya olan güveni sarsacak, modern zamanlara ait olmadığı kanısını doğuracaktır. Bununla birlikte aile yapısı değişmekte olan, yeni model arayışı içinde olan toplumda bir kültürel bunalım yaşanacaktır. Bu sürecin ardından, çekirdek ailenin modern zamanlara uygun aile modeli olduğu, kent hayatının fiziksel yapısına ve yeni toplumsal şartlara uyum

¹⁵⁶ Dönmezer, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁵⁷ 2006 Aile Yapısı Araştırması, *Türkiye İstatistik Kurumu*, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=10627, (E. T. 19. 05. 2014).

bağlamında kabuller oluşacak, sonunda da çekirdek ailenin varlığı ve işlevselliği yeni bir değer olarak sistemleşecektir.

Weber örneğinde olduğu gibi,¹⁵⁸ sosyolojik tartışmalar modernleşmeyi gelenekselin zıddı olarak görür. Burada kolektif değerler yerine bireysel değerler ve zorlamalar yerine özgürlükler somutlanmaktadır. Bu değerler, kapitalizmden gelen sosyo-ekonomik değişimlerle bağlantılıdır. Batılı ailelerin özel karakteristikleri alanında yapılan çalışmaların en önde gelenlerinden birinin sahibi olarak Talcott Parsons, çekirdek aileyi yalnızca ekonomik alan açısından değil, genel olarak modern yaşam açısından da önemli bir kurum olarak görür. Çekirdek aile anne baba ve çocuklarına toplumsal hayatta kendilerine bir yer sağlamak için yeterli enerji ve sevgi yatırımını sağlar. Aynı zamanda çekirdek aile, üyelerine en iyi iş ve meslekleri yapabilmeleri için yeterli imkânları da verir. Çekirdek aile, işlevsellik bakımından kapitalizme uygun kabul edilir. Geleneksel toplumlar ise özgürlük, bireysellik, bağımsızlık ve tasarrufun dağınık modelini engelleyen geniş ve sağlam akrabalık bağlarını ifade eder.¹⁵⁹

Giddens, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kapitalizmin gelişme göstermesinden önce Avrupa aile yapısının genellikle bir üretim işlevi olduğunu kabul eder. Üretimin hane içinde veya hane çevresindeki arazilerde yapıldığını ve çocuklar dâhil ailenin tüm üyelerinin üretime katıldığını Giddens da ifade eder. Ona göre kapitalizmin yayılmacı politikası, büyük ölçekli sanayinin ortaya çıkışından da önce, aile üyelerinin her birinin iş alanlarına katılmasını sağlayarak, bu durumu sonlandırmıştır. Ancak Giddens, bu değişimlerin önceden var olan geniş aile yapısını ortadan kaldırdığını kabul etmez. O, yapılan tarihi araştırmaların, Batı Avrupa'nın tamamında geniş akrabalık ilişkilerinin bugünkünden daha belirgin olsa da en azından ailenin, kapitalizmin ilk ortaya çıkışından önceki birkaç yüzyıl boyunca, çekirdek aile yapısına geniş aile yapısından daha yakın olduğunu vurgulamıştır.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Weber'e göre, kapitalist ruhun savaşıması gereken birincil düşman gelenekselliklerdir. Bkz., Weber, *a.g.e.*, 2011, s. 64.

¹⁵⁹ Jack Goody, *Avrupa'da Aile*, Çev. Serpil Arısoy, Literatür Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama, İstanbul, 2004, ss. 179, 180.

¹⁶⁰ Giddens, *Sosyoloji, Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş*, 3. Bsk., Çev. Ülgen Yıldız Battal, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2010, s. 112.

Burada Giddens'in önerdiği *yapılaşma* teorisini hatırlamakta fayda vardır. Yapılaşma düşüncesi, toplumsal yapıların bir bina gibi insanların eylemlerinden bağımsız şekilde var olmuş fiziksel yapılara benzemediğini anlatır. İnsan toplumları daima yapılaşma sürecine dâhildirler. Giddens, toplumu oluşturan yapı taşlarının insanlar tarafından yeniden kurulduklarını belirtir. Dolayısıyla, aile gibi toplumsal yapıların bir taraftan insanın eylemleri sayesinde oluştuğuna, bir yandan da insanın davranışlarını ve toplumsal hayatı belirlediğine ve tanımladığına inanır. Bu nedenle eylem ve yapının birbirlerini belirlemelerine yönelik mutlak bir yön tayin etmez.¹⁶¹

Günümüzde bütün dünyaya yayılmakta olan Batı zihniyetinin oluşturduğu siyasî, sosyal, iktisadî değişimler ve kültürel değerleri vasıtasıyla, ailenin kurumsal yapısını, her yerde birbirine benzer hale getirme çabasını,¹⁶² Giddens'in yapılaşma düşüncesine göre, eylem yapı ilişkisi çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Bu, Mucchielli'nin "değerlendirilmiş sosyo-kültürel model" şeklinde tanımladığı zihniyet değişiminin genel koşullarından biridir. Bu etki ilk bakışta tek yönlü gibi görünse de, modelleme sonucu toplumsal alanda somutlaşan yeni oluşumlar, içinde bulunduğu toplumda faillik göstererek zamanla toplumsal hayatta yaygın hale gelebilmektedir.

Kapitalizmin yayılmacı politikası, aile üyelerinin her birini iş alanlarına sokarak, üretimin hane içinde veya hane çevresindeki arazilerde yapıldığı ve çocuklar dâhil ailenin tüm üyelerinin üretime katıldığı aile birimi özelliğini sonlandırması¹⁶³ aile kurumunu ve bireylerini yeni tutumlar edinmeye ve toplumun ekonomik durumuyla uyum sağlamaya zorlamıştır. Bu noktada ekonomik etkinin, ailenin işlevini belirleyen durum bağlamını değiştirdiğini düşünebiliriz. Bu önermeler Türkiye için düşünüldüğünde, ailenin yapısal olarak dönüşümü, diğer eylem ve toplumsal yapıyla ilgili ilişkileri de etkileyecektir. Örneğin geleneksel aile yapısında yer alan büyük anne ve büyük babalar, çoğu zaman ve önemli durumlarda küçük çocuklar için bakıcı rolünü de üstlendikleri durum bağlamına sahiptir. Çekirdek aile ise bu ihtiyacın karşılanması için bakıcılık, kreş gibi yeni yapıların oluşmasına ve iş alanlarının ortaya çıkmasına neden olmuş, alternatif kişi ve

¹⁶¹ Giddens, *a.g.e.*, 1999, ss. 42.

¹⁶² Güngör, *a.g.e.*, 2010a, s. 213.

¹⁶³ Giddens, *a.g.e.*, 2010, s. 112.

kurumların gerekliliği, yeni bir durum bağlamı doğurmuştur. Aynı şekilde kişilik ve sosyalleşme özelliklerine göre, ebeveynin azarladığı veya öfkesine maruz kalan çocuklar için, çoğunlukla hemen yanı başında bulunan büyükanne ve büyükbabalar, evdeki gerilen ortamın yatışma sürecinde, çocuklar için psikolojik bir sığınak, sahiplenme duygusunu karşılayacak alternatif bir rol üstlenebiliyorlardı. Güngör, ailede otorite sistemi ortadan kalktığı ve aile bütünlüğünü sürdüren iç ve dış baskılar zayıfladığı için, modern dünyada aile yapısının istikrarsızlık gösterdiğini, klasik ailenin pek hazır olmadığı bir zamanda ya da hazırlık için yeterli olmayan kısa bir sürede modern aile yapısına dönüştüğünü dile getirir.¹⁶⁴ Yeni durumsal mantık olarak çocuklar için zorunlu olduğu düşünülen yeni kişi ve kurumlar, yerleşik zihniyet tarafından kabullenilmektedir.

Genellikle geniş aile, birçok dinî fonksiyonların icrasına imkân veren ve çeşitli dinî ritüellerin uygulandığı bir sosyal gruptur. Bu bağlamda geniş aile tipinin hâkim olduğu toplumlarda aile birliği, aynı zamanda bir inanç ve ritüel birliği sergiler ve geniş ailede genellikle dinî bağ, diğer bağlardan daha güçlü bir dayanışmayla sonuçlanır.¹⁶⁵ Duygusal destek ve tatmin kaynağı olma, çekirdek ailede yoğun olarak yaşanmakla birlikte, birey sayısı sınırlı kalmakta fakat geniş ailede bu ihtiyaçlar daha geniş birey yelpazesi tarafından, farklı anlamlarla karşılanmaktadır.

Çocuk eğitimi, geniş aile¹⁶⁶ ve çekirdek aile¹⁶⁷ tipinin ortak görevlerinden biridir. Çekirdek aile, eğitim görevini sosyal kurumlara devretmekle birlikte¹⁶⁸ çocukların eğitimini sağlamaya yönelik görevi devam etmektedir.¹⁶⁹ Çocukların eğitimlerinde ve mesleğe yönlendirilmelerinde daha çok maddî gerekçeler ve sosyal

¹⁶⁴ Güngör, *a.g.e.*, 2010a, ss. 213, 214.

¹⁶⁵ Günay, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁶⁶ Geniş Ailenin İşlevleri için bkz., Ergün Yıldırım, “Aile ve Evlilik Türleri”, Ed. Kadir Canatan; Ergün Yıldırım, *Aile Sosyolojisi*, 2. Bsk., Açılımkitap, İstanbul, 2011, s. 71; Önal Sayın, *Aile Sosyolojisi, Ailenin Toplumdaki Yeri*, Ege Üniv. Basımevi, İzmir, 1990, s. 8; W.F. Ogburn, “The Changing Function of Family”, Der. R. Winch, R. McGinnis ve H. R. Barringer, *Selected Readings in Marriage and the Family*, New York: Hold Rinehard Winston, 1953, s. 74-80’den aktaran: Aytül Kasapoğlu vd., *Aile Sosyolojisi*, 3. Bsk., Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2012, s. 241.

¹⁶⁷ Çekirdek Ailenin İşlevleri için bkz., G. P. Murdock, *Social Structure*. New York: The MacMillan Company, 1949, s. 4-10’den aktaran, Kasapoğlu vd., s. 242.

¹⁶⁸ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁶⁹ Kenan Çağan, “Ailenin İşlevleri”, Ed. Kadir Canatan; Ergün Yıldırım, *Aile Sosyolojisi*, 2. Bsk., Açılımkitap, İstanbul, 2011, s. 88.

statülerin ön planda tutulması, yeni durumsal mantığı temsil eder. Aslında bu düşünce, Türk toplumunda ailenin yapısal ve işlevselliğiyle ilgili zihniyet çözülmesinin esasını teşkil eder. “Tevekkül” kavramıyla da ilgili olmakla beraber, çocukların para getiren mesleklere yönlendirilmesi ve bu doğrultuda eğitim almaları yolunda tedbirler alınması, sosyal hayatımız için yaptığımız planlamaların maddî niteliğini ortaya koymaktadır. Kapitalizmin, “Çağdaş ekonomik düzende para kazanma yolları -yasal olduğu sürece- meslekte yetenekli olmanın bir sonucu ve ifadesidir.¹⁷⁰” düsturu, zihniyeti ve pratik hayatı etkiler nitelikte olup, çocuklar için meslek edinme/mesleğe hazırlama yolunda maddî ve sosyal maksatların ölçü edinilmesine katkı sağlamıştır. Çağın insana verilen değeri belirleyen kriterleri, insanın sosyal yaşamda üstlendiği rol ve bu rolün getirdiği ekonomik varlığın önem kazanmasına yol açmaktadır. Durum baskısını oluşturan küresel şartlar, toplumsal kabullerin alanını genişletmektedir. Çünkü artık Müslüman kimseler, hem dindar hem de varlıklı ve bu varlıklarıyla çağdaş dünyanın hatta kapitalist ekonomi anlayışının sunduğu tüm imkân ve gelişmelerinden de istifade etmek istiyorlar. Örneğin hem dindar hem de dinin onaylamadığı ilişkilerde bulunan bir genç kız veya genç erkek tipi belirlemeye başlamıştır. Hem dinini öğrenme anlamında din eğitimi alan hem de modanın, çağdaşlaşmanın ve tekniğin tüm gelişmelerini dinî şartlara göre yorumlamaya ve uydurmaya çalışarak takip eden ve hatta uyan bir genç neslin ortaya çıktığından söz edilebilir.

Mucchielli, zihniyeti eğitimin şekillendirdiğini ifade etmektedir.¹⁷¹ Din eğitimi ve meslekî eğitim veren okullarla diğer kulvarda seyreden okullar, bazı aileler için gelenekselle modern arasındaki çizgiyi temsil eder görüldüğünden, başlı başına bir problem oluşturur. Zihniyet değişiminin sıkıntı evresini şekillendiren, çocuğunun din eğitimi almasını ya da meslek öğrenmesini isteyen bir ebeveynin, yine çocuğunun maddî geleceğini ve sosyal statüsünü düşünerek diğer okullardan vaz geçememesi örneği, sanayi toplumlarının oluşturduğu durumsal mantığa uyum sağlamak için, toplumsal hayatta uygulamaya koyduğumuz yeni davranış modellerinin örnekleridir. Artık toplumsal statü ve maddî gelir, toplumumuz için

¹⁷⁰ Weber, *a.g.e.*, 2011, s. 55.

¹⁷¹ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 7.

eğitimde tercih sebebi olabilmektedir. Ancak günümüzde heterojen bir anlayışın varlığı, değişimin üçüncü evresinin henüz devam ettiğini gösteriyor. Çünkü İmam-Hatip okullarını çok sayıda öğrencinin tercih etmesi, Kur'an Kurslarına gösterilen ilgi, maddî ve toplumsal statü amaçlı bu yeni değerlerin tamamen yaygınlaşıp sistemleşmediğini gösteriyor. Ancak bu evreye kadar gelmiş olunması, bir zihniyet değişimi sürecinin Türkiye'de yaşamakta olduğunu da ifade ediyor.

Modernliğin sabitelerinden olan bu gelenekselden kopuş, modern insanı masa başında, geliri yüksek ve prestije dayalı meslekleri tercih etmeye sevk etmiştir. Günümüzde aileler, çocuklarına daha çok para kazandıran meslekleri tercih etme yolunda telkin ve teşviklerde bulunurlar. Aileler ve gençler için bunun yolu, bu mesleklere götüren eğitimi almaktır. Bu niteliklerdeki bir eğitimi almak da elbette zaman, uğraş ve masraf gerektirir. Fakat modern toplumsal yapının orta sınıfını temsil eden insanın, başka da bir alternatifi yoktur. Çünkü ekonomik kabuller ve toplumda sosyo-kültürel model olarak kabul görmüş meslek anlayışları, ailelerin çocukları için meslek seçimine yön vermektedir. Bu insan eylemleri, eğitim alanına yeni bir işlev sunmuş, dershaneler, etüt merkezleri, birebir eğitim gibi birçok sistem devreye girmiştir. Sadece teorik olarak dinin farzlarını (32 farz) öğrenen ama onları uygulamak yerine her gün tüm vaktini hatta boş vakitlerini de test sorusu çözmeye hasreden bir yeni neslin varlığından söz edilebilir. Bu sebeple din eğitimi konusunda öğrendikleri yüzeysel kalan hatta bunları uygulama ve davranışa dönüştüremeyen bir neslin varlığından söz edebiliyoruz.

2. KENTLEŞME

Şehir, insanın hayatını düzenlemek üzere oluşturduğu en büyük fiziksel yapıdır. Bu yapıya şekil veren tercihleri ise insan ve toplumların inançlarından, dinlerinden aldıkları ilham belirler.¹⁷² Ancak bu faillik tek yönlü değildir. Giddens, modern şehirlerin insanların duygu ve zihin örüntülerini etkilediğini vurgular.¹⁷³

Günümüz toplumlarında geniş araştırmalara konu olan kentler, beraberinde getirdiği sorunlarına rağmen kırsal kesimde yaşayan insanların cazibesini çekmeye

¹⁷² Turgut Cansever, *İslâm'da Şehir ve Mimari*, 7. Bsk., Timaş Yay., İstanbul, 2012, s. 103.

¹⁷³ Giddens, *a.g.e.*, Çev. İsmail Yılmaz, 2012a, s. 958.

devam etmektedir. “Şehirler, sosyal hayatın her yönünü kapsayan çeşitli faaliyetlerin görüldüğü, ekonomik ve kültürel birikimin yoğunlaştığı önemli yerleşim birimleri olup fiziksel ve sosyal çevre ile sosyal hayatın merkezini teşkil eder.”¹⁷⁴ İnsanların bir arada yaşama zorunluluğunun bir boyutu olan şehir hayatı, birçok sosyoloğun dikkatini çekmiş ve kentleşme üzerinde sosyolojik analizler yapmalarına neden olmuştur. Bu araştırmalar, günümüz kentleşmesinde meydana gelen anominin, yabancılaşmanın ve çatışmanın sebeplerinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Wirth, kent-yabancılaşma ilişkisinde şunları kaydeder: “Kentler heyecan verici ve ürkütücü yerlerdir. Girdap gibi bir kalabalığın ortasında kendinizi çok yalnız ve kaybolmuş, kızgın ve sınırlı hissedebilirsiniz. Hiç kimsenin başkasına ayıracak zamanı yoktur. Yabancılaştırıcı ve yapay hayat tarzı dostluktan, beraberlik duygusundan, huzur ve kır hayatının sakinliğinden uzak milyonlarca millik bir alanı istila eder görünür.”¹⁷⁵

Mucchielli, zihniyet oluşumunda zihniyet ve yaşam ortamını incelerken, kent-zihniyet ilişkisini ele aldığı “Kentsel Çevre Mantığı ve Kentli Zihniyeti” başlığı altında, G. Simmel’in kentsel çevrenin dört temel yapısal unsur tarafından nitelendiği tasviri üzerinde durmaktadır:¹⁷⁶

1. Bir *çekicilikler odağı* olarak kent, insan üzerinde yoğun bir biçimde çeşitli dürtüler kaynağıdır. İnsan, bu çekim noktaları ve şoklar karşısında savunmacı bir mesafelilik tepkisi ortaya koyar. Bütün ilişkilerinde tamamen bağlı değildir. İhtiyatlı davranmak zorunda olması insanı, duyarlılığını kontrol etmeye ve yanıtlarını entelektüel düzeyde geliştirmeye mecbur eder. Bu ihtiyatlılıktan en çok etkilenen komşulukla ilgili tutumlardır.

2. Kentsel çevrede insan ilişkileri hemen hemen tamamen *para aracılığı*ndan geçer. Her yerde ve her zaman kendini hissettiren, insan

¹⁷⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Şehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 38, İstanbul, 2002.

¹⁷⁵ Slattery, *a.g.e.*, Çev. Ümit Tatlıcan, s. 286.

¹⁷⁶ G. Simmel, *Métropole et mentalité*, in *L'école de Chicago*, Ed. du Champ urbain, 1979'dan aktaran: Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 50-52.

bireyselliklerinin algılanması konusunda tarafsızlığı sağlayan para, kalite anlayışını yok eder. Farklılıkları, fiyat farklılıklarına indirger.

3. Var olmak, yaşamak için *mücadele*, kendine benzeyenlerle çözümlenir. Yaşamın devamlılığı, doğaya karşı mücadele ederek temin edilemez. Toplumsal yoğunluk, rekabetin artmasını, uzmanlaşılmasını gerektirir, başkalarından farklı olmaya zorlar. Böylelikle bir kendini kanıtlama isteği görülür.

4. İnsanların *etkinliklerinin ve zamanının rasyonel bir biçimde örgütlenmesi* beklenir.

Dolayısıyla kent, davranışlarda mesafeli olmayı, konuların entelektüel bir düzeye taşınmasını ve yarışma tutumlarını besler.¹⁷⁷

Kentsel çevrenin bu dört temel yapısal unsur tarafından nitelenmesi, kent yaşamında ilişkilerin mesafe ve yönünün tasvir edilmesidir. Esasen bu unsurlar, kentli insanın zihin formlarını şekillendirir. Onun toplumsal ilişkilerinin niteliğini, bağımlılığını, duyarlılığını, farklılık anlayışlarını belirler.

Modern kentler, geleneksel toplumların yaşamından farklı bir gündelik hayat yapısını geliştirmiştir.¹⁷⁸ F. Tönnies, “*gesellschaft*” terimini, modern kent hayatının yapay, geçici ilişkilerini anlatmak için kullanır.¹⁷⁹ “Kent hayatı, geleneksel topluma özgü birincil, samimi insan ilişkileri yerine; resmi, ikincil, anonim tutum ve davranışları gerektirmektedir. Kültürel boyutta kentin zengin tutum, davranış ve ilişkiler sistemiyle özgül bir ‘yaşam tarzı’ni içerdiği söylenebilir. Ancak kentle özdeşleştirilen bu değişim tasavvuru, özünde ilerlemeci, pozitivist bir anlayışın etkilerini taşır.”¹⁸⁰

Gücü, saygınlığı ve seçkinliği olduğu kabul edilen insanlarla yani ‘elitler’le, (Türkiye’de kullanılan yaygın anlamıyla) alt sosyo-ekonomik düzeydeki kent merkezi dışında yaşayan insanları temsil eden ‘varoş’lar, kutuplaştırılan kent

¹⁷⁷ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁷⁸ Giddens, *a.g.e.*, 2010, s. 107.

¹⁷⁹ Slattery, *a.g.e.*, Çev. Cevdet Özdemir, s. 60.

¹⁸⁰ Celalettin Çelik, “Göç, Kentleşme ve Din”, Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2012, s. 299.

hayatının görüntüsünü ifade eder ve modern kisveye bürünmüş kast yapısını çağırıştır. Aynı kentin yaşayanları, ekonomik sebeplerle birbirine yabancılaşmakta, kendini sınıfsal mücadele içinde bulmaktadır. Bu görünümüyle kentler, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma değerinden yoksunlaşmaya başlamıştır.

Modern şehirler sadaka, toplumsal dayanışma anlayışını da değiştirmiştir. Karşılıksız yapılan bağışın bir zamanlar sembolü olan sadaka taşlarının yerini, gitar çalan insanların şapkaları; sadaka taşlarından ihtiyacı kadar, kimliğini belli etmeden faydalanan fakirlerin yerini de insanların duygularını sömürerek ihtiyaç zorunluluğu dışında dilenen sahte fakirler almıştır.

Günlük koşuşturmanın arasında bir aralık vasıta ya da eşya emanet edilebilen esnafın yerini, paranın araçsallığının öne çıktığı kent hayatında, iş yerinin önüne aracın park edilmesine razı olmayan, iş yerine sadece alışveriş amaçlı insanların girip çıkmasına alışmış esnaf tipi almaya başlamıştır. Müşteri açısından da bu böyledir. Zira modern kentlerde bir esnafın çayını içip geleneksel yönden de bir anlam ifade eden ziyaretini gerçekleştiren müşteriyi de alışveriş ve gezinti amacı dışında iş yerlerinde görmek pek mümkün değildir. Ortaya çıkan bu değişimle birlikte terk edilen bu davranışlara gelenek mi demek yoksa alışkanlık mı demek doğrudur? Esasen alışkanlıkta belli bir sürekliliği olan davranışların bilince yansımaları yoktur.¹⁸¹ Gelenekte ise inançlar, değerler ve kabuller vardır.¹⁸² Dolayısıyla bu davranışlar genel olarak inanç ve gelenekleri temsil eder. Düşünce ve duygu bağlamında ise caddeleri, sosyal tesisleri, alışveriş merkezleri ve hatta ibadethanelerin yakınları seçilerek kurulan panayırlarıyla, dünyevi kaygıların güdüldüğü kent tasarımında inanç, gelenek ve kolektif bilinç ya hiç yer bulamamış, ya da dünyaya ait objelerin arasında bir yere sıkışıp kalmıştır.

Yapay ortamlar, değişen zihniyetin bir ürünüdür. Ancak bütün yapaylıkların arkasında kentin bir çekicilikler odağı olması vardır. Çim görünümlü halı sahalara, yapay çiçeklerle donatılmış vitrinler, yapay şelaleler, doğal ortama benzetilmeye çalışılan çocuk parkları -ihtiyaçları karşılamakla birlikte- doğallıktan uzak, doğaya

¹⁸¹ Demir; Acar, "Alışkanlık", *a.g.e.*

¹⁸² Kirman, "Gelenek", *a.g.e.*, 2011.

alternatif yapılandırmalarıdır. Kent olmanın getirdiği “çekicilik”, kentsel çevrenin yukarıda zikredilen dört temel yapısal ögesinden biridir.

Modernizmde geleneksel kültürün olduğu kadar, doğallığın yoksunluğu da vardır. Bu yoksunluk, kent yaşamına da yansımış, insanlar doğal ortamda bulunabilmek için kilometrelerce yol kat eder olmuştur. Doğanın olmazsa olmazı ‘su’, sağlık, hijyen ve ticaret kaygısıyla plastik şişelere girmiş, içme suyu artık şebeke suyundan da karşılanamaz olmuştur. Modern şehirler sonuçta, doğasına ve doğallığa yabancılaşmış, zihniyeti dönüşmüş bir insan modeli üretmektedir. Oysa yaşamın idamesi, doğaya karşı mücadele ederek sağlanamaz.¹⁸³

Geleneksel şehirlerde, şehrin ortasında genellikle bir tapınak, saray, hükümet binaları, dükkânlar ve bir halk meydanı bulunmaktaydı.¹⁸⁴ Weber, Hıristiyanlığın kuruluş itibarıyla gezginci bir zanaatkar ve esnaf dini ve orta sınıf temelli olduğunu; İslâm’ın şehir anlayışının ise politik bir merkez olduğunu ve bu özelliğini yüzyıllar boyu sürdürdüğünü savunur.¹⁸⁵ Weber burada yine Hıristiyanlık kontrastı olarak İslâm’ı seçer ve karşılaştırma yapar. Ülgener, İslâm’ın bir şehirliliğini vurgular. Şehrin ve çölün üstün taraflarını bir araya getirip kaynaştırma kabiliyetini göstermiştir. Bunu yaparken de çöle teslim olmadığı gibi, feodal hayat düzeni ve değerlerine de teslim olmamıştır.¹⁸⁶ İslâm mimarisi, insanın içinde yaşadığı çevreyi düzenleyen bir şehir anlayışına sahiptir.¹⁸⁷ Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinden sonra ilk faaliyetlerinden biri mescit inşa etmek olmuştur.¹⁸⁸ Hz. Peygamber, şehirleşmeyi câmi merkezli planlamış, O’nun şehirleşme konusundaki tutumu İslâm şehirciliğinin ve günümüzde her geçen gün daha da artan çevreciliğinin ilk ciddi örneğini teşkil etmiştir.¹⁸⁹ Hz. Ömer’in şehir planlamasında, yeni kurulan yerleşim merkezleri için bir merkez caminin bulunması ve kabileler için ayrı mescitler inşa

¹⁸³ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁸⁴ Giddens, *a.g.e.*, Çev. İsmail Yılmaz, 2012a, s. 955.

¹⁸⁵ Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, 9. Bsk., Ed. Don Martindale; Gertrud Neuwirth, Çev. Musa Ceylan, Yarıncılık, İstanbul, 2010, ss. 135, 136.

¹⁸⁶ Ülgener, *a.g.e.*, 1981a, ss. 54, 64, 65.

¹⁸⁷ Turan Koç, *İslâm Estetiği*, İSAM Yay., İstanbul, 2009, s. 148.

¹⁸⁸ İbn Kayyim Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd*, Çev. Şükrü Özen; H. Ahmet Özdemir; Mustafa Erkekli, C. 3, İklim Yay., İstanbul, 1989, s. 93; Taberî, *a.g.e.*, C. 2, s. 8.

¹⁸⁹ Mustafa Karataş, “Hz. Peygamber’in Şehirleşme ve Yerleşim Konusunda Çevre Bilincini Geliştirmeye Yönelik Çabaları”, Prof. Dr. Mustafa Karataş, *Din ve Çevre*, <http://www.mustafakaratas.com/din-ve-cevre.html>, (E. T. 22.06.2013).

edilmesi uygulaması vardır. Buna göre vakit namazları kabile veya mahalle mescitlerinde kılınabilecek, cuma günü ise herkes büyük camide toplanacaktır.¹⁹⁰ Selçuklu ve Osmanlı şehirleri de bu özellikleri ile İslâm şehirleri görünümü taşıır.¹⁹¹

Günümüzde kapitalizmin yükselme döneminin katedralleri olarak dev yapılarla tanıştık.¹⁹² İçerisinde birçok sosyal ortamı barındıran bu yapılar, haz ve eğlence anlayışımızı etkiledi. Fiziksel dönüşüm, gündelik hayatımızı da şekillendirmektedir. Zira “kent, etkinliklerin ve zamanın rasyonel bir biçimde örgütlenmesini gerektirmesi,” kentsel çevrenin yapısal öğelerinden biridir. Her konunun uzmanlarının olması, buluşma yerleri, buluşma saatleri zekânın önceliğini ve duygusal olanın egemenliğini ve de dış dünyanın doğayı zedelediği hissini güçlendiriyor.¹⁹³ Camiler geleneksel kültürde buluşma yerlerinin, namaz vakitleri de buluşma zamanlarının kodlarıydı. “Şu camide” buluşalım, “ikinci namazı”ndan sonra görüşelim gibi. Türkiye’deki şehir merkezlerinde, geçmişten kalan tarihi özellikleri temsil eden camiler yer almakla birlikte, şehirlerin merkez ve odağı denilebilecek alanlar daha çok, alışveriş ve eğlence mekânları gibi daha dünyevi amaçlara ayrılmaya başlamış, eski yerleşim düzenini koruyan kentlerin merkezinde bulunan ibadethaneler sosyal içerikli, eğlence amaçlı düzenlemelerin ablukasını altına girmeye başlamıştır. Zira modernizmin nazarında din, özel alanda yaşaması gereken, vicdanla sınırlı bir inanç sistemidir.¹⁹⁴ Minarelerin yerini alan saat kuleleri, klasik zamanlardan modern zamanlara geçişin fiziksel bir ifadesidir.¹⁹⁵

“Kutsaldan kopuş”un bir ifadesi olan sekülerleşme¹⁹⁶ ile modernleşmenin tasarladığı bu uygulamalar, geleneksel kültürün deformasyonudur. Erol Güngör,

¹⁹⁰ Ahmet Önkâl, Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 7, İstanbul, 1993.

¹⁹¹ Cansever, *a.g.e.*, 2012a, s. 116; Ayrıca Bkz., Mehmet Sait Şahinalp; Veysi Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçerisi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Millî Folklor*, 2012, Yıl 24, Sayı 93, ss. 157-160.

¹⁹² Manuel Castells, *The City and The Grassroots, A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movement*, Edvard Arnold, London, 1983, s. 103’ten aktaran: Ahmet Koyuncu, “Kimliğin İnşasında Kent: Konya Örneği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 8, S. 2, 2013, s. 160.

¹⁹³ Bkz., Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 51, 52.

¹⁹⁴ Tekin, “Kamusal Alanda Din”, Ed. Mehmet Bayyığıt, *Din Sosyolojisi*, Palet Yay., Konya, 2013, s. 269.

¹⁹⁵ Koyuncu ile 26 Eylül 2014 tarihinde yapılan yüz yüze görüşme.

¹⁹⁶ Akgül, “Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din”, Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Grafiker Yay., Ankara, 2012, s. 195.

eğlencenin realitenin sıkıntılarında kurtulma çabası anlamına geldiği üzerinde yaygın bir kanaat olduğunu vurgulamaktadır.¹⁹⁷ Modernleşmeyle birlikte gelenekli toplumların hemen hepsinde rastlanabilecek bir fenomen, ritüel kaybıdır.¹⁹⁸ Ritüellerin kaybolması bir yana, ibadethanelerin içerisinde ibadetin devam ettiği anda, çevresinde yüksek seste müzik dinleten ve yüksek sesli anonsları sürdüren modern insan tipi, ezan okununca dinlenmekte olan müziği kesen geleneksel insan tipinin yerini alabilmektedir.

İbadethaneler fiziki özellikleri ve fonksiyonları bakımından tarihi süreç içerisinde değişiklikler yaşamıştır. Mimarî tarz olarak modern yöntemler de kullanılmaktadır. Ancak bütün bunlar ibadethanelerin ibadet mekânları olma özelliğinde bir değişikliğe neden olmamıştır. Amaçlarında çeşitlilik olmakla birlikte, esas amaç olan ibadet anlayışı değişmemiştir. Bu bağlamda, değiştiği düşünülen olgu, zihniyettir. Modern insanın ibadethaneye bakışı ve ibadet edenleri algılaması, modernleşme ve sekülerleşmenin şekillendirdiği yeni bir zihin formuna işaret etmektedir. Zira geleneksel İslâmî mimari, doğa ve çevre ile uyumu daima gözetmeye çalışmıştır.¹⁹⁹

Kentte ilişkilerin para dolayımı olması, özellikle tarihi nitelikteki camilerin büyük bir kısmının, fiziksel anlamda turistik eşya satan işyerleri, restoranlar, eğlence ve sosyal içerikli gösterilerin yapıldığı meydanlar, ticari taksi durakları, çay bahçeleri gibi modern bir çevrenin istilasına uğramasıyla sonuçlanmıştır. Modern kent hayatının önemli unsurlarından olan bu yapılar, hem görsel hem işitsel olarak ibadethanelerin geleneksel fonksiyon ve amaçlarıyla uyumsuzluk halindedir.

Modern kültür, düşünce ve duyguları etkisi altına alırken, barınılan mekânların, ulaşım araçlarının, kişisel eşyaların amaç ve fonksiyonlarını da kontrolüne almaktadır. Modernlik, Türkiye'yi geleneksel toplum düzeninden koparmaktadır. Bu dönüşümler, yoğunluk açısından bakıldığında, günlük yaşamın en

¹⁹⁷ Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*, 3. Bsk., Ötüken Yay., İstanbul, 1996, s. 197.

¹⁹⁸ Subaşı, *Sınırları Yoklamak Din Sosyolojisi Okumaları*, Ötüken Yay., Yayın Nu: 675, İstanbul, 2007, s. 136.

¹⁹⁹ Koç, *a.g.e.*, s. 152.

özel ve kişisel özelliklerini değiştirme aşamasına gelmiştir.²⁰⁰ Geleneksel dönem mekânsal yapılanmasının ürettiği ve bireylerin, ailelerin, komşuların eve yüklediği anlam ile modern dönemin inşa ettiği konutlar arasında hem biçimsel hem de ürettiği ve yüklendiği anlamlar bakımından farklılıklar oluşmuştur.²⁰¹ Evlerin mahremiyet alanının toplumsal alana taşındığı, şeffaflaştığı bir mimari anlayışta, mahrem dünyanın alanı da daralmıştır. Chicago ya da New York'un sıcağında bir bina yapıldıysa Stockholm'de taklit edildi, bir süre sonra Hindistan'da, Tokyo'da, İstanbul'da taklit edildi. Sınırları bile analiz edilmeden, abartılı ve ruhlarından yoksun hale getirildi.²⁰²

İş hayatında, büroların fizikî tasarımlarında mahremiyet alanına belki daha fazla müdahale edilmeye başlandı. İş yerlerine, ofislere yerleştirilen kameralar ya da en azından çalışanların bulunduğu ortamların kontrol ve denetim amaçlı gözlenebilir fizikî ortam tasarımları Türkiye'de iyice yaygınlaşmış ve kabul edilmiştir. 'Kabul edilmek'ten özellikle maksat, mahremiyet alanlarına son derece önem veren İslâm dininin Türkiye'deki temsiliyle ilgilidir.

Yabancı kültürün, model olarak toplumumuzun en mahrem mekânları olan evlerine kadar sokulması, evlerin dış ve iç mekân itibarıyla görsellik ve fonksiyonlarını dönüştürmektedir. Fiziki olarak meydana gelen bu modernizasyon, gelişmenin yanında, geleneksel kültürün zedelenmesini de ifade etmektedir. Zira modernleşme, geçmişteki duruma bağlı olmadan bilgi edinme ve daha çok geleceğe ilişkin düşünce ve eylemleri kapsıyorsa,²⁰³ geleneksel kültürde yer alan bir takım unsurların, bu anlayış içerisindeki yeri ne olacaktır? Örneğin dinî ritüellerin yerine getirilmesi için kullanılan bir takım eşya ve konut alanları, modern kültürde yerini nasıl bulacaktır? Müslümanların sürekli kullanmak durumunda olduğu ve abdest alma ibadetlerini yerine getirmek için sıklıkla kullandıkları lavaboların tasarımı, hiç de küçümsenmeyecek bir dönüşüm geçirmiştir. Zira bu tasarım, abdest ibadetinin yerine getirilmesi için son derece kullanışsız ve yorucudur. Gerçi bu ürünlerin uygun

²⁰⁰ Giddens, *a.g.e.*, 2012b, s. 12.

²⁰¹ Koyuncu, "Gündelik Hayatta Komşuluk", *Sosyoloji Divanı -Komşuluk-*, *Sosyoloji Dergisi*, Çizgi Kitabevi, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2013, Ankara – Issn:2147-8902, s. 15.

²⁰² Cansever, *Kubbeyi Yere Koymamak*, 5. Bsk., Timaş Yay., İstanbul, 2012, s. 22.

²⁰³ Çapcıoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

hale getirilmeye çalışıldığı alternatifleri de üretilmeye başlanmıştır. Üretimin yerli kültüre göre şekillenmesi Müslümanların modern dünyanın imkânlarını yerleştirebilmesi ve kendi kültürleriyle yorumlayabilmesiyle ilgilidir. Müslümanların ekonomik geliri arttıkça ve insan değeri anlaşılmaya başladıkça artık lavabolar da bu tür ihtiyaçlara cevap verebilecek özelliklerde üretilmeye ve fizikî seviyeleri aşağıya çekilmeye başladı.

Diğer taraftan konutların içerisinde bulunan kitaplık, namaz kılma alanları, modern kültüre göre şekillenmektedir. İhtiyaçtan dolayı bulundurulan ‘kitaplara göre kitaplık’ yapmak yerine, görsel zevke hitap eden modernize edilmiş ‘kitaplığa göre kitap’ buldurma, kültürel ve fiziksel alanda yeni kabulleri simgeliyor. Konfor ve görsel zevk ittifakının eseri olan oturma grupları, konsollar çocuklarla geçirilecek vaktin uygulama alanlarını ve ibadet alanlarını sıkıştırıyor. Alan sorunu bilgisayar, tablet gibi elektronik aletlerin varlığıyla da birleşince, fiziksel yakınlığı zayıflamış aile bireylerini, kolektif bilinçten, bireyselliğe doğru itiyor. Bireyselliğin artması da, modern toplumun temel özelliklerinden biridir.²⁰⁴

Ekonomik kaygılarla köyden kente göç, kentin insan yaşamına olumsuz etkileri nedeniyle tersine dönmeye başlamıştır. Köylerden kentlere kayan nüfus fazlalığı, kentlerde giderek daha da artmış ve kırsal kökenli kentsel sorunları doğurmuştur. Kentlerde suç oranındaki artış, varoşlarda oluşan kimlik arayışı ve bunalımları, sonuçta kentlerde yaşayan köy kökenlilerin, köyelerine geri dönmelerine ya da en azından bu eğilimde bulunmalarına neden olmuştur. Bir araştırmanın konuyla ilgili verileri şu şekildedir:

1975-1980 yılları arasında %19,33

1980-1985 yılları arasında %12,84

1985-1990 yılları arasında %12,60

²⁰⁴ Çelik, “Dinî Gruplar Sosyolojisi”, Ed. Mehmet Bayyigit, *Din Sosyolojisi*, Palet Yay., Konya, 2013, s. 278.

1995-2000 yılları arasında %20,06²⁰⁵

Bu oranlar, istatistiksel olarak Türkiye’de kentten köye göç gerçeğini ifade etmektedir. Dolayısıyla sosyal alanlarda rastladığımız geleneği koruma mücadelesini, fizikî alanlarda da doğal olana yeniden dönme şeklinde görmeye başladık. Bu mücadele bir anlamda insanın doğasına uygun olan ortamlarda yaşama güdüsünün direnciyle ilgilidir.

3. AHLÂK

Ahlâk kavramı, toplumsal yönü bulunan bir kavramdır.²⁰⁶ Sosyologlar, toplumda gerçekleşen teknolojik ve toplumsal değişmelerin temel niteliğinin, ahlâki ve maddî sınırlamaların ortadan kalkmasına yardımcı olduğunu ifade etmişlerdir.²⁰⁷ Günümüz tüketim toplumlarında ahlâk alanında tüketilen şeyler arasında diğer nesnelere daha kıymetli, daha eşsiz bir nesne vardır ki bu nesne “beden”dir. Fiziksel ve cinsel özgürleşme biçiminde bedenin yeniden keşfi ve reklamda, modada, kitle kültüründeki mutlak varlığı bedeni çepeçevre kuşatan sağlık, diyet, tedavi kültürü, gençlik, zarafet, erillik-dişillik, vücut bakımı, bedenin günümüzde kurtuluş nesnesine dönüştüğünün tanığıdır. Günümüzde, sistemli olarak insanlar, bir bedenleri olduğuna ikna edilmeye çalışılıyor. Hangi kültür olursa olsun, bedenle ilişkinin örgütlenme biçimi, nesnelere ilişkinin örgütlenme biçimini ve toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimini yansıtır. Kapitalist toplumda özel mülkiyetin genel statüsü hem bedene hem toplumsal uygulamalara ve hem de bu uygulamaların zihindeki temsiline tatbik edilir. Geleneksel olanda ise örneğin bir köylüde bedeni, narsistik kuşatma, gösteri bakımından algılama yoktur. Bunun yerine, emek süreci ve doğayla ilişki aracılığıyla varılmış araçsal bir beden anlayışı vardır. Gerçek, günümüzdeki üretim ya da tüketim yapılarının kişide, kendi bedeninin bölünmüş bir zihinsel temsiline bağlı olan çifte bir uygulamaya sebep olmasıdır. Bunlar: Beden pratiğinin “sermaye”leşmesi ve tüketim nesnesi olarak “fetiş”leşmesidir. Bu durumların hangisi olursa olsun önemli

²⁰⁵ Ertuğrul Güreşçi, “Türkiye’de Kentten - Köye Göç Olgusu”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11 (1) 2010, ss. 80, 84.

²⁰⁶ Güngör, *a.g.e.*, 2010a, s. 12.

²⁰⁷ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 64.

olan, bedeninin bilinçli olarak kuşatılmasıdır.²⁰⁸ Zihniyetin fail olduğu, bilincin kontrol edilme eylemleriyle kapitalist toplumlarda beden, reklam unsuru olarak uygulama bulmuştur. Beden artık Türkiye’de medya unsurlarında da önemli bir sermayeye dönüşebilmektedir. Bir taraftan da beden film, dizi ve reklamlar vasıtasıyla fetiş kılığına sokulmaya çalışılmaktadır. Esasen insanların içgüdülerini ve ihtiyaçlarını karşılarken başkalarına zarar vermeden bunu yapmalarını ve bu sayede güven içinde yaşamalarını toplum hayatı sağlar. Dolayısıyla insan kendi benliğine olduğu kadar başkalarının benliğine de saygı duymalıdır. Hiç kimse bir diğerini, cinsel ihtiyaçların karşılanmasına yarayan bir nesne olarak göremez.²⁰⁹ Düşüm niteliğinde temel nesnelere, kazanma hırsı, kâr elde etme arzusu, insanın “kendine yönelme alternatifi”ni seçerek eyleminin norm değerini “sadece kendi çıkarlarını dikkate alarak davranma”ya dönüştürmüştür. Dünyevî ahlak anlayışı “ben” merkezidir. Dolayısıyla başarıya ulaşmak için rekabet ve yarışma kutsallaşmıştır. Çünkü dünyevî ahlakın prensibi mücadeleye dayanır.²¹⁰ Özgürlüğün ve medenî cesaretin bir ifadesi olarak sloganlaştırılan ve böylece dinî ve geleneksel kontrolün etkisini zayıflatma gayretiyle bedeninin yeniden tanımlanmasında en önemli rol medyanındır. Dolayısıyla toplumun ahlâk kavramına yüklediği anlam, yeniden yorumlanmaya, genişletilmeye ve değiştirilmeye çalışılmaktadır.

Güngör, “Ahlâkın Değişmezliği” çözümlemesinde, toplumların ahlâkının değiştiğini, ancak toplumların ahlâkı değiştirme hedeflerinin olmadığını kaydeder. Dolayısıyla ahlâk kaidelerinin değişmezliğini kabul etmez. Bununla birlikte ahlâkın değişmesi bir gerçek olduğu kadar, bir zorunluluğu da ifade eder. Ahlâkın değişmezliğini sağlamak ise değişime karşı direnç olarak bir idealdir.²¹¹ Geleneksel kültürün ahlâk ilkeleri, modern toplumlarda değişiklik göstermektedir. Modernite, özelde Türkiye’yi, kendi geçmişimizle köklerimizi bulamadığımız yeni bir tür değişim ve dönüşümle beraber, yeni bir dinamizmle karşı karşıya getirmekte, bizi

²⁰⁸ Jean Baudrillard, *Tüketim Toplumu*, Çev. Hazal Deliceçaylı; Ferda Keskin, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1997, ss. 155, 156.

²⁰⁹ Güngör, *a.g.e.*, 2010a, s. 36.

²¹⁰ İbrahim Hakkı Aydın, “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlâk İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 35, Erzurum, 2011, s. 21.

²¹¹ Güngör, *a.g.e.*, 2010a, s. 97.

dinin temel ilkeleri ile çatışmaya sevk etmektedir.²¹² Dolayısıyla değişime uğramış zihniyet, ahlâk ilkelerini değiştirmektedir. Ahlâktan ne anlaşıldığı, sahip olunan zihniyetle ilgilidir. Batı toplumlarında ahlâksızlık sayılmayan bir davranış, Türkiye’de ahlâksızlık sayılabilir. Hatta daha önce ahlâksızlık olarak görülen bir davranış daha sonra toplum ya da bireyler tarafından onaylanarak toplumsal kabul alanına girebilir.

Artık televizyon, gazete, internet gibi vasıtaların haberlerinde sıkça rastlamanın mümkün olduğu, din ve geleneğin onaylamadığı nikâhsız birliktelikler ve bedeninin sermayeleştirilmesi, cinsel içerikli yayınlar, meşru olmayan ilişkiler gibi örnekler görülebilmektedir. Belki bu tür konuların bir kısmının önceden de mevcut olduğu ileri sürülebilir. Ancak esas değişim din ve geleneğin ahlâki görmediği tutum ve davranışların toplumsal alanda yer almasıdır. Bu tutum ve davranışların açıktan yapılmasının yaygınlaşmaya başlaması bir yana, bunların yazılı ve görsel olarak topluma sunulması hatta bazı ahlâk dışı kabul edilen davranışların magazinleşmesidir.

Elbette ahlâk, cinsel ahlâktan ibaret değildir. Dinden referanslı olmasa bile bazı gelenekler, aslında ahlâkın bir şekilsel içeriğidir. Yolda rastladığımız bir tanıdığı selamlarken hafifçe eğilmek, elini sıkmak belki sadece birer şekildir. Ancak bu şekillerin arka planında, nezaket, dostluk ve vefa ifadeleri vardır. Bizim kültürümüzde ahlâkın şeklini içeriğinden pek ayırmayız. Bununla birlikte asıl üzerinde durduğumuz şey, şekillerin bize anlattığı anlamlardır. Bu yüzden ahlâk ilkelerindeki değişimler, aslında şekil ve biçim değişimleridir.²¹³

Neyin iyi neyin kötü olduğunun insan tarafından biliniyor olması, ahlâk ve din açısından yeterli görülmez. Bu bilginin bir değer ifade etmesi, eyleme dönüştürülmesiyle ilgilidir. Ahlâkî değerler tek başına pek bir şey ifade etmezler. Çünkü ahlâk kurallarının bilinmesi, eyleme dönüşmesiyle olumlu sonuç verir. Ancak bu takdirde iyi ahlâktan söz edilebilir.²¹⁴

²¹² Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 118.

²¹³ Güngör, *a.g.e.*, 2010a, ss. 36, 97.

²¹⁴ İbrahim Hakkı Aydın, *a.g.e.*, s. 16.

Bugün Türkiye’de medyada rastlanılan ve medya vasıtasıyla öğrenilen çok sayıda olumsuz ahlâk örnekleri, ahlâk bilgisinin yoksunluğundan değil, bilginin eyleme dönüştürülmemesindedir.

4. KIYAFET

Kıyafet kavramı, kutsal metinlerin farklı şekillerde yorumlanmasıyla toplumsal alanda farklı tezahürlere sebep olmuş bir konudur. Giysinin bütüncül görünümü veya öne çıkardığı tarzın “anlamı”, kıyafeti taşıyanın kimliğine, duruma, yere, topluluğun özelliğine, kıyafeti giyenin ya da onu seyredenlerin psikolojik özellikleri gibi belirsiz ve geçici şartlara göre büyük farklılıklar gösterir. Örneğin siyah tül, cenaze kıyafetinin bir parçası olabilirken, tuvalette kullanılan siyah tül bu defa başka bir anlam ifade edecektir. Yine piknikte giyilen bir spor giysi, işe giderken giyildiğinde çok farklı anlamlar içerir.²¹⁵ Kıyafet anlayışı, zihniyetin dışarı yansıma şekillerinden biridir. Sahip olunan zihniyetin sembolleşmiş şekli olan kıyafet, ekonomik durumlar ve aidiyet hissedilen sınıf hakkında bilgi verir.²¹⁶ Kıyafetin bu anlamda temsil ifadesi, günümüze has değildir. Mesela Abbasiler’de üst tabakaya mensup kadınlar başlarına çevresi altın zincirli ve kıymetli taşlarla süslü bir örtü takarlardı.²¹⁷ Kıyafet, İslâm ve Türk dünyasında her dönemde devlet ve ileri gelenleri tarafından üzerinde durulan bir konu olmuş, gelenek ve dini değerler açısından giyilmesi tavsiye edilen-edilmeyen şeklinde tasnif edilerek sosyal bir boyut kazanmıştır.²¹⁸ Giyim günümüzde, sırf bir tesettür aracı ya da iklimin olumsuz etkilerinden koruyan özelliği dışında statü ve sınıfın imajı olabilmektedir.²¹⁹ Postmodern çağda, farklı referans gruplarına mensup kimselerin yaşam tarzlarının birbirine karışması, farklı tutum ve davranışlar sergileyen bireyleri ortaya çıkarmıştır. Bugün Türkiye’de duruma göre dinî görevlerini yerine getiren gayet modern giyimli kadınlar görülürken, başını örtmüştü aşırı makyajı bulunan kadınlar da toplumsal

²¹⁵ Fred Davis, *Moda, Kültür ve Kimlik*, Çev. Özden Arıkan, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1997, s. 18.

²¹⁶ Barbarosoğlu, *a.g.e.*, s. 23.

²¹⁷ Nebi Bozkurt, “Kıyafet” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 25, Ankara, 2002.

²¹⁸ Mehmet İpşirli, “Kıyafet” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 25, Ankara, 2002.

²¹⁹ Köse, “Modern Kültür ve Aile Üzerindeki Etkileri”, *Konferans*, 02.02.2013, Yunus Emre Konferans Salonu, Karaman.

hayatın bir gerçeği olarak yerlerini almışlardır.²²⁰ Bu noktada ‘dinî görev’ ‘modern giyim’, ‘başını örtme’ ve ‘aşırı makyaj’ birlikte bize neyi ifade ediyor? Bu bir anlamda dinsel olanla dünyevî olanın birlikte temsil edildiği bir kıyafet dilidir. Bir başka ifadeyle, çeşitli faktörlerin etkisiyle oluşmuş senkretik zihniyetin kıyafette somutlaşmasıdır. Bir yanda dinî sorumluluklar ve geleneksel anlayışın korunması kaygısı güdülebilmekte, diğer tarafta modern dünyanın dayattığı dünyaya ait dürtülerle ekonomik durum, statü, sınıf hatta düşünce dünyası toplumsal alanda cisimleştirebilmektedir. Dolayısıyla söz konusu olan, sosyalleşme sürecini tamamlamış bir bireyin kişilik özellikleri korunmakla birlikte, ortaya çıkan tablo, modernleşmenin sosyal alandaki yansımasıdır. Esasen değişen kişilik özellikleri değil, kişiliğin sosyal alana yansıma şekilleridir. Bunun kaynağı da dış dünyayı algılayan ve ilişkiyi düzenleyen zihniyettir. Zihniyetin bu formu, kıyafetin dinî ölçülerinde yeni anlam yüklemeleri çabasına girmektedir.

Örneğin 25-30 yıl önce Türkiye’de dinî inanç ve ibadetle ilgili konular televizyon programlarında tartışılmaya başlandı. Âyet ve hadislerle getirilen yeni yorumlar ve klasik fikhî hükümlerin, günün toplumsal meselelerine çözüm getiremediğine dair anlayışların televizyon programlarında tartışılmasının, dindarlık algısının yeni bir boyut kazanmasında önemli rolü bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar, dindarın zihnindeki din algısını sorgulama ve yeniden gözden geçirme ihtiyacı doğurmuştur. Ancak hemen ayırt etmek gerekir ki, âyet ve hadislerin modern zamanla bağdaşmadığını düşünmekle, yeni toplumsal sorunlar karşısında dinin pratik hayatı düzenleyen mekanizmasının güncelleştirilmesi gerektiğini düşünmek farklı şeylerdir. Dolayısıyla burada ele alınacak konu, âyet ve hadislerin verdiği mesajın yeniden yorumlanarak, inananın zihninde dinî inançla ilgili meydana gelen değişimdir.

Örneğin kamusal alanda önemli yansımaları bulunan tartışma konularından biri başın örtülmesiyle ilgili âyetin²²¹ yeniden yorumlanmasıdır. Elbette bu çalışma âyet ve hadislerden ne anlaşılması gerektiğine yönelik bir araştırma değildir. Fakat

²²⁰ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, 3. Bsk., Sentez Yay., İstanbul, 2012, s. 229.

²²¹ Nur 24/31.

âyet ve hadislere yüklenen anlamların toplumsal alanda nasıl tezahür ettiği, zihniyet değişimi-din ilişkisinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Başörtüsünün şekli ve sınırları ile ilgili fikhî tartışmalardan başka, başın örtülmesinin dinî bir emir olmadığı savunulması ve bunun kamuoyu önünde televizyon programlarında defalarca konu edinilmesi, Türkiye’de bazı insanların bu konuda bir zihin meşguliyeti yaşamalarına ve bu konudaki inançlarını sorgulamalarına sebep olmuştur. Benzer şekilde Allah’ın gayba dair bilgisinin, Allah’ın iradesinin sınırları gibi teolojik konuların tartışılması ve bu konularda toplumun sahip olduğu geleneksel bilgidен farklı sonuçların ortaya konulması, Türkiye’de bu gibi zihniyet sorunlarını beraberinde getirmiştir.

Başın örtülmesi inancının sorgulandığı birinci evre, başın örtülmesiyle ilgili değerler merkezine kuşkuyu yerleştirmiştir. Yani bu evrede başın örtülmesinin dinî bir zorunluluk olup olmadığı insanların zihnini meşgul etmektedir. Başın örtülmesiyle ilgili dinî referanslar üzerindeki tartışmaların, yeni yorumların yoğunluğu toplumda bir kültürel bunalımın belirtisidir. Bu süreçte başın örtülmesi biçimlerinde farklı uygulamalar, anlayışlar gelişmeye başlamıştır. Önceden de varlığı bilinen geleneksel ya da bölgesel kaynaklı farklı örtünme şekilleri bir yana, bu defa başı örtmenin yeni tanımlamaları gündeme gelmiştir. Örtünme inancına sahip olan kadın, iş yerinde başını açıp dışarda kapatmak, peruk takmak gibi farklı formüllerle bu zihniyetini sürdürme gayretinde olmuştur. Zihniyetin direncini ve eskinin yeniye taşınmasını ifade eden bu ve benzeri davranış denemeleri, başın örtülmesinin dinî bir zorunluluk olmadığı inancının hiç bir zaman toplum genelinde kabul görmediğini göstermektedir.

Başın örtülmesi gerektiği şeklindeki dinî buyruğun Türkiye’deki çeşitli uygulamaları, yalnızca âyete yüklenen farklı anlamlardan kaynaklanmamaktadır. Bu durum zihniyet değişiminin genel koşullarıyla ilgilidir. Türkiye’de 2013 yılındaki mevzuat değişikliğine kadar, kamusal alanda başörtüsü yasaklanmamıştı. Zihniyet değişiminin genel koşullarından olmak üzere, “durum baskısının varlığı”, bireyleri başka tutumlar takınmaya ve yeni durumsal mantıkla uyum içinde olan yeni bir zihniyet edinmeye zorlamaktadır. Bu koşul, bireyleri “ayırma”, “çelişme”, “yoksun

birakma”²²² sonuçlarına götürüyor. Bu örnekteki durumsal baskının varlığı, aynı geleneksel modele bağlı olmasına rağmen ailenin kızını, ailenin geleneksel yapısından ayrılma ve o yapı ile mantıksal tutarsızlık sonucuna götürebilmiştir. Birey, ailesiyle aynı dinî anlayışı paylaşabilir. Ancak toplumda başını örtebileceği kamusal alanlarla ilgili mevcut bulunan durumsal mantık, işi veya sosyal pozisyonu gereği, başını açmak gibi onu farklı tutumlarda bulunmaya zorlayabilir. Zihniyetin gösterdiği direncin kuvveti bakımından, bu koşulun bulunduğu ortamda oluşabilecek üçüncü ihtimal, Türkiye’de eğitim ve iş alanında olduğu gibi bireyin sosyal alanda faydalanabileceği birçok fırsattan yoksun bırakılmasıdır.

Kamusal alanda başörtüsünün yasaklandığı, zihniyet değişiminin bu çözülme evresinde, meslek sahibi olmak ve çalışmak zorunluluğu duyan kadınlar, bu uygulama gereği başlarını açmak ya da işlerini bırakmak zorunda kalmışlardı. Bu evreyi takip eden kültürel bunalımın yaşandığı ikinci evrede, hem elitlerin toplumsal alandaki zihniyeti dile getiriliyor hem de bazen başını açmak zorunda kalan kadınların çocuklarının da, aynı sıkıntılarla karşılaşacakları düşüncesiyle baş örtme inancının/geleneğinin pratikte askıya alındığı yeni davranış denemeleri görülüyordu. Esasen değişen kişilik özellikleri değil, dinin sosyal alandaki rolüdür. Zihniyet değişiminin oluşum evresi olarak ifade edilen üçüncü basamağında, çocuğun başlangıçta bu kültürle yetişmiş olması yeni bir düğüm nesnesini temsil ediyor ve daha sonraki hayatında, kendi geleneğinden farklılaşmış zihniyeti ile başını örtmek gibi bir zorunluluk duymasını engelleyebiliyor. Donma evresi diye ifade edilen son evrede ise elitler, baş örtme geleneğine karşı izlediği tutum ile daha dünyevileşmiş düşünceye sahip kitlenin zihniyetine ortak olmuş, dinî baş örtüsünün, toplumun bir kısmı tarafından marjinal, siyasî bir imaj olarak kabul görmesine katkı sağlamış, böylelikle yeni anlayışlar, kabuller yerleşmeye başlamıştır.

Mucchielli’nin tespit ettiği “Evrenselcilik-partikularizm alternatifi”²²³ başkalarıyla ilişki tanımı konusunda yapılan tercihlerin Türkiye’de uygulama bulduğu bir alternatiftir. Birçok alanda olduğu gibi kıyafet de genellikle elitlerin toplumsal alandaki zihniyet dili olabilir. Bu uygulamanın Türkiye’deki davranış

²²² Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 61-63.

²²³ *a.g.e.*, ss. 30, 31

normu “toplumdaki bütün insanlara, herkese uygulanabilir nitelikte aynı davranış ve yargı kurallarını uygulamak” şeklinde değil, “davranışın özel durumlara göre ayarlanması” şeklinde gerçekleştiği söylenebilir. Bu planlama, yeni bir zihniyetin ürünü olarak sonraki süreçte toplumsal yapıya yön verme failliği üstlenebilir. Kıyafetle ilgili kamusal düzenlemeler, ideolojik yaklaşımlar zihniyetin özneleşmesiyle ilgilidir.

İnanç konusu, dindarlığın tezahürleriyle sıkı ilişki içindedir. Fakat toplumsal hayat içinde kişinin dinine verdiği rolü ortaya koymak her zaman mümkün olmamaktadır. Çünkü inanan, inancının gereğini toplumsal alana taşıyamayabilir. Bu durumda başın örtülmesi buyruğu, önemli orandaki Müslüman kadınlarca zihinsel ve duygusal hazırlık safhasında kalmış ve eyleme dönüşmemiştir.²²⁴

5. İLETİŞİM ARAÇLARI ve MEDYA

Ferdinand de Saussure, her türlü sözel iletişimin konuşma temeline dayandığını belirtir. Konuşma dilinden yazı diline geçiş, aslında sesteki görsel mekâna geçiş demektir. Matbaanın görsel mekân kullanımını etkilemesi, konunun en önemli odağını teşkil eder.²²⁵

Matbaa, daha en başta mevcut imkânlarla kullanılmasına bağlı olarak iletişim işlevinde önemli rol oynamıştır. Elizabeth Eisenstein matbaa sonrasında İtalyan Rönesansı'nın yayılarak süreklilik gösteren bir Avrupa Rönesansı'na dönüştüğünü, Protestanların Reform hareketinin başladığını ve böylece Katolik kilisesinin kendine yeni bir yön tayin ettiğini, modern kapitalizmin geliştiğini, Batı Avrupa'da keşifler devrinin açıldığını, aile yaşamı ve devlet politikasının değiştiğini, hızlı bir bilgi yayılımıyla evrensel okuryazarlığın hedeflendiğini, modern bilimlerin önünün açıldığını, toplumsal ve zihinsel hayatta daha birçok değişiklikler olduğunu kaydeder.²²⁶ Matbaa, bugün teknolojinin sunduğu bütün görsel mekânların esasını teşkil eder. Çok

²²⁴ Bkz., Ülken, *a.g.e.*, s. 330.

²²⁵ Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözüün Teknolojileşmesi*, Çev. Sema Postacıoğlu Banon, Metis Yay., İstanbul, 1995, ss. 17, 140.

²²⁶ Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, 2 cilt, Cambridge University Press, New York, 1979'dan aktaran: Ong, *a.g.e.*, s. 140.

boyutlu iletişim araçlarını temsil eden medyanın toplumsal hayattaki esas aktörlüğü, bilgilendirme özelliğidir. Medyanın bilgilendirme işlevi, iletişim özelliğine bağlıdır.

Platon, Sokrates'in ağzından, yazının insani olmadığını, gerçekte insan zihninde bulunan düşünceyi, dış dünyada kurmaya çalıştığını belirtir. Aynı sözü bilgisayar için de ifade edebiliriz. Yine Sokrates'in ağzından Platon, yazının hafızayı gerilediğini savunur. Ona göre yazıya alışmak, unutkanlığı getirir, dış kaynaklara bağımlı kılar, zihni zayıflatır. Bugün bu ifadeler, çarpım cetvelini öğrenmek yerine hesap makinesi kullanan çocuklar için ebeveynleri tarafından kullanılmaktadır. Platon bugün birçoğumuzun bilgisayara bakışı gibi, yazıya dışsal, yabancı bir teknoloji olarak bakıyordu.²²⁷ Tıpkı yazıda olduğu gibi artık bilgisayar ve internet kullanımı içselleştirildi. Bilgisayar ve internet kullanıcılığı artık küresel planda olduğu gibi Türkiye'de de önemli oranda yaygınlaştı.²²⁸ İnternete erişim için artık sadece bilgisayar denilen özel bir teknolojik cihaza da gerek yok. İnsanlar interneti her an çantasında, cebinde taşıyor, bu teknolojileri kullanarak din ve dünya hakkında bilgi sahibi olmaya çalışıyor.

Bütün özellikleri²²⁹ dikkate alındığında medya; teknolojik ilerlemeler, haberleşme ve bilişimin kolaylaşması, kültürleşme, kültür ve eğitimin çeşitlenmesi ve yaygınlaşması geleneksel algının, kültürün, zihniyetin değişiminde önemli rol oynar. Çünkü medya, zihniyet değişimi evrelerini temsil eden değer sisteminin sorgulanması, yeni bir inanışın oluşumu, yeni değerlerin sistemleşmesi evrelerinin hepsinde rol alan en önemli aktörlerden birisidir. Toplumun inanç, tutum ve değerlerini sorgulayan programlar ve filmler toplumda "kuşku" merkezli bir kültür oluşturur. Medya, toplumsal gövdenin dikkatinin üzerinde yoğunlaştığı yeni davranış modelleri sunar. Toplum kültürel bunalım yaşar. Gerilimin devam ettiği süreçte birlikte medya bir taraftan da yeni düşünüm nesne özelliği taşıyan modernliğin yeni normlarını özgürlük ve akılsalcılık bağlam etkisiyle topluma kabul ettirmeye çalışır.

²²⁷ Platon, *Phaedrus and Letters VII and VIII*, çev. ve giriş: Walter Hamilton (Harmondsworth, İngiltere: Penguin Books), 1973'ten aktaran: Ong, *a.g.e.*, ss. 98, 101.

²²⁸ İstatistiki bilgi için bkz., Bilgisayar ve İnternet Kullanım Oranları, *Türkiye İstatistik Kurumu*, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1068, (E. T. 19. 05. 2014).

²²⁹ Medyanın temel özellikleri için bkz., Stewart M. Hoover, "Din ve Medya", Der. Peter B. Clarke, *Din Sosyolojisi, Çağdaş Gelişmeler*, Çev. Necmettin Pehlivan; Ahmet Yıldız, İmge Kitabevi, Ankara, 2012, s. 150.

Sonunda vazgeçilen değerler, sistemli olarak değer kaybetmeye başlar. Toplumsal yapı daha büyük bir türdeşlik ve dolayısıyla yeni bir kültürel kimlik kazanır.²³⁰

Genelde İslâm dünyasında, özelde Türkiye’de rasyonelleşme ve pozitivist ilkelerin hayata ilişkin değerlendirmelerde belirleyici olması, son yıllardaki haberleşme araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte olmuştur.²³¹ Medya gündeminde ağırlıklı olarak işlenen konular, muhatap kitlenin de zihninde ağırlık kazanacaktır.²³² Örneğin, gıybetin ve kusur araştırmanın yasak olduğunu kabul eden geleneksel dinsel bilgi,²³³ Türkiye’de gündelik hayatta televizyon başında karşılaştığı magazin programlarındaki gıyabi eleştirileri normal, meşru bir davranış olarak algılayan bir zihniyete dönüşebilmektedir. Gıybetin ve dedikodunun toplumun bütün bireylerine açık olarak bir program dâhilinde verilmesi, bireyleri başka tutumlara ve yeni durumsal mantıkla uyumlu, zihniyetin tanımlandığı başka bir düzey geliştirmeye zorlar. Durum konteksti televizyon gibi bir teknik sayesinde çok boyutlu ve dağınık küçük değişiklikler nedeniyle değişir. Bu değişimlerin sonuçları, düğüm niteliği olan nesnelere etkileyen ve toplumsal varlıkların dünya görüşüne yön veren anlam değişimleridir. Medyanın buradaki görevi “değerlendirilmiş sosyo-kültürel modeller” sağlamaktır. Bu değişim, aslında dindarın kafasında “gıybet-dedikodu yapma” anlamındaki yasakların mübahlaştırılması değil, dindarın, sosyal modeller vasıtasıyla yeni bir tutum göstermesidir. Tutum, herhangi bir şey karşısındaki genel psikolojik eğilimdir. Tutumlar, herhangi bir şeye karşı zihniyetin ortaya koymak durumunda olduğu tavidir. Örtük referans ilkeleri ve kültürel davranışları yönlendiren tasarımların olumsuz bir örneğini temsil eden gıybet ve kusur araştırma gibi davranışlar, kültürel tabulardandır. Bir zihniyetin tanımlandığı düzeylerden biri, tutumların kavrandığı bir ara düzeydir. Diğer taraftan toplumsal kontrolün daha hafif ve geleneklerin daha yumuşak olması, direnci zayıflatır. Bu dönüşüm, kuramsal

²³⁰ Bkz., Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 69, 70.

²³¹ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 32.

²³² Hediyeullah Aydeniz, *Medyayı Kavramak*, 3. Bsk., T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Ankara, 2013, s. 92.

²³³ Bkz., Hucurât, 49/12.

çerçevede verilen, Mucchielli'nin tespit ettiği “Zihniyetlerin gelişip değişebilmesi için gerekli üç genel koşul”un gerçekleşmesiyle ilgilidir.²³⁴

Peki, zihniyet evriminin hangi kaynakları ve hangi özel mekanizmaları medyaya bu rolü vermiştir? Din ve gelenek olarak oldukça türdeş ve görece kapalı bir toplum olarak Türkiye'ye dış kültürlerden gelen yeni modeller, toplumsal değişmeyi başlatan bir tür *yoksunluk* duygusunu beraberinde getirdi. Gelişmiş Batılı toplumlar, tarihi süreçte artan daha fazla alternatifin olduğu özgürlük alanlarının bulunduğu toplumlardır. Her bir toplumsal alandaki güçlü ya da zayıf değişiklikler, toplumsal sınırlamaların kaldırılmasına katkı sağlar. Türkiye'de cinsellik vurgusunun program ve reklam filmlerinde işlenmesi, bu konulardaki dinî geleneksel hassasiyetlerin toplumsal alandaki sınırlama gücünü kırmıştır. Esasen bir cihaz olarak televizyonun kendisi, internetin erişilebilirlik özelliği ve diğer görsel yayınlar birer özgürlük alanıdır ya da en azından sınırlanması güç alandır. Artık özgürlük alanlarının sınırları teknoloji sayesinde daha da genişlemiş, siber boyut kazanmıştır. Özgürlük alanlarının varlığı, iletişim araçlarındaki büyük gelişme sonucu bütün bireyler tarafından bilinir olmuştur. Bu alanlar aynı zamanda Türkiye'de sürekli bir yoksunluk duygusunun varlığına katkıda bulunur. Tatminsizlik ve reklamlar aracılığıyla sahip olunması gereken şey modelleri, iletişim araçlarının taşıyıcılık yaptığı kışkırtıcı modellerdir. Bu modeller talepleri keskinleştiren yoksunluk duygusunun kaynaklarından biridir.

Medya içeriğindeki kahramanların davranışlarının modellenmesi, onların davranışlarının zihinlere yerleştirilmesi, modern zamanların önemli psiko-sosyal sorunlarındanıdır.²³⁵ Batı menşeli televizyon filmlerinde, genç kızların bekâreti, bir an önce kurtulması gereken bir sosyalleşme sorunu olarak gösterilmekte, bu özelliğini koruyan genç kızlar alay konusu edilmektedir. Bu modellemede, sosyalleşme ve kişilik ispatı, bağlam etkisi vasıtasıdır. Genç erkekler için de geçerli olan bu Batılı anlayış, küresel medya aracılığıyla, türdeş dinî ve geleneksel yapısını koruyan toplumların ekranlarına taşınmaktadır. Burada yoksunluk duygusunun etki kaynakları, ilerleme duygusunun oldukça sıradanlaşması ve ahlâkî boşlukla ilgili

²³⁴ Bkz., Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 17, 18, 37, 40, 60-69.

²³⁵ Aydeniz, *a.g.e.*, s. 387.

olanaklılık ve olanaksızlık duygularının kaybedilmesinden kaynaklanan gereklilik tutumudur. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye’de medya alanında yer verilen bu tür konuların, toplumsal kabul gördüğünü ileri sürmek mümkün görünmüyor. Çünkü günümüz Türkiye’sinde dinî ve ahlâkî dirençler, bütün olanaklılık ve olanaksızlık alanlarını kapsamasa da, bu konuda hâlâ etkisini sürdürmektedir. Henüz “namus” ve “şeref” kavramlarını toplumsal kabul oluşturacak derece etkisiz kılacak bir yoksunluk duygusunun varlığından söz edemeyiz. Ne ilerleme ruhunun sıradanlaşması, ne de ahlâkî boşlukla ilgili olanaklılık ve olanaksızlık duyguları, Türkiye’de bu derece keskinlikte yoksunluk duygusu uyandıracak bir olgu özelliği taşımamaktadır. Medyanın ve sanal âlemin bütün olanaklarına ve kontrolsüz ortamına rağmen Türkiye bu anlamda bir zihniyet değişimini tamamlamış değildir. Birinci (oluşum) ve ikinci (umutsuzluk) evrelerin varlığından söz edilebilir. Ancak “bekâret” zihniyetini sarsacak yeni bir anahtar değer varlığı söz konusu değildir. Dolayısıyla namus, şeref gibi kavramlar, Türk toplumunda değerini ve önemini korumaya devam etmektedir. Bu nedenle bir toplumsal kabul olarak namus ve şeref bağlamı bulunan bekâret konusunda, Türkiye’de henüz bir değer kaybindan söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla “bekâret” kavramı, Türkiye’de önemli bir değer olma özelliğini korumaktadır.

Bununla birlikte değişime karşı değerlerin direnci, yeni temel düğüm nesnelere vasıtasıyla kırılabilir ve zihniyet değişimi evreleri tamamlanmaya çalışılır. Aile kurumunun yıpranması, evliliklerin sadece güzelliğin ve zevklerin uyumunun dikkate alınarak gerçekleşmesi, böylece boşanmaların artması, dizi filmlerdeki aldatma, boşanma örneklerinin sıkça işlenmesi aile üyelerinin ve yeni neslin bu olgulara kolayca yönelmesini sağlayabilmektedir.

Kendini toplumsal alanda ispatlamakla geleneksel kültür/din arasında bir kültürel çatışma yaşayan genç nesil, aldığı eğitim, aile yapısı, bilgi birikimi gibi faktörlerin niteliğine göre, kendi kültürünü sorgulama ihtiyacı duyabilmektedir. Geleneksel kültürün ya da dinin bu anlamdaki yasaklarını sorgulayarak inanmak, özgürlük, çağdaşlık, mantıksallık kavramlarını bir araya getirmekte zorlanmaktadır. Gençlerin toplumsal ve kişilik hassasiyetini hedef alan bu anlayış psiko-sosyal

özelliklerin bağlam etkisiyle (sosyalleşme ve kişilik ispatı) yeni bir düğüm nesne haline getirilmeye çalışılmasıdır. Doğrusu dinî sorumluluklarını yerine getirmenin yanı sıra, genel toplumsal bir onaydan bahsedilememekle birlikte, bu tür dönüşümlerin Türkiye’de varlığından söz edilebilir. Bir araştırmada, namaz ibadetini yerine getirmekle birlikte “Çocuk yapmak için evlilik şart değildir” yargısını onaylama durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre, çocuk-nikâh ilişkisi bağlamında olmak üzere, “Çocuk yapmak için evlilik şart değildir” görüşü onaylama bakımından, namaz kılma durumu karşılaştırılmış, düzenli namaz kılanların %5,4’ünün bu görüşü onayladığı, %2’sinin de kararsız kaldığı tespit edilmiştir.²³⁶ Dinin bu konudaki kesin tutumuna rağmen, düzenli namaz kılanların %5,4’ünün evlilik olmaksızın çocuk yapabileceği görüşünde olmaları, zihinsel bir değişimin izlerine işaret etmektedir.

Medyanın etkisi sadece genel ahlâk tutumlarıyla ilgili değildir. Medyanın aynı zamanda çocukların öğrenme ve ilgi alanlarının yönlendirilmesiyle de sıkı bir ilişkisi vardır. Bilişsel, sosyal, psikolojik, dil ve düşünce, algı ve bellek, dikkat ve güdülenme gibi pek çok şeyin etkileşimi ‘öğrenme’yi oluşturur. Öğrenmeyi etkileyen temel faktörleri sıralayan Bandura, “Davranışı taklit edilen bireyin sosyal statü ve saygınlık düzeyi”ni, davranış taklit edilmesinde etkin olan, sosyo-psikolojik faktörler arasında sayar.²³⁷ İçinde yaşanılan sosyal çevre, aile bireylerinin ilgi ve davranışları, medya, bireyin ilgi, algı ve öğrenme arzusunu belirlemede etkilidir. Batılı karakterlerin, çocuk ve gençlerin profan nitelikli heyecan, kahramanlık, saygınlık, maddeye hükmetme, fiziksel güç gibi coşkularına hitap etmesi, onların ilgi ve öğrenme alanlarına yön vermektedir (Sosyo-kültürel modeller). Dolayısıyla yaşadıkları bu yoğun duygu ve coşku hali, zihin dünyalarında söz konusu karakterlere karşı bir iştah uyandırmaktadır. Benimsediği ve kendini özdeşleştirdiği kahramanların isimlerini öğrenmek ve telaffuz etmek, onların aile ve arkadaş çevrelerinde, kendilerine göre bir ayrıcalık olarak kabul görebilmektedir. Kazanma arzusunda oldukları bu sosyal prestij, onlara artı bir motivasyon kazandırmakta ama

²³⁶ Celalettin Vatandaş (Proje Yöneticisi) vd., *Türkiye Gençlik Raporu –Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri*, Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM) Yay., İstanbul, 2013, s. 73.

²³⁷ Ayhan Aydın, *a.g.e.*, ss. 191, 214.

diğer tarafta heyecan ve ilgi duymadıkları ya da bu duyguların ön plana çıkmasına neden olabilecek sosyal zeminin bulunmamasından dolayı, dinî terminoloji ve kahraman isimlerine yabancılaşmakta ve onları telaffuzda zorlanabilmektedirler. Sıradan bir magazin programı, çocuğun psiko-sosyal gelişiminde çok önemli zihniyet problemleri oluşturabilir. Bugün yetişkinler, sahip oldukları dinsel bilgilerle bir ölçüde direnç gösterebilseler de, çoğu zaman onların da bu sistematik spekülasyonlardan etkilendikleri görülmektedir. Bilgi bir kez geleneksel paradigmadan alınıp seküler paradigmada kullanılmaya başlandığında artık ilk kaynağına ait değildir.²³⁸ Bu değişim, medya unsurunun dindarlığın bilgi boyutunun yeniden şekillenmesinde üstlendiği rolü ifade etmektedir. Diğer taraftan bu değişim, toplumun yazılı olmayan normatif yapısındaki kontrol gücünün de bir değişime uğradığını ortaya koymaktadır. Zira geleneksel kültüre aykırı olan davranışların, toplumsal kontrole tâbi tutulması gerektiği zihniyeti de dönüşmektedir.

Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, küreselleşmenin iki boyutundan biridir. Diğeri de birincisiyle bağlantılı olarak mekân mefhumunun değişimidir. Son zamanlarda kitle iletişim araçlarının görsel ve sesli aktörü olan televizyonlarda yayınlanan filmler ve dizilerde özel alanın mahremiyeti deşifre edilmekte ve korunaklı özelliği zayıflatılabilmekte, geleneksel mahremiyet konuları, iletişim vasıtalarıyla toplumsal alana taşınmaktadır.²³⁹ ‘Batılı’ motiflerin hâkim olduğu sahnelerin örnekleri, Batı’da batılıca reklam edilen ürünün, diğer kültürlerde de aynı yöntemle (hatta bazen sadece dublaj yapılarak) ekrana taşınmasıyla, kendi kültürünü televizyon aracılığıyla küreselleştirme şeklinde ortaya çıkmaktadır. Televizyonların küresel yayın özelliği sayesinde, kapitalist ilişkiler zorunluluğu gerçekleşen yayınlarda, Batılı kültürün dünya üzerinde ortak ‘iyi’yi temsil eden yönleri “sosyo-kültürel model” olarak küresel alanda tanıtılmakta; genelde Doğu, özelde İslâm toplumlarında meydana gelen olaylar arasında olumsuz ya da olumsuzlaştırılmış olaylar ön plana çıkarılıp, ‘iyi’ ve ‘doğru’ olanı temsil eden örnekler ya hiç verilmemekte ya da yayın etiği gereği verilme zorunluluğu hissedilenler sönükleştirilmektedir. Burada Giddens’in “yapının ikiliği” kavramında yapı,

²³⁸ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 37.

²³⁹ Tekin, *a.g.e.*, 2013a, s. 262.

insanların somut davranışlarını gerçekleştiren bir araç/ortam olarak işlemektedir.²⁴⁰ Dinî bilgi boyutu kapsamında “iyi ve doğru”ya getirilen yeni tanımlamalar, dinî bilginin inançla yakın ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde, yeni kabuller getirecektir. Dinî inançlarıyla, durumsal mantık arasında bir çelişki yaşayan birey, bu tür yayınların engellenmediği ve belki de hoş karşılandığı yeni durumsal mantığa uyum sağlayan başka bir zihniyet edinmeye zorlanabilir. Bu tür yayınlarla ilgili bir kısıtlamanın olmaması ya da sınırlı olması, zihniyet değişimi için gerekli özgürlük koşulunu da sağlayacaktır.

Aynı zihniyet çözümlemesi çerçevesinde, evlilik dışı ilişkiler çeşitli film, dizi ve programlarda, “seviyeli bir ilişkimiz var”, “beraber yaşıyoruz” gibi ifadelerle ekranlara taşınmaktadır. Bununla birlikte bu tür anlayışların Türkiye’de çoğunlukla onay bulduğundan söz etmek mümkün görünmemektedir. Buna göre, “Genç bir kız ile erkek istedikleri şartlarda aynı evde yaşayabilirler” sorusuna verilen cevaplara göre, genç bir kız ile erkeğin istedikleri şartlarda aynı evde yaşamalarını onaylayanların oranı toplamda %22,9. Kararsızların oranı %15 olup kararsızların genel eğilimlerinin de bu durumu onaylamaya yönelik olduğu düşünülürse %38 civarında bir kesimin bu konuda onay verdikleri anlaşılır.²⁴¹ Bu sonuç, ciddi bir zihinsel değişime işaret etmektedir.

Yine geleneksel kültürde evliliğin temellendirilmesinde önemli bir işlevi bulunan görücü usulü evliliği, çöpçatanlık olarak algılayan ve evlilik ilişkisinin sağlığına aykırı olduğu savını şiddetle yineleyen televizyon kanalları, geleneksel bir modelin çözülmesine katkıda bulunmaktadır. Medya, başta ekonomik endişeler olmak üzere sosyal ve ideolojik sebeplerden dolayı, çöpçatanlığı modifiye ederek, modern bir formatta yeniden toplumsal alana sunmuştur. Üstelik sadece tarafların aileleri ve yakın çevrelerinin bilgisinde kalan görücü usulü, modern şekliyle küresel programlara dönüşmüştür. Bu tür programlarda karşılaştırılan/tanıştırılan çiftlerin, birbirlerini tanımaları için onlara fırsat verildiği, zaman tanındığı bu programların formatında vardır. Toplum artık bu yeni davranış denemelerini uygulamaya başlamıştır. Ancak işlevini yitirdiği düşünülen geleneksel görücü usulünü takip eden

²⁴⁰ Bkz., Giddens, *a.g.e.*, 2013, s. 150.

²⁴¹ Vatandaş vd., *a.g.e.*, s. 97.

nişanlılık döneminin, amaçsal olarak değerlendirilmediği düşünülebilir.²⁴² Bu karşılaştırmanın amacı, görücü usulünün toplumsal yapıya daha uygun olup olmadığını tartışmak değildir. Bu örnekler, geleneksel modelin işlevsizliği gerekçesiyle ya da başka sebeplerle alternatif bir uygulama ile yerinin doldurulmaya çalışılması, Mucchielli'nin işaret ettiği zihniyet değişiminin çözülme, umutsuzluk, oluşum ve donma evrelerinin somut olarak pratikteki yansımasıdır. Öncelikle geleneksel kültürün düğüm nesnesi sorgulanmış hatta karikatürize edilmiş, sıkıntı everesinin bir tezahürü olarak yeni davranış denemeleri evlilik bağlamıyla televizyon programlarıyla uygulamaya konulmuş, üçüncü evrede müstakbel çiftlerin gelir düzeyi, kariyer, toplumsal statü, kültür ve tahsil seviyesi, evlilik öncesi dönemin süresi gibi faktörler norm özelliği derecesinde düşünölmeye başlanmıştır. Son evrede ise artık ortaya çıkan yeni düğüm nesnesi, kavramsal bir kabulden öte kişisel özgürlükler, mantıksallık gibi bağlamlarla yerleşmeye başlamıştır. Bir taraftan da görücü usulü, nişanlılık gibi vaz geçilen geleneksel değerler, sistemli olarak önemini kaybetmeye başlamıştır.

Özellikle ticari ilişkiler ve değişen toplumsal zihniyet gereği, dindar kesimi temsil ettiği düşünölen televizyonlar da küreselleşme karşısında, reklam ve programlarında Batı zihniyetinin etkisinde kalabilmektedirler. Bu anlamda daha birkaç yıl öncesine kadar eczanelerden satın alınırken bile mahremiyetine özen gösterilen doğum kontrol malzemeleri, kadınların özel ihtiyaçları bugün artık bütün kanallarda, “konulu” reklam filmi olarak işlenmektedir. Televizyon kanallarının bu çizgisi, geleneksel anlamda ‘mahrem’ ifade eden unsurları toplumsal alana taşımış ve yapılan iş toplumun yeni kültürel yapısının bir parçası olmuştur. Modernizmin en belirgin özelliklerinden biri olan “mahrem in toplumsal alana taşınması işlevi”, sosyal medya aracılığıyla küreselleşme gücünü artırmıştır. İnsanların yedikleri, içtikleri, gezdikleri yerleri, aile fotoğraflarını, sosyal hayatlarını paylaştıkları sosyal medya, kontrolsüz alanın sınırlarını genişlettiği kadar, “mahrem” kavramının sınırlarını daraltmıştır.

²⁴² Bu değerlendirme “geleneksel” anlamdadır.

Zihniyetin değişim evrelerinin toplumsal alanda yansıma bulduğu en iyi örneklerden biri de Türk televizyon ve sinemasıdır. Televizyon gibi sinema da en yaygın görsel medya araçlarındandır.²⁴³ Türkiye’de kuruluşundan beri televizyon programları hazırlanırken, dine ve din adamına karşı genellikle olumsuz bir yaklaşım sergilenmiştir. Zihniyet değişiminin çözüme evresinin yaşandığı bu süreçte, gerek sinema filmlerinde gerekse televizyon dizilerinde din adamı ve din adına söylenen, yapılan ve karakterize edilen şeyler genellikle kötü, çirkin, aşağılayıcı ve tahkir edici veya karikatürize edicidir. Filmlerde genel olarak din adamları gerici, yobaz, çıkarıcı, menfaatçi ve çirkin yüzlü, rüküş ve kirli giyimli insanlar olarak bilgi edinilmesini sağlayabilmektedir. Bununla birlikte 1980’lere gelindiğinde, kötü örneklerin yanı sıra bazı iyi örnekler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Din adamı hakkında olumsuz bilgilendirmenin örneklerinden olmak üzere, yakın zamanda çekilen “Vizontele” filminde köyün imamı yeniliklere kapalı, geri kafalı ve kekemeliği ile de alay konusu yapılan bir din adamı tiplmesidir. “Hayat Bilgisi” adlı dizide ise biraz daha farklı bir zihniyet temsil edilmiştir. Kendisine ‘hocam’ diye hitap eden öğrencilerine, sürekli olarak ‘Hoca Camide’ diyen, bu sözüyle ‘Hoca’ kavramını toplumsal hayatın belli bir boyutuyla sınırlayan, hocayı camiye hapseden bir öğretmen portresini görmektedir.²⁴⁴ “Hoca” kelimesi Farsçadan Türkçe’ye geçmiş bir kelime olup “efendi, çelevi, seyyid; muallim, müderris, üstat; Müslüman din adamı, öğretmen”²⁴⁵ anlamlarına gelir. Bu vasıflar sıradan, her insanda bulunabilecek kazanılmış vasıflar değildir. Ancak günümüzde anlam bakımından sırf dinî bir vasfı da kapsadığı için, modern zihniyeti rahatsız edebilmektedir. Bu zihniyette hocanın toplumsal alanda yeri sınırlandırılmıştır. Hoca, camide olmalıdır, onun insanların yapıp ettiklerini sorgulama ve insanları yönlendirme gibi işlevleri sınırlıdır. Onun sosyal diyalogu sadece camiye gelen cemaatiyle sınırlı olmalıdır. Nasihat, tavsiye, yönlendirmede hedef kitle sadece bu cemaattir. Dizide, kazancı yetmediği için geceleri meyhanede çalışan bir de din kültürü hocası tiplmesi var. Toplumsal gerçeklikle, gündelik

²⁴³ Aydeniz, *a.g.e.*, s. 22.

²⁴⁴ İbrahim Turan, *Medyadaki Din Adamı İmajı Üzerine Bazı Düşünceler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/omuifd/article/view/5000073405/5000067664>, (E. T. 31.03.2016).

²⁴⁵ Sâmi, "Hoca", *a.g.e.*

hayatla ilgisi bulunmayan bu ironi, modern ideolojinin imaj bozma-imaj oluşturma taktiklerindedir.²⁴⁶

Bu imaj, din adamına güven sorununu beraberinde getirmektedir. Oysa manevî anlamda inanan kişiye güven desteğini, yalnızca Tanrılar ve dinsel güçler değil din görevlileri de sağlar.²⁴⁷ Bu noktada Batı sinemalarında işlenen papaz, rahip, haham gibi din adamlarının nasıl karakterize edildiği de sosyolojik bir karşılaştırmaya ihtiyaç duymaktadır. Bir gazetecinin konuyla ilgili ifadesi şöyledir:

“Batı'daki ‘toplum sorunlarını’, ‘insanların kişisel dramlarını’ çözmeye çalışan barışçı rahibin, İslâm'da bir karşılığı olamadı. Onun yerine camilerde, İslâm'ın çok geri ve çağdışı yorumunu benimsemiş ‘imam’ profili ön plana çıktı. O yüzden Türk filmlerinde ve romanında çok az sayıda, Batı'dakine benzeyen ‘olumlu imam’ tipi görebildik.”²⁴⁸

Esasen, “olumlu birçok vasfı bulunan din adamı/din görevlisi Türkiye’de yoktur” şeklinde cevaplamak kesinlikle mümkün değildir. Toplumun diğer alanlarından farklılaşmış, bir ulusal kilisede dinin kurumsallaşması, seküler toplumun ayırt edici özelliğidir. Din adamlarının/din görevlilerinin sosyal alanda barışçı, yapıcı, öğretici gibi olumlu vasıflarla sıklıkla görülememesinin nedeni, elitlerin Batılı toplumun seküler özelliğini sosyo-kültürel model olarak Türkiye’ye taşıması, savunması ve uygulamasıdır. Değişim evresinin geldiği düşünülen bu son basamağında din adamının/din görevlisinin sosyal alandaki aktörlüğü camiye sınırlıdır. Din adamı/din görevlisi olma özelliğinin değerini yitirmeye ve Türkiye’deki toplumsal yapının bu bağlamda daha büyük bir türdeşliğe doğru evrilmeye başladığı düşünülen bu noktada televizyon ve sinemada bu defa tersine bir değişimin olduğu görülebilir. “Ömer Baba” tiplemesinde olduğu gibi bazı dizi ve özellikle TRT’nin çeşitli yayınlarında din adamı tiplemesi, saygınlık ve değer ölçüleri bağlamında olumlu vasıflarla karakterize edilmektedir. Bu değişimde

²⁴⁶ Hayrettin Karaman, *Hoca Camide*, www.HayrettinKaraman.net, <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/laikduzen/4/0457.htm>, (E. T. 20.11.2014).

²⁴⁷ Giddens, 2012b, s. 91.

²⁴⁸ Ertuğrul Özkök, *Laikliğin Anavatanında Bir Manşet*, *Hürriyet*, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=123011>, (E. T. 26.10.2013).

toplumsal yapının gösterdiği dirençte sosyal tercihler, demokratik anlayıştaki ilerlemeler, dinî bilgi ve kültürü Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yeni düzenlemelerle formel olarak sunması ve yaygınlaştırması, Batı'nın ahlâk ve dindarlık sorunlarının etkin biçimde medyanın çeşitli organlarında işlenmesi gibi birçok etken rol oynamıştır.

6. TOPLUMSAL DAYANIŞMA

İslâm dininde ben-diğeri-din ilişkisi, çok geniş bir toplumsal dayanışma ve yardımlaşma yelpazesinde tezahür eder. Toplumsal dayanışmanın birçok unsuru olmakla birlikte, Türkiye'de en çok değer kaybeden ve işlevini farklı mekanizmalara devreden örneklerden biri îsârdır. Mucchielli'nin yeni değerlerin sistemleşmesi evresi olarak tanımladığı, önceki değerlerin sistemli olarak değerini kaybettiği, toplumsal yapının yeni bir kültürel kimlik kazandığı toplumsal kabul örnekleri vardır. “Îsâr”, işlevini büyük oranda, bu örneklerden banka, sosyal yardımlaşma ve dayanışma vakıfları gibi amacı ve işleyişi farklılık gösterebilen kurumlara devreden ya da güven, bireyselleşme gibi toplumsal şartlar gereği değer kaybeden diğergamlığı ifade eden kavramlardan biridir. “Dinî literatürde bir *ahlâk kavramı* olarak îsâr, kişinin kendisi ihtiyaç içinde bulunsa bile, sahip olduğu imkânları başkalarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanması, başkalarının yararı için fedakârlıkta bulunması anlamına geliyor.”²⁴⁹ Hem ahlâk hem de toplumsal dayanışmayı temsil eden îsâr, bugün genelde İslâm toplumlarına, özelde Türk toplumuna ne ifade etmektedir? Başka bir ifadeyle İslâm toplumu bu kavramı ne kadar tanımaktadır? Esasen yeni nesil açısından îsâr, anlam olarak yeterince bilinmediği gibi, günümüz Türkiye'sine oldukça yabancılaşmıştır. Örneğin trafik kazası geçirmiş ve yardım bekleyen bir insanın/insanların durumuna sadece bakmakla yetinip yoluna devam eden ve hatta bu davranışına resmi prosedürleri veya güven duygusunu gerekçe gösteren bir kişi için îsâr ne anlama gelebilir? Kurumsal yardımın ve dayanışmanın yaygınlaştığı günümüzde, îsârla ilgili kurumsal işlev bakımından bir değer kaybından söz etmek isabetli olmayacaktır. Ancak bireysel sorumluluklar söz konusu olduğunda, sorunun kültürün içselleştirilmesiyle ilgili olduğu söylenebilir. Bu

²⁴⁹ Mehmet Canbulat, “Îsâr”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 5. Bsk., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010; “Îsâr” kelimesinin Kur'an'daki kullanımına örnek olarak bkz., Haşr, 59/9.

çerçevede düşünüldüğünde, bu örneklerdeki karakterlerin temsil ettiği olumsuzluklar, yeni tutumların, geleneksel öğretilerin yerini almış olmasıyla ilgilidir. Bunda formel endişeler ya da gündelik hayat pratikleri bireylerde bir iç sıkıntıya sebep olmuş olabilir ve bu da bireyleri başka tutumlar takınmaya zorlayabilir. Buna rağmen söz konusu karakterler, yukarıdaki örneklerle ilgili olarak İslâm dininin öğretilerini kabullenmiş müntesipler olabilir. Ahlâki bakımdan toplumda meydana gelen özgürlük alanları, yeni zihniyet edinimini kolaylaştırır. Toplumsal kontrolün, bu yeni tutumun kayıtsızlığını frenlememesi, özgürlük alanını oluşturur. Dış toplumlardan modellenen bireyselleşme ve geleneksel karşısındaki öznellik, değişim koşullarını tamamlayıcı özellik taşır.²⁵⁰

Weber, din ile ekonomik dünya arasındaki çekişmeden ilkeli ve içe dönük biçimde kaçmanın iki yolu olduğundan bahseder: Birincisi, Püriten ahlâkının çalışma paradoksudur. Püritenizm, dünya işlerini, Tanrı'ya hizmet eden ve insanın Tanrı katındaki yerini sınavan bir süreç olarak akılsallaştırır. Buna göre en pozitif irade Tanrı iradesidir. Din kardeşliğinin terk edilmiş olması, dini, bir kurtuluş dini olmaktan uzaklaştırmıştır. Gerçek anlamda bir kurtuluş dini, din kardeşliğini, mistiğin sonsuz sevgisinin mertebesine çıkarabilen dindir. Ekonomik dünya ile din arasındaki çekişmeden kaçınmanın ikinci yolu mistisizmdir. Bu yolu, mistiğin, kime ve ne için sorgulamasını yapmadan icra ettiği iyilikler temsil eder. Mistikte benlik yoktur. Karşısına çıkan ve kendisinden bir şey isteyene, sırf bağlılık uğruna istediğini verir.²⁵¹

İslâm tasavvuf anlayışında ise îsâr, fedakârlığın ileri bir boyutudur. “Uhuvvetin (kardeşlik) son noktası”²⁵² şeklinde anlam yüklenen îsâr, bazı tasavvuf anlayışında, “Allah'ım, bazı kişilere mutlaka azap edeceksen onların yerine cehennemde beni yak!”²⁵³ şeklinde algılanması, marjinal bir fedakarlık anlayışı ortaya koymaktadır. Zira geleneksel anlayışın ne olduğunun tespiti, bilimsel disiplinlerin terminolojik yapısına göre değişiklik arz etmektedir. Tasavvufî bir yaklaşımla, diğer disiplinlerin bir kavrama yükledikleri anlam, birbirinden farklı

²⁵⁰ Bkz., Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 60-90.

²⁵¹ Weber, *a.g.e.*, 1998, ss. 423, 424.

²⁵² Seyyid Şerif Cürcânî, “Îsâr”, *et-Ta'rîfât*, 1307, İstanbul.

²⁵³ Süleyman Uludağ, “Îsâr”, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul, 1996.

hatta uzak olabilmektedir. Teknolojinin ve sanayinin ilerlediği günümüz toplumlarında, esas amaçlar ve değerlerin tespitinde bir fikir birliği sağlanamamış, maddî algıların belirlediği, yeni kabulleri ifade eden değerlerle yön bulmaya çalışılmaktadır.²⁵⁴ Geleneksel dünya görüşü, dünya-ahiret, akıl-gönül, âlem-insan gibi birlik ve uyum sergileyen düalizmlere dayalıdır. Oysa modernleşme ve sekülerleşme bunları parçalamış ve düalizmleri dikotomiye dönüştürmüştür. Bu bağlamda modernlik ve sekülerlik bölücü bir özellik taşır.²⁵⁵ Böylelikle kardeşliğin ‘ben’ ve ‘sen’ olmak üzere dikotomik bir varyasyonu toplumsal alanda tezahür etmiştir. Bireyselleşmenin din karşısındaki özneliği, bu defa diğeri karşısında tezahür etmiş; bu ikileşikte ‘ben’, özneliği sahiplenirken, diğeri nesneleştirilmiştir. Sosyal yapının her alanında kardeşliğin/eşitliğin, diğeri kendisi gibi görmenin düşünüldüğü ve diğeri öncelendiği prensibini benimseyen dinî anlayış, moderniteyle dönüşmüştür. Artık ‘ben’, diğeri bütünüleyen, tamamlayan/diğeriyle bütünlenen tamamlanan toplumsal bir öge olmaktan uzaklaşarak, kendine yeten, sanal paylaşımlarla tatmin olabilen, diğeri karşısında fırsat ve avantaj üstünlüğü güden özneye dönüşmüştür. Diğeri de toplumsal bir öge özelliğini yitirmede ‘ben’ ile aynı kaderi paylaşır; ancak ‘ben’ için ‘diğeri’ olan herkes nesne, şey olabilmektedir.

Din kardeşi olmasına rağmen, kardeşliğin bu bölünmüş yapısı, sosyal ve ekonomik ilişkilerde farklı şekillerde tezahür eder. Weber, kardeşlik dini ile dünya düzeni arasındaki gerginliğin, en belirgin olarak ekonomik alanda görüldüğünü vurgular. Weber’in rasyonel düşüncesinde para, alışverişe girdiğinde daha etkili ve kesin değer hesaplamalarını mümkün kılan unsurdur. Ona göre para, işlemleri büyük ölçüde kolaylaştırır ve devlet için emek ve güç kaynaklarını satın alma aracıdır. Ayrıca emek pazarında, para karşılığı emeğini satmak isteyen özgür emekçiler olmadan rasyonel-hukukî bürokrasi mümkün değildir. Para ekonomisi, saf bürokratik yönetimin sürekliliğinin ön koşuludur.²⁵⁶ Para, hesap ve devlet faaliyetlerinde

²⁵⁴ Willis Harman, *Küresel Zihniyet Değişimi, Düşünme Tarzında Yeni Çağ Değişimi*, Çev. Muhammed Şeviker, İz Yay., İstanbul, 2010, s. 129.

²⁵⁵ Gencer, *a.g.e.*, s. 27.

²⁵⁶ Weber, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, ss. 124, 125; Weber, *a.g.e.*, 1998, ss. 301, 302, 421; Jonathan H. Turner; Leonard Beeghly; Charles H. Powers, *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, 2. Bsk., Çev. Ümit Tatlıcan, Sentez Yay., 2012, İstanbul, ss. 240, 241.

rasyonel değerler sağlamakla birlikte, insanların sosyal ve ekonomik ilişkilerinin yönünü de değiştirmiştir. Paranın bulunmasıyla ortadan kalkan mübadele usulü, insanların birbirlerine doğrudan bağımlılığı üzerine kurulu bir toplumsal yapı oluşturuyordu. Paranın ticaret alanına sürülmesi, bağımlılığın yönünü değiştirmiş ve bağımlılığı dolaylı²⁵⁷ hale getirmişti. Diğer taraftan insanların belirli işlerde süreklilik arz eden para (maaş) karşılığı çalışması, bağımlılığın kapsamını da genişletmiştir. Bu bağımlılık, din kardeşliğinin paylaşım özelliğinin yönünü dönüştürmüştü. Ekonomik bağımlılığı, hayatın her alanına yayılan bireyin karşısında artık ‘ben’ ve ‘diğeri’ vardır. Sosyo-ekonomik fırsatlar ve avantajlar, ‘diğeri’nin içeriğini ‘nesne’den ibaret kılabılır. Verili din kardeşliği, rasyonel hesaplarla, dikotomik bir kimlik kazanabilir. İnandığı kutsal metinlere, öğretilere, etik değerlere rağmen ‘din kardeşi’, ‘ben’ açısından, dünyevî değere indirgenen ‘diğeri’ne, ‘nesne’ye dönüşebilir. Bununla birlikte direnç gösteren bir zihniyetin varlığından söz etmek mümkündür. Türkiye’de yaşanan kriz dönemlerinde birçok olumsuzluğun karşısında, insanların birbirleriyle gösterdiği toplumsal dayanışma bunun en belirgin tezahürleridir. Doğal afetlerde insanların birbirlerine nasıl kenetlendikleri, mağdur durumda olan insanları evlerinde ağırladıkları, dünyanın başka bir ülkesinde görmenin pek mümkün olmadığı büyük miktarlarda toplanan yardımlar, Endonezya’daki deprem ve Somali halkı için yapılan yardımlar, Suriyeli mültecilere ulaştırılan tırlar dolusu ihtiyaç malzemeleri dinin şekillendirdiği zihniyetin gösterdiği direncin toplumsal tezahürleridir. Bu tablo, zihniyet değişiminin, heterojen davranışların yaşandığı üçüncü evredir. Çünkü bu son örnekte olduğu gibi henüz dayanışma ve yardımlaşma ruhu çökmüş değildir.

Îsârın bir ahlâk kavramı olduğundan söz etmiştik. Dolayısıyla dayanışma olgusu da ahlâki bir özellik taşır. Dayanışma ile ahlâkın sınırları orantılıdır. Bu sebeple Türkiye’de görülen toplumsal boyuttaki dayanışma, millî ahlâkın varlığına işaret eder.²⁵⁸

²⁵⁷ Weber, *a.g.e.*, 1995, s. 124.

²⁵⁸ Güngör, *a.g.e.*, 2010a, s. 114.

7. KOMŞULUK KÜLTÜRÜ

Hiç şüphesiz, kent sosyolojisinin ilgi alanına giren “komşuluk ilişkisi”, analize muhtaç olgulardan biridir. Bireyden sonra toplumsal yapının çekirdek dokusunu temsil eden ailelerin ve bireylerin, diğer birey ve ailelere mekânsal yakınlığını ifade eden komşuluk ilişkilerinin, son zamanlarda Türkiye’de patolojik bir olguya dönüşmeye başladığı söylenebilir. Bütün toplumlarda varlığından mutlaka söz edilen komşu, “Genellikle birbirine yakın meskenlerde yaşayan kişilerin ve ailelerin her birini ifade eder. Ayrıca aralarında meslek, iş yeri, arazi vb. yönlerden yakınlık bulunanlar hakkında da kullanılmaktadır.”²⁵⁹ Bauma’nın tespitiyle, “Komşuları sevmek ya da onlardan nefret etmek artık mesele değildir. Komşulardan uzak durmak, bu ikilemin icabına bakacak ve seçim yapmayı gereksiz kılacaktır; sevmek ve nefret etme arasında bir tercih yapılmasını gerektiren durumları bertaraf etmemizi sağlayacaktır.”²⁶⁰ Geleneksel dinî kültür²⁶¹ söz konusu olduğunda, komşuluk ilişkilerinin yeniden değerlendirilmesi gerekir. Aynı apartmanda birbirlerini tanımadan yıllarca ikamet eden komşuların bu durumunu çözümlenmek kolay değildir. Giriş ve çıkışlarda aynı kapıyı kullanan insanların birbirlerinden haberdar olmaması, “apartman hayatı İslâm toplumuna yabancı mı?” sorusunu akla getirir. Armağan, İslâm toplumu bir yana, bunun fitratla ilgili bir konu olduğunu kaydeder ve şu örneği verir: “Çocukların bugün bile bir ev resmi yapmaları istendiğinde neden içinde doğup büyüdüğü apartmanları resmetmek yerine bir kare çizip üzerine de bir çiçek yerleştirirler hep? (...) Çoğunlukla, olmadığı halde ağaçlar yaparlar yanına, yöresine...” Sanki yaptıkları her şey, apartmanın baskısından fitratlarını korumaya yöneliktir.²⁶²

Mahalleye yeni taşınan bir komşuya daha taşınma ve evini yerleştirilmesi sırasında mahallelinin gösterdiği yardımlaşma, hemen ardından gelen hoş geldin ziyaretleri, eksiklerinin komşular tarafından tamamlanma çabası günümüz kent

²⁵⁹ Mustafa Çağrı, “Komşu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 26, Ankara, 2002.

²⁶⁰ Bauman, *Küreselleşme, Toplumsal Sonuçları*, 3. Bsk., Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2010, s. 58.

²⁶¹ Nisâ, 4/36; *Buhârî*, Edeb 28; *Müslim*, Birr 140-141.

²⁶² Mustafa Armağan, *Alev ve Beton*, Şûle Yay., İstanbul, 2010, s. 44.

hayatında giderek soluklaşmaktadır.²⁶³ Giresun’da yapılan bir alan araştırmasında, komşuluk ilişkilerinin, araştırmanın tamamlandığı 2010 yılından 15-20 sene öncesine göre daha mesafeli ve resmi bir forma dönüştüğü, bunda, eski yerleşik mahalle düzenlerinin farklı nedenlerden dolayı değişmesi ya da mahalle sakini şeklinde ifade edilen uzun süredir aynı mahallede ikamet eden insanların buldukları mahalledeki sayılarının çeşitli nedenlerden dolayı azalmış olmasının büyük payı olduğu ancak buna rağmen Giresun toplumunda komşuluk hakkının hâlâ en önemli dinî ve kültürel değerlerden biri olduğu tespiti yapılmıştır.²⁶⁴

Komşuluk kavramı, dinsel referanslara sahiptir. Geleneksel ve dinsel anlamda bir değer ifade eder. Zihniyet tarafından temsil bulan değerler sisteminin kendine has bir direnci vardır. Zihniyeti ifade eden değerler sistemi, istikrar değerini içerebilir.²⁶⁵ Giresun örneğinde olduğu gibi komşuluğun, Türkiye’de bütün fiziki istilalara ve modern kent hayatının getirdiği yeni kabullere rağmen kültürel ve dinî anlamda önemini korumaya devam ettirmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Kentleşme ve modernleşmenin kaçınılmaz bir farklılaşma zorunluluğu olarak problem, Türkiye ve diğer İslâm toplumları içerisinde varlığını sürdürmektedir. Örneğin sadece varlıklı kimselerin bir arada oturduğu sitelerdeki çağdaş Müslüman, fakir kimselerle komşuluk etmediği için, İslâm’ın komşuya verdiği önemin²⁶⁶ vebalinden de kurtulmuş olmanın psikolojik bir rahatlama içinde olabilmektedir. Toplum, “onaylama”, “paylaşma”, “yüceltme”yi yapan devasa bir mekanizmadır. Toplum, onaylama ve paylaşma demektir. Aynı zamanda da onaylanana ve paylaşılana yücelten güçtür.²⁶⁷

Apartman kültürünün geleneksel toplumda yer aldığını düşünerek: “Eskiden olsaydı acaba komşuluk ilişkileri nasıl olurdu?” gibi sorular, komşuluk kültüründeki değişimin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Komşuluk ilişkisinin sağlığını bozan tutumların, örneğin komşunun dedikodusunu yapmanın geleneksel kültürde

²⁶³ Koyuncu, *a.g.e.*, 2013b, s. 10.

²⁶⁴ Mustafa Bakırcı, *Dinî ve Kültürel Değerlerin Taşıyıcısı Olarak Üç Nesil, Giresun Örneği*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, İstanbul, 2010, ss. 147, 148.

²⁶⁵ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 85, 86.

²⁶⁶ Meselâ bkz., Nisâ, 4/36; *Buhârî*, Edeb 28; *Müslim*, Birr 140-141.

²⁶⁷ Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, Çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2001, s. 10.

olmadığını varsaymak isabetli olmayacaktır. Yeni bir yerleşim düzeni olan apartmanların oluşumunda bilimsel gelişme, teknolojik ilerleme, sanayileşme, göç ve kentleşmenin ortak etkileri bulunmaktadır. Zihniyetin değişime karşı bir direnci olarak bugün apartmanlarda din ve gelenek aşure geleneği, sohbetler, zikir meclisleri şeklinde kendini hissettirmeye devam etmektedir. Bununla birlikte modern zamanların bir gerçeği olan kent, bireyselliğin arttığı ve insanların yabancılaşma problemiyle karşılaştığı bir alandır. Sadece komşuluk ilişkilerinin değil, aile ve akrabalık gibi geleneksel bağların da çözülmesinin habercisidir.²⁶⁸ Kentin, etkinliklerin ve zamanın rasyonel şekilde kullanılmasını örgütlenme özelliği, zekânın önceliğini ve duygusal olanın hâkimiyetini güçlendirir ve mesafeli davranma tutumlarını besler.²⁶⁹

Peki, ne olmuştur da komşuluk ve kardeşlik kültürü dönüşmeye başlamıştır. Burada şöyle bir tespit yapabiliriz. “Kentsel Çevre Mantığı”nın oluşturduğu durum baskısı, komşuluk ve kardeşlik ilişkilerinde “birbirinden ayırma” rolü oynar. Bu, fiziksel mekânların belirlediği bir ayrılma değildir. Belki tam tersine evlerin kentsel yaşam koşullarıyla birlikte bitişik nizam, apartman gibi yapılaşmalara dönüştüğü daha yakın fiziksel görüntü vardır. Ancak insan ilişkilerinde, ilişkileri kontrol eden, ilişki düzeylerinde yaptırımı bulunan dinî, geleneksel değerlerle mantıksal tutarsızlık görüntüsü yansır. Bunda kent yaşamının, insanları para dolayımı, mücadeleye ve rasyonel örgütlenme esasına dayanan yeni tutumlar edinmeye ve kentli zihniyetin yeni durumsal mantığıyla uyum sağlamaya zorlaması etkilidir. Kentin insan üzerinde ürettiği çekim noktaları ve şoklar, insanın savunmacı bir mesafelilik tepkisi ortaya koyma tutumunu geliştirir. İhtiyatlı davranmak, insanı, duyarlılığını kontrol etmeye ve tutumlarını entelektüel düzeyde geliştirmeye zorlar.²⁷⁰ Kırsala göre kent hayatının çok daha sınırlı toplumsal kontrolü, geleneklerin daha pasif olması, ahlâkî engellerin etkisinin zayıflığı bu yeni tutumların edinilmesine ve uygulanmasına olanak sunar. Bunlarla birlikte kent hayatının sosyo-kültürel model zenginliği yeni zihniyetin oluşma koşullarına olanak tanır. Toplumsal modeller daha bireysel, daha bencil, daha öznel karakterler sergiler. İnsan ilişkilerini rasyonel mantıkla şekillendirir. Yeni

²⁶⁸ Çelik, *a.g.e.*, 2012, s. 300.

²⁶⁹ Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 51, 52.

²⁷⁰ *a.g.e.*, s. 51.

zihniyetin oluşma koşulları, değişimin gerçekleşmesine izin verir. Böylece komşuluk, ışar, kardeşlik kültürü gibi kavramlar rasyonel ve para dolayımıli ilişkiler karşısında çözülebilir. Toplum bu komşuluk, yardımlaşma gibi ilişkileri düzenleyen yeni normlar, yeni davranış denemeleri geliştirmeye başlar. Komşulukta ilişkiler formelleşerek apartman yöneticisi, site yöneticisi gibi yeni düzenlemeler ortaya çıkar. ışar gibi yardımlaşma örnekleri resmleşir, devlete havale edilir. Bu yeni oluşumlar son evrede toplumsal oyuncular tarafından kavranır ve uygulanmaya başlar. Komşuluk, kardeşlik, ışar gibi değerler de artık sistemli olarak değer kaybeder.

Konunun bu toplumsal sonuçlarına bir çözüm arayışı ve direnç modeli olarak ışlm kültürünün ortaya koyduğu toplumsal değerlerin yeniden canlandırılması gösterilebilir. Bu öneride, bugün ışlm toplumlarının karşı karşıya bulunduğu birçok sosyal sorunun çözümü olduęu²⁷¹ söylenebilir. Dindarlık pratiklerinin toplumsal alana taşınması her zaman yüksek derecede görülmez. Bunda, içinde bulunulan sosyal ve fizikî Şartlar önemli rol oynar. Köy kavramı içinde düşünülen komşuluk ilişkisini aynı derecede kent kavramı içinde düşünmek zordur. Modern dünyanın fiziksel ve sosyal yapısı, geleneksel olguların uygulanabilirliğinin yeniden yorumlanmasını gerekli kılıyor. Örneğin komşuluk kültürü kapsamında, bir zamanlar “mahallemiz” kavramı birçok sosyal dayanışma pratiklerini ifade ederken, modern dünyanın kent tanımında bu kavram, sadece yönetim mekanizmasının bir parçasını anlatmaktadır. Şehir ve insan zaman içerisinde değiştiği gibi, mahalle ilişkileri de değişmektedir. Günümüzün mahalleleri artık eski mahalleler değildir. Artık toplumsal hayat gibi, insan gibi mahalle de dönüşmüştür.²⁷² Mahalleli, mahallesinin çocuğunu bilir ve tehlike hissettiği durumlarda çocuğu ya da ailesini uyardıyı bir görev bilirdi. Bunun pratik tecrübesini çoğu insan yaşamıştır. Bir zamanlar çocuklar sokaklarda oyun oynarken, bugün onların ocuk parklarındaki güvenlerinden bile endişe duyulmaktadır. Haber bültenlerinde ocuk parklarında, okul yollarında, sokaklarda kaybolan, kaçırılan çocukların haberlerine sıklıkla rastlanmaktadır.

²⁷¹ Samiye Mustafa Haşşab, *ışlm Sosyolojisi*, ev. Ali Coşkun; Nebile zmen, Çamlıca Yay., Nu: 33, İstanbul, 2010, ss. 190, 191.

²⁷² Köksal Alver, *Mahalle, Mahallenin Toplumsal ve Mekânsal Portresi*, Hece Yay., Ankara, 2013, ss. 54, 55.

Kentler artık güvenilir yaşam alanları olmaktan çıkmaya başlamıştır. Bu ve benzeri anomik olgulara bütün Müslüman toplumlarda rastlamak mümkün olduğu gibi, Türkiye’de de bu olayların sıkça yaşandığına şahit olunmakta, en azından medyadan öğrenilmektedir.

Bütün bunlarla birlikte insanların modern zamanlardan önce aynı mahallede birbirlerine benzer işlerde çalışmalarını, benzer yaşam şartlarını, benzer sosyal rollerini ve dolayısıyla boş zamanlarını ve iş zamanlarını geçirdikleri ortak mekânlarının varlığını gözden uzak tutmamak gerekir. Birbirleriyle daha çok iç içe oluyorlar, ortak anıları, dertleri, neşeleri hatta iş hayatının benzerliği sebebiyle hayat mücadelelerinde kader ortaklığı yapıyorlardı. Bütün bunlar, komşuluk olgusunun diri tutulmasını sağlıyordu. Bugün aynı apartmanda onlarca dairede oturan aile reisleri ve diğer üyeleri, diğer ailelerin üyelerinden oldukça farklı işlerde çalışıyor, farklı sosyal rollerde ve hayat mücadelelerinde bulunuyorlar. Akşamları fiziksel mekânları ortak olsa da günün önemli bir kısmında eskisinden farklı olarak çok ayrı mekânlarda zamanlarını geçiriyorlar. Buna modern yaşamın, kentleşmenin, medya ve iletişim dünyasının getirdiği etkiler de eklenince, dönüşüm hızla gerçekleşiyor.

Bugün toplumsal hayatta temsil bulan Batı medeniyetinin komşuluk, aile, akrabalık gibi bazı unsurları, artık “değerlendirilmiş sosyo-kültürel modeller” olarak Türk kültüründe yer almaktadır. Türk toplumunda yer alan modeller, insan ilişkilerini şekillendiren failer olarak yeni bir komşuluk biçiminin yerleşmesine katkıda bulunmaktadır. Kent hayatının kültürel boyutu, insan failerin katkısıyla geleneksel ilişkiler ve aidiyetlere son verirken, geleneksele ait olan bağlılık ve zihniyeti de zayıflatır. Son tahlilde kent hayatı, geleneksel ve dinsel olanın, kurumsal-kamusal alandan uzak tutulması üzerine kurgulanmıştır.²⁷³

8. EKONOMİ

Ekonomik alan, ihtiyaçların giderilmesi amacına yönelik, insanla madde, çevre ve zaman arasındaki çok yönlü ilişkiler örüntüsüdür. Bu cümleden olarak ekonomik faaliyet, insanı a) ihtiyaçları giderme araçlarına, b) çevreye, c) geleceğe

²⁷³ Çelik, *a.g.e.*, 2012, s. 301.

iten eylemlerdir. Bu üç unsur, sübjektiflik ve değer yargıları bağlamında farklı bir insan ve zihniyet anlayışını doğurur:

a) Ekonomik faaliyet, öncelikle insanla madde arasında ilişki kurmakla başlayan eylem ve hareketlerdir.

b) Ekonomik faaliyet, başka bir açıdan, kişiyi üretici, tüketici ve alışverişte taraf olarak başkalarıyla ilişki kurmasını gerektiren eylem ve hareketlerdir.

c) Ekonomik faaliyet son olarak, kaynakları bugün ve gelecekte hissedilen ihtiyaçlara bölüştürmektir.

Ülgener'in madde, çevre ve zaman boyutlarıyla sınırladığı bu ilişkiler, "dünya"ya yaklaşma veya uzaklaşma şeklinde tezahür eder.²⁷⁴

İki farklı kutbu temsil eden din ve ekonomi hakkında, aynı paralelde yol aldıkları sürece bir sorundan bahsedilmez. Ortaçağ insanının bakışıyla dünyadan sonraki hayatın değer ve ilkeleri toplamı anlamına gelen din arasında, yönün başlangıcı önem arz etmeden, bağlantı kurulabilir. İlginç olan, Max Weber'in yaptığı gibi, din ve "kapitalist" zihniyet gibi birbirine zıt dünyaları bir araya getirmektir.²⁷⁵ Weber, Protestanların Tanrı katındaki değerlerini kaybetmemek için dinlenmek veya tembellik yapmak gibi bir seçimlerinin bulunmadığı tespitinde bulunuyor ve Protestan ahlâkının zaten mevcut sermaye birikiminin tasarruflarla, modern kapitalizmin gelişimi için gerekli sermaye birikimine dönüştürülmesine yardımcı olduğunu ifade ediyor.²⁷⁶ Çalışma, tasarruf, sermaye = kapitalizm denkleminde Weber, Tanrı'ya memnun olma rolünü verirken başkaca bir yetki tanımıyor. Esasen Weber'e göre İslâm'da Allah düşüncesi, her yönüyle "kâdir-i mutlak", "rahîm" (bağışlayıcı) ve her şeye kefil olma özellikleriyle Batı'dakinin tam tersidir.²⁷⁷

Ülgener, çalışmanın belli ölçüler içinde Allah emri haline getirildiğini görmek için, Batılı anlamda bir din reformasyonunu beklemeye gerek olmadığını ifade eder. Çalışma, İslâm ekonomi anlayışının belirgin özelliklerindedir.²⁷⁸ Aranan

²⁷⁴ Ülgener, *a.g.e.*, 1981a, ss. 30, 32.

²⁷⁵ Weber, *a.g.e.*, 2011, s. 55; Ülgener, *a.g.e.*, 1981a, s. 16.

²⁷⁶ Weber, *a.g.e.*, 2011, ss. 252, 253; Slattey, *a.g.e.*, Çev. Ümit Tatlıcan, ss. 81, 84.

²⁷⁷ Weber, *Ekonomi & Toplum*, Çev. Latif Boyacı, C. 1, Yarı Yay., İstanbul, 2012, s. 759.

²⁷⁸ Bkz., Mülk 67/15; Buhârî, Zekât 50, 53; Büyü' 15, Müsâkât 13.

rızık, ölmeyecek kadar bir rızıktan da ibaret değildir. Yahudiler cumartesi günü, Hıristiyanlar da pazar günü tam gün dinlenme ve ibadetle sorumlu oldukları halde, Müslümanlar için cuma günü sadece cuma namazından sonra hemen çalışmaya dönülmesi gereken bir gündür.²⁷⁹ Bu anlayış, İslâm'ın ekonomik gelişmeyi ve çalışmayı engelleyici bir yapıya sahip olmadığını gösterir.²⁸⁰

Kazanma isteği, Batılı insanın sosyal davranışları üzerine etki eden bir arada olma, saygınlık, iktidar (başkaları ve objeleri kontrol etme isteği), diğergamlık,ecessüs gibi başlıca isteklerdendir.²⁸¹ Weber'in, modern dünyayı tanımlayan, "Unutma ki zaman paradır.", "Unutma ki itibar paradır." cümleleri, Kapitalizmin ruhunu özetler.²⁸² Esasen bu ifadeler, kapitalist zihniyetin kodlarıyla şekillenmiş bir zihniyet olarak, toplumun ekonomik yapısını yeniden üreten faildir.²⁸³

İslâm'ın yazılı normlarına²⁸⁴ rağmen kazanma hırsının getirdiği doyumsuzluk, ticaret alanındaki (belki de sanayileşmenin, dinin teorik ve pratik alanlarındaki en büyük) olumsuzluklarından biridir. Ülgener'e göre, kanaatkârlığı bir ideal olarak en çok öven ahlâk araştırmacıları bile çoğunluğun kazanç hırsından etkilendiğini, kendilerini bundan soyutlayamadıklarını gizlememişlerdir.²⁸⁵ Başkalarıyla ilişki tanımı konusunda yapılan tercihlerin beş alternatiften oluştuğunu ifade etmiştik. İnsanın, topluluğun çıkarlarını değil de sadece kendi çıkarlarını dikkate alması, bu seçeneğin eylem normu şeklinde ortaya çıkmasıdır. Burada bir başkasıyla ilişki halinde bulunan bir insanın etkileşiminin önsel koşulu, "Topluluğa Yönelme-Kendine Yönelme Alternatifi"dir. İnsanın kendi özel çıkarlarına öncelik verdiği kazanma hırsı durumunda, ilişki bağlamındaki davranışlarında norm, "Sadece kendi çıkarlarını dikkate alarak davranmak gerekir" şeklinde olacaktır. Bu norm değeri, ekonomik alanda toplumun sağlığını tehdit edecek düzeye gelebilmektedir. Kazanç odaklı üretimin neden olduğu, yaşamsal ürünlerde bulunan sağlıksız

²⁷⁹ Cuma 62/9.

²⁸⁰ Ülgener, *a.g.e.*, 1981a, 67.

²⁸¹ Krech; Crutchfield; Ballachey, *a.g.e.*, ss. 147-163.

²⁸² Weber, *a.g.e.*, 2011, s. 48.

²⁸³ Bkz., Giddens, *a.g.e.*, 2013, ss. 148-150.

²⁸⁴ Meselâ bkz., Mutaffî'n, 83/1.

²⁸⁵ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yay., İstanbul 1981, s. 115.

maddeler, insanların doğal olana ve doğal ortama dönmeleri gerektiği düşüncesine neden olmaktadır.

Bauman, Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Raporu'ndaki en tepedeki 358 'küresel milyarder'in toplam servetinin, en yoksul kesimden dünya nüfusunun %45'ini temsil eden 2.3 milyar insanın toplam gelirine eşit olduğu tespitini aktarır.²⁸⁶ Zihniyet, bireyin dünyaya, çalışmaya, geleceğe ve servete bakış açısını belirleyen değerleri temsil ettiğine göre,²⁸⁷ ticaretin, çalışmanın salt kazanca yönelik amaçsal algısı, "bu dünyaya ait olma" paradigmasıyla açıklanabilir. Sekülerleşme kavramının rasyonelleşme ile bağlantısı,²⁸⁸ modernleşmenin sekülerleşmeyle arasındaki yakın ilişki,²⁸⁹ kültürel modernleşmenin rasyonellik, pozitivizm ve sekülerizasyonla bağlı²⁹⁰ bilinmektedir. 'Rasyonelleşme' kavramı, 'farklılaşma' ve 'bu dünyaya ait olma' ile birlikte sekülerleşmenin üç merkez kavramından biridir.²⁹¹ Dinî yaklaşımın diyalektiği ise ters yöndedir.

Kur'ân, ekonomi ve ticaret ahlâkına çeşitli şekillerde işaret eder.²⁹² Bu bağlamdaki Kur'ân ilkelerinin ticari alandan dışlanması zihniyeti, kazancın ve kâr etmenin bu dünyaya olan aidiyetinin kabulüdür. Hayatın dine ihtiyaç duymadan, dinî kurumların merkezliğini yitirdiği şekilde algılanmasıdır.²⁹³ Kur'ânî yaklaşımda²⁹⁴ yaşam için araç olan kazanma ve kâr etme olguları rasyonelleşme, dünyaya ait olma anlayışı ve modernleşme neticesinde amaç edinilmiş olmaktadır. Servet ve mülkiyet, maddî çıkarlar ve hırslar, kısaca dinin dinî olamayana 'mâsivâ' adını taktığı bütün ilişkiler 'dünya' kavramında toplanmıştır.²⁹⁵ Kur'ân'a göre dünya hayatını temsil

²⁸⁶ Bulguları yorumlayan: Victor Keegan, "Highway robbery by the super-rich", *The Guardian*, 22 Temmuz 1996, Bkz., Bauman, *a.g.e.*, 2010, s. 82.

²⁸⁷ Yavuz, *a.g.e.*, s. 589.

²⁸⁸ Danièle Hervieu-Léger, "Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler", Ed. Bünyamin Solmaz, İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, 2. Bsk., Çev. Halil Aydınalp, Çizgi Kitabevi, Konya, 2009, s. 119.

²⁸⁹ Kirman, *a.g.e.*, 2010, s. 43.

²⁹⁰ Abdurrahman Kurt, *a.g.e.*, s. 204.

²⁹¹ Kirman, *a.g.e.*, 2010, s. 125.

²⁹² Niyazi Usta, "Ekonomi ve Din", Ed. Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, s. 585; Ayrıca ilgili âyetler için bkz., Nisa, 4/38; Hud, 11/116.

²⁹³ Bkz., Bryan Wilson, "Sekülerleşme", Ed. M. Ali Kirman, İhsan Çapcıoğlu, *Sekülerleşmeye Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Çev. Ali Bayer, OTTO Yay., Ankara, 2015, s.17.

²⁹⁴ Bkz., Al-i İmran, 3/14, Yûnus, 10/70, Bakara, 2/172, Mâide, 5/88.

²⁹⁵ Ülgener, *a.g.e.*, 1981a, s. 32.

eden bu ilişkiler, yaşamın amacı edinilemez.²⁹⁶ Değişmenin sadece olgulara ait olduğunu düşünmek eksik olur. Zira değişme, olguların niteliğini tayin eden zihinsel argümanlara da dayanır.²⁹⁷

Her toplum, malların paylaşımından kaynaklanan sorunlarla ilgili olarak tutarlı ya da tutarsız geçici çözümler üretir. Bu, bir “düzen”i ifade eder. Bu anlamda üç şematik düzen tipinden bahsedilebilir:

- Geleneksel düzen: Malların paylaşımında kurallar değişmez.
- Çoğulcu düzen: Hiyerarşilerin birbiriyle kesiştiği, çözümlerin üyelerin değişken inisiyatiflerinin etkisi altında olduğu düzendir.
- Totaliter düzen: Siyasal iktidara hükmeden toplumsal grup, bu düzeni zorla kabul ettirir.

Bu sorunsal, toplumun örgütsel yapısıyla ilgili *sahip olma sorunsalı*, dolayısıyla olmak sorunsalı ve genel insan eylemi sorunsalı ile kesişir.²⁹⁸

Kazanma hırsıyla toplum sağlığının hiçe sayılması, insanların canının tehlikeye sokulması ve hatta insanın bizzat biyolojik varlığının metalaştırılması, alternatif davranış normu seçimiyle ilgilidir ve burada insanın başkalarıyla ilişki bağlamındaki davranış normu, “Sadece kendi çıkarlarını dikkate alarak davranmak gerekir” şeklinde olacaktır.

Bir başka davranış normu seçimini ifade eden kavramlar, “borç”, “kredi” ve “faiz”dir. Eylem normu, “başkasına karşı rasyonel bir biçimde davranmak gerekir”, şeklinde olan ve başkasının sadece işlevine ve eylemlerinin sonucuna bakan alternatiftir. Her toplumun ticaret terminolojisi arasında yerini alan “borç”, İslâm Ticaret Hukukunda “karz-ı hasen” tamlamasında, borçluya kolaylaştırıcılığı teşvik olarak övülmüştür.²⁹⁹ İslâm’ın belirlediği borçlandırma anlayışında faize yer

²⁹⁶ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur’an Dili Türkçe Tefsir*, 2. Bsk., C. 2, Nebioğlu Basımevi, İstanbul, 1960, ss. 402, 403, 733, 734.

²⁹⁷ Subaşı, *a.g.e.*, 2004, s. 94.

²⁹⁸ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 29.

²⁹⁹ Mesela bkz., Hadîd, 57/11.

yoktur.³⁰⁰ Ancak başlangıçta şart koşulmaması kaydıyla, “aldığından daha iyisini alacaklıya verebilme”, prensip olarak benimsenmiştir.³⁰¹ Daha öncesinde örneğine rastlanmayan para vakıfları da, Osmanlıların vakıf sistemine getirdiği bir yeniliktir. Para vakfının kuruluş sermayesinin bir kısmı veya tamamı nakit paradan oluşur. Para vakıflarında vakfa konu olan ana sermaye (asl-ı mal) olduğu gibi muhafaza edilmekte, bu paranın çeşitli şekillerde işletilmesi neticesinde elde edilen gelir, vakfiyede belirlenen hizmetlerin finansmanı için harcanmaktaydı. Buna göre, doğrudan yasaklanmış olan ribânın neticesine birkaç alt işleme başvurmak suretiyle dolaylı bir şekilde ulaşılmakta, böylelikle bir yandan borçlanma ihtiyacı karşılanmakta, diğer taraftan da esas amacı verdiği ödünç yoluyla bir gelir elde etmek olan kişi, riba yasağı nedeniyle doğrudan ulaşamadığı sonuca dolaylı bir yoldan ulaşmış olmaktadır. İslâm hukukçularının bazıları tarafından faize açılan bir kapı olarak eleştirilmekle birlikte, insanların ihtiyaçlarının başka türlü karşılanamaması gibi durumlar gerekçe gösterilmek suretiyle câiz görülen bu uygulama, kanun dışı faizciliğe karşı alternatif bir kredi ve finansman yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰²

Borç kavramı, zihniyet dünyasını oldukça meşgul eden, sadece ekonomik alanda değil, etik çerçevede de değer bulan bir kavramdır. İslâm, borçla ilgili hukukî düzenlemeler yapmış, borcun ödenmesiyle ilgili herhangi bir olumsuzluğa meydan vermemek için önlemler almıştır.³⁰³ Toplumsal bir gerçeklik ve hukuksal bir olgu olan borç, değişen düşünce dünyamızla birlikte etik alanından soyutlanmış, dinî referanslarına aykırı bir olguya dönüşmüştür. Borç kavramı Türkiye’de artık kredi kavramına bağımlı hale getirilmiş ve bankasız, bankanın verdiği kredi olmaksızın bir borç ilişkisi düşünülemez olmuştur. Bu ilişkide kapitalist anlayışın belirlediği faizli işleyiş, borç olgusunun artık kaçınılmaz bir ilkesi haline gelmiştir.

³⁰⁰ Bkz., Bakara, 2/275, 276, 278.

³⁰¹ Bkz., *Buhârî*, İstikrâz 4, Vekâlet 6, Hibe 23; *Müslim*, Müsâkât 120.

³⁰² Tahsin Özcan, “Osmanlı Toplumuna Özgü Bir Finansman Modeli: Para Vakıfları”, *Çerçeve*, Ekim-2008, ss. 125, 126.

³⁰³ Bkz., Bakara, 2/282; *Buhârî*, Havâlât 1, 2, İstikrâz 12; *Müslim*, Müsâkât 33.

9. ALIŞVERİŞ MEKÂNLARI

Zihniyet ve yaşam ortamı ilişkisinde, ilişkilerin para dolayımı olması, kentsel çevrenin yapısal öğelerinden biridir.³⁰⁴ İnsanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için başvurdukları alışveriş uygulaması, para merkezli bir uygulamadır. Alışveriş kelimesinin sözlük anlamı, “satın alma ve satma işi, alım satım, iş, muamele, pazar”³⁰⁵dir. Üretim ve tüketim mekanizması üzerine kurulu, tüketicinin sınırsız teşvik edildiği bir sistem olan kapitalizmin³⁰⁶ en önemli sonuçlarından biri AVM’lerdir. Dış görünüşünden reyonlarının tasarımına kadar rasyonel hesapların gözetildiği alışveriş merkezleri, semt pazarlarının ‘ihtiyaç karşılama’ ve ‘geçim sağlama’ sınırlarının çok ötesinde kaygıları bulunan modern bir kurgunun ürünüdür. Elbette bir alışveriş merkezinin en önemli kaygısının kâr olması doğaldır. Geleneksel ticari anlayışta da kazanma duygusu alışverişten dolayısıyla kârdan soyutlanmış olarak düşünülemez. Fakat rasyonel düşünce, tüccara pazarlama yöntemlerini de yeniden düşündürmüş, tüccarın, sürekli kâr etme amacı üzerine kurgulanmış fiziksel ortamlar, psikolojik çekiciler ve reklam teknikleri geliştirmelerini sağlamıştır.

Günümüzde kazancın geliştirilmesinde vazgeçilmez olan unsurlardan biri olan reklam, sosyal alanda insanları ilgilendiren her şeyi yine insanlara tanıtmak, beğendirmek ve böylelikle sürümünü sağlamak için denenen her türlü yolu ifade eder.³⁰⁷ Bu yönüyle reklam sosyolojik bir olgudur. Ürün, iş ve hizmet gibi satış ve kira konusu olan her şeyin tanıtımı, modern toplumların vazgeçilmezleri olmuştur. Globalleşmenin en cazip silahlarından biri, maliyetine rağmen, reklamın hedef kitlelere erişim hızıdır. Yani reklam, etkisini modernleşmeden, hızını da globalleşmeden alan maddî amaçlı sosyo-ekonomik bir çekicidir. Bauman, bir genç kız öğrencinin Topshop’tan, kendi deyişiyle “Pahalı olsa bile oradan elimde modaya uygun bir şeyle çıkacağımı biliyorum.” düşüncesiyle şort satın alma hikâyesini anlatır. Topshop ziyaretlerinin onun için anlamı her şeyden önce rahatlatıcı bir

³⁰⁴ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 51.

³⁰⁵ Türk Dil Kurumu, “Alışveriş”, *Güncel Türkçe Sözlük*, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5705fe79a2b3a8.81398603, (E. T. 07.04.2016).

³⁰⁶ Tekin, “Küreselleşme Olgusu ve Din”, Ed. Mehmet Bayyigit, *Din Sosyolojisi*, Palet Yay., Konya, 2013, ss. 235, 240.

³⁰⁷ Türk Dil Kurumu, “Reklam”, *Güncel Türkçe Sözlük*, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5705fe10631736.52926926, (E. T. 01.11.2013).

güvenlik hissidir. Bu mağazadan alışveriş yaptığında hata yapma olasılığı neredeyse sıfırdır. Satın alma konusunda kendi zevk ve sağduyusuna güvenmeyen genç öğrenci, o mağazadan satın aldığı eşyalarla herkesin içinde güvenle gösteriş yapabilir. Başta severek satın aldığı şorttan bir süre sonra nefret duyan genç kız, bir dergide şort giymiş bir kadın görür, üstelik şort, Topshop'tan aldığıının aynısıdır. Genç öğrenci, daha sonra bu şorttan kopamaz. Markanın ve alışveriş yerinin müşterileri için yapabileceği şey işte budur. Bu, kişinin doğru yolda olduğunu, umut beslemeye devam edebileceğini onaylayan, tanınan ve saygın bir etiketle ortaya çıkarılan bir mutluluktur.³⁰⁸ Bu, Batı'ya has bir örnek değildir. Artık Türkiye'de son yıllarda başta gençler olmak üzere her yaş grubunun örneklerinin bulunduğu bir tutum haline gelmeye başlamıştır. Modern kurgu, reklamın etki derecesini artırmak için, her türlü vasıtayı kullanır. Bunlar, pazarlanan ürün veya hizmetin niteliğine uygun araçlar olabileceği gibi, dinsel referanslı da olabilir.

AVM'lerin tasarımı, fizikî görünüşleriyle sınırlı kalmamış, bu mekânların yer seçimi için bilimsel yöntemler kullanılmaya başlanmıştır. Bunun için CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) kullanılmaktadır.³⁰⁹ Şehir merkezleri, önemli arterler, nüfus yoğunluğu, semtin coğrafi konumu AVM'lerin yer seçiminde belirleyicidir. Bazen 'şehrin dışı' şeklinde ifade edilebilen yerlerin seçilmesi, bu noktaların ya önemli şehirlerarası kavşaklar olmasından ya da park sorununun kalıcı olarak çözülmesi anlayışından ileri gelmektedir. Sebep ne olursa olsun AVM'lerin yer seçiminde esas olan, amacı ve doğası gereği ticari kaygılardır.

AVM'lerin yer seçimi kadar, giriş ve çıkışlarının müşterilerini yönlendirme, ilgi çekme ve odaklama kabiliyeti de önemlidir. Bazı AVM'lerde yürüyen merdivenlerin inen ve çıkan bölümlerinin birbirlerine mesafeli kısımlardan sağlanması sayesinde müşterinin, AVM içerisinde bulunan mağazaların birçoğunun önünden geçmiş olması avantajı vardır. Büyük marketlerin içerisinde zamanı gösteren bir saatin bulunmaması da bu mantıkla düşünülmüş olup, alışverişe dalan insanların zaman mefhumunu unutma avantajı hesaplanmaktadır. Hava şartlarına

³⁰⁸ Bauman, *Yaşam Sanatı*, Çev. Akın Sarı, Versus Yay., İstanbul, 2011, ss. 21, 22.

³⁰⁹ Yüksel Köksal, "Kuruluş Yeri Açısından Cadde ve Alışveriş Merkezi Mağazacılığının Karşılaştırılması: Ankara İlinde Bir Araştırma", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2011, C. 8, Sayı: 16, s. 77.

göre AVM'lerin ısı ayarlarının sürekli kontrol altında tutulması, bir taraftan tasarrufu, bir taraftan kaliteyi, bir taraftan da müşterilerin konforlu alışveriş yapmasını hedeflemektedir. Elbette insanların birçok yönden faydasına olduğu kabul edilen bu türden uygulamalar aynı zamanda, alışverişin aksamasını da önlemeye yönelik tedbirlerdir.

Son günlerde sıkça duyduğumuz AVM'lerin otoparklarıyla ilgili yasal düzenlemelere uymadıkları konusunda çıkan haberler, rasyonel hesapların kent hayatında ne kadar belirleyici olduğunun göstergelerine katkı sağlayan verilerden biridir.

Geleneksel alışveriş mantığı Türkiye'de değişmektedir. Artık Müslüman toplumlar da AVM'lerin devamlı müşterileridir. Müslüman toplumlarda AVM'lerin belirli yerlerinde önemli bir ihtiyacı karşılayan mescitlerin, özellikle son zamanlarda AVM'lerin bir köşesine yerleştirilme çabası da, bir anlamda tercih sebebi olmada etkilidir. Bu uygulama, bölgenin bu konudaki beklentilerinin de hesap edilerek gerçekleştirildiği bir anlayışı temsil ediyor.

Kent hayatının önemli bir ekonomik unsuru olarak AVM'ler bir çekicilikler odağıdır. Reklam panoları ve vitrinleriyle genel anlamda tüketime teşvikin arttığı AVM'ler, bir taraftan da çocukların dikkat ve ilgilerini hesap etmektedir. Marketlerin giriş ve çıkış reyonlarında, kasa reyonlarında çocukların ilgisini çekecek şekerleme ve sakız türü ürünlerin yanında, birçok ihtiyacın karşılandığı gerçeğini tespitle birlikte AVM giriş ve çıkışları ile mağazaların çevrelediği alanlarda, çocukların gıda, oyun ve eğlence merakına hitap eden ürünler yerleştirilmiş, alanlar oluşturulmuştur. Ebeveyn açısından da düşünüldüğünde, bu çekicilere maruz kalan çocuğun isteğine 'hayır' diyecek aile çok az sayıdadır.

Diğer taraftan çocukların benimsediği çizgi film ve film kahramanlarının resim ve sembollerini taşıyan ürünler, diğerlerine kıyasla daha fazla fiyatlandırılmasına rağmen, çocukların ilgi ve isteklerine arz edilmesi sayesinde kolaylıkla pazarlanmaktadır.

Tüketimi artırmaya yönelik yeni teknolojiler de hızla yaygınlık kazanmakta. Bununla ilgili olarak İngiltere'de Lancaster Üniversitesi'nden araştırmacılar, alışveriş yaparken göz hareketlerinin izlenmesini temel alan yeni bir reklam yöntemi geliştirdi. Bu yöntemde kamera ile takip ettikleri müşterilerin yüzleri ve göz hareketleri tespit edilebiliyor. İlgili haberde, bu yöntemle, video ekranlarındaki reklamların, marketlerde bakılan ürünleri temel alacak şekilde değiştirilmesinin mümkün olabileceği ifade edilmekte ve çalışmayı yürüten ekibin, bu teknolojinin beş yıla kadar mağazalarda kullanıma sunulabileceğini belirttiği bilgisi verilmektedir. Bu teknolojinin giderek yaygınlık kazanacağı da ifade edilirken tüketicinin eylemleri ile ilgili bilgi toplanmasına dayalı bütün yeni teknolojiler gibi, burada da özel yaşamın mahremiyeti sorunu akla geliyor. Bu sorunla ilgili olarak, "Tüketicie daha iyi bir alışveriş deneyimi sunma amacı güdülyorsa bunda sorun yok, ama hareketler pasif bir şekilde izleniyor ve kişinin haberi olmuyorsa o zaman ciddi mahremiyet sorunları var demektir."³¹⁰ şeklinde cevaplanarak sorun, teknolojiyi kullananın inisiyatifine bırakılmış oluyor.

İhtiyaç, ekonomi biliminin ilgilendiği bilinmeyenlerin arasında, en zorlu bilinmeyendir. İktisatçıya göre ihtiyacın ölçüsü "faydalılık"tır. Psikologlara göre bu, motivasyondur. Sosyologlara göre, ihtiyaçların toplumsal-kültürel bir yanı ve toplumsal dinamiği vardır.³¹¹ İslâm hukukçularının ihtiyaçla ilgili geniş tanım ve tasniflerine girmeden, ihtiyacın geleneksel anlamda ne ifade ettiğini kısaca, "insanın hissettiği ve telafi etmediği sürece sıkıntıya düşeceği ve bazı işlerini gereği gibi yapamayacağı eksiklikleri"³¹² şeklinde belirtebiliriz.

Özellikle marketlerin kasalarında rastladığımız bir uygulama, belirli tutarlarda alışveriş yapan müşteriler için, daha düşük fiyatlarla yeniden belirlenmiş ürünlerin arz edilmesi şeklindedir. Market içerisinde alışverişini tamamlamış ve aldığı ürünlerin ücretini ödemek için kasaya kadar gelen bir müşteriye, ihtiyacı olmamasına rağmen, kasada tanıtımı yapılan ve fiyat bakımından da cazip görünen

³¹⁰ "Yeni reklamlar marketlerde gözlerinizi izleyecek", *BBC Türkçe*, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2013/05/130501_goz_takipli_reklam.shtml, (E. T. 20. 11. 2013).

³¹¹ Baudrillard, *a.g.e.*, s. 75.

³¹² Rahmi Yaran, "İhtiyaç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C. 21, İstanbul, 2000.

bu ürünler kolaylıkla pazarlanmaktadır. Çünkü müşteri artık ihtiyaç belirleyen öge olmaktan çıkarak, üretici tarafından onun adına ihtiyacı belirlenmiş nesneye dönüşmektedir. Ürünün ihtiyaç olup olmadığını denetleme kabiliyeti, en azından eğilimsel olarak elinden alınmıştır. Bauman, tüketim toplumu kültürünün öğrenmeyle değil çoğunlukla unutmaya ilgili olduğunu ifade etmiştir. İstemek ve beklemek birbirinden bağımsız hale getirildiğinde, tüketicinin tüketim potansiyelinin herhangi bir doğal ihtiyacın belirlediği sınırların ötesine geçmesi sağlanabilir. Burada hesabı yapılan şey, artık istenen nesnenin fiziksel dayanıklılığı değildir. İhtiyaçların belirlenmesi ve giderilmesi arasındaki geleneksel ilişki çözülmüş ve tersine çevrilmiştir. Tatmin olma vaadi ve beklentisi, tatmin konusu olan ihtiyaçtan önce gelir ve her zaman gerçek ihtiyaçtan daha çekici olacaktır.³¹³ Dolayısıyla ihtiyaç kavramı, değer yargısı temelinden alınmış, kazanma ve tüketim odaklı olarak yeniden tanımlanmıştır.

AVM'ler, kent hayatında ilişkilerin para dolayımı olmasının somutlaştığı alanlardan biridir. Tüketme kapasitesini artırmak için, tüketiciye ilgisini başka yöne çekecek fırsat tanınmamalıdır. Tüketicinin tüketim için yeni çekicilere maruz kalmaları doğrultusunda daima uyanık tutulmaları, böylelikle hiç teskin edilmeyen bir heyecanlılık halinde bırakılmaları ve üstelik hep bir kuşku ve memnuniyetsizlik halinde tutulmaları gerekir. Dikkatlerini başka yere çeken çekicilerin, bir yandan bu memnuniyetsizlikten kurtulmayı vaat ederken, kuşkuyu da benimsemesi gerekir: "Her şeyi gördüğünü mü sandın? Daha hiçbir şey görmedin!"³¹⁴ Özellikle promosyon adıyla, marketlerin en ortalık ve göze hitap eden yerlerinde teşhir edilen indirimli ürünler, ihtiyacı olmasa bile almaktan kaçınması zor bir çekiciliğe sahiptir.

Kentli zihniyetinin bir çekiciler odağı olarak özellikle AVM'lerde *işitsel*, *tatsal*, *görsel* ve *denenebilir* çekiciler kullanılır. Bireyin seçme işlemini yönlendiren etmenler, uyarıların şiddet, büyüklük, parlaklık, karşıtlık, hareketlilik gibi fiziksel özellikleri ile güdü, beklenti, ilgi, dikkat gibi psikolojik faktörlerden oluşur.³¹⁵ Alışveriş merkezleri söz konusu olduğunda, *görsel çekicilerin* başını vitrinler çeker.

³¹³ Bauman, *a.g.e.*, 2010, ss. 94, 95.

³¹⁴ *a.g.e.*, 2010, s. 96.

³¹⁵ Ayhan Aydın, *a.g.e.*, s. 156.

Baudrillard “camın saydamlığı ardında, metanın saydamsız statüsünü ve mesafesini muhafaza ederken aynı zamanda sokak olan bu özgül mekân yani vitrin, aynı zamanda özgül bir toplumsal ilişkinin de yeridir.” ifadesinde bulunur ve vitrini metanın değiş tokuştan önce yüceltilmesinin “kanak dansı” olarak betimler.³¹⁶ Mağazanın vitrin ışıklandırması, giyim bölümünde özellikle üretilmiş, görsel zevki yükselten spotlar, indirim duyurularında kullanılan materyalin renk canlılığı, teşhir edilen ürünlerin göze hitap etmesinde son derece önemlidir. Bu fiziksel çekicilerin, alıcının psikolojik faktörleriyle birleşmesi, ürünlerin pazarlanmasını oldukça kolaylaştırmaktadır.

Somut yönü olmamakla birlikte, en az görsel çekiciler kadar alışverişe ivme kazandıran faktörlerden biri de *işitsel çekicilik* işlevi gören araçlardır. Bunların başında, satılan ürünün yaş, cinsiyet, kültür ve yaşam tarzıyla ilintili müziklerin mağazanın içerisinde peş peşe verilmesi, alışveriş heyecanını pekiştirmektedir. Bir kot pantolon mağazasında çalınan rock müzik, dinî içerikli kitap ve malzemelerin satıldığı mağazada dinletilen ilahiler, ürün ve alıcının psikolojik faktörleri arasında kurulan önemli bir işitsel bağıdır. Müziğin aralıksız verilmesi de, alıcının alışveriş konsantrasyonunu devamlı kılma işlevi görmektedir.

Son zamanlarda iyice alışılmış ve hatta gözlerin marketlerin bir köşesinde arar hale geldiği, *tatsal çekici* olarak ürünlerin tadına bakma fırsatı veren reyonlar, müşterinin alma istemini artırmaktadır. Elbette bunun aksi de mümkün olmakla birlikte, tadına bakılmış bir ürünün damakta bıraktığı lezzet, açlık dürtüsüyle de birleşmişse, bu ürünün satın alınma olasılığı oldukça yüksektir. Açlık ya da susuzluk gibi fiziksel dürtülerin arzulaşmış kıvamında, müşterinin tadına baktığı ya da içindeki sıvıyı gördüğü bir üründen vaz geçmesi kolay değildir. Uzmanların “aç iken marketlere gitmeyin!” uyarısının mantığı da bu olsa gerek. Fiziksel dürtülere maruz kalmış bir müşterinin, üstelik bir de ürünün tadına bakmışken, o ürünü veya benzerini satın alma olasılığı diğerine göre çok daha fazladır.

Denenebilirlik, satışa sunulan ürünün, alıcı tarafından bizzat tecrübe edilmesi demektir ki, oyun merakı olan bir çocuğun/gencin, piyasaya yeni sürülmüş bir

³¹⁶ Baudrillard, *a.g.e.*, s. 204.

bilgisayar oyununu, çözünürlüğü ve ses kalitesi yüksek cihazlarla denemesi, satın alma dürtüsünü kamçulamaktadır. Aynı şekilde bir otomobilin test sürüşüne sunulması ile meraklısının otomobil üzerinde yoğunlaşması ve bizzat aldığı hazzın ürünü satın alma yönündeki düşüncesini etkilemesi amaçlanır. Zaten iş ve ticaret hayatının asıl hedefinin net kâr sağlamak olduğu³¹⁷ bu anlayışlardan elbette farklı bir yaklaşım beklenemez.

Bütün çekicilik özellikleriyle AVM'lerin, insanların ihtiyaç ve tüketim anlayışındaki değişikliğe katkı sunması, bir yönüyle de insan zihninin failliği ile ilgilidir. Fizikî ve çekicilik özellikleriyle AVM'lerin tasarımları, insan zihninin bir ürünü olarak toplumsal yapıyı şekillendirmektedir. Örneğin dinî ve geleneksel bir anlamı olan pazarlık,³¹⁸ AVM'lerin bünyesinde mümkün olmamaktadır. Sabit fiyatları olan ürünler, müşteri adına yapılan pazarlığı simgeleyen indirim etiketleriyle satışa sunulmaktadır. Pazarlık, bir anlamda müşteri adına satıcının kendisiyle yapılmaktadır. Dolayısıyla müşterinin hiçbir fiyat belirleme ya da teklif etme inisiyatifi söz konusu olmamaktadır. Küreselleşen sermayenin³¹⁹ ortak dili, "tüketiciye pazarlık hakkı tanımayan satış"tır. Baudrillard, çağdaş kapitalizmin temel sorununun artık en fazla kârın hedeflenmesiyle üretimin rasyonelleştirilmesi arasındaki çelişki olmadığını; sınırsız üretkenlikle ürünlerin piyasaya sürülmesi arasındaki çelişki olduğunu ifade etmektedir. Bu aşamada yalnızca üretim ve fiyatların belirlenmesi ve denetlenmesi değil, tüketim ve fiyata talep edilecek olanın da belirlenmesi ve denetlenmesi sistem açısından hayati önem taşır. Bunun da sonucu ya üretim aşaması öncesi piyasa yoklaması, piyasa araştırması ya da sonraki aşamadaki reklam, pazarlama, göze hoş görünür kılma yöntemleriyle, tüm karar gücünü ve iradesini güdümlenmek amacıyla müşteriden alıp işletmeciyeye vermektir. Özetle, bireyin davranışlarının piyasaya uyum sağlaması; genelde de toplumsal tutumların üreticinin ihtiyaçlarına uyum sağlaması söz konusudur.³²⁰ Modern dünyanın getirdiği bu yöntem, modern zihniyetin kurguladığı, kapitalist tüketim odaklı ve kâr amaçlı bir pazardır.

³¹⁷ Herbert N. Casson, *Hayatta İlerle ve İlerlet*, Ed. Nebiye Yaşar, Hayat Yay., İstanbul, 2005, s. 46.

³¹⁸ Mesela bkz., *Buhârî*, Büyü, 58; *Müslim*, Büyü, 14

³¹⁹ Tekin, *a.g.e.*, 2013b, s. 241.

³²⁰ Baurillard, *a.g.e.*, ss. 77, 78.

Kapitalizm ve endüstriyalizm, modernlik kurumlarıyla ilişkili boyutlardır. Endüstriyalizmin esası, maddî güç kaynaklarının üretimde kullanılmasıdır.³²¹ Kapitalizmde kâr, en başta gelen amaçtır.³²² Bu bağlamda, yukarıdaki özellikleriyle “alışveriş merkezleri kapitalizm ve endüstriyalizmin modern kentlerdeki tüketim merkezleridir” ifadesinde bulunabiliriz. Weber, “Sahip olduklarını kendi mülkiyetinde tutman ve ona göre yaşamın gerektiğini aklında tut”, “Unutma ki para, yenilenen ve kârlı bir doğaya sahiptir. Para parayı üretir ve ondan elde edilen ve daha fazlasını ve daha fazlasını üretebilir.” ifadesinde bulunmaktadır.³²³ Weber’in kapitalizmin ruhunu özetlediği bu cümleler, kişisel menfaatin sosyo-ekonomik kıymetliliğine işaret ediyor.

AVM’lerin toplumsal planda olumlu yönlerini görmemek mümkün değildir. Konumuzla doğrudan ilgisi bulunmamakla birlikte, toplumsal planda düşünüldüğünde AVM’lerin toplum hayatına katkılarını otopark imkânları, çocuk oyun alanlarının bulunması, sosyal aktivitelere imkân tanınması, güvenlik, mağaza ortamının ısı derecesinin düzenli olması, temizliği şeklinde sıralamak mümkündür.³²⁴ Ne var ki, insanı devre dışı bırakarak, etrafta cereyan eden olguları sadece mal ve para akımı olarak algılamak ve insan unsurunu sadece müşteri vasfıyla düşünmek işin rengini değiştirmektedir.³²⁵

Kent hayatının bunaltıcı, yoğun ve rutin akışı tek başına bile stres sebebi olabilmektedir. İş, aile, trafik, sağlık, etik birçok faktör birleştiğinde, kent hayatı içinden çıkılmaz bir hal alır. İnsanlar streslerini ve yorgunluklarını çeşitli şekillerde üzerlerinden atmaya çalışırlar. Kimileri tatil, piknik, gezinti, eğlence, kitap okumak, sinema, spor, ibadet gibi faaliyetlerle bu anlamda ruh ve beden ihtiyaçlarını gidermeye çalışırken, kimileri de uzmanlarınca verilmesi gereken psikolojik desteğe ihtiyaç duyacak derecede kent hayatının etkisindedir. Ancak diğer tarafta, bu ihtiyacını alışveriş yaparak karşılamaya çalışanlar da vardır. Bu insanlar, alışveriş

³²¹ Giddens, *a.g.e.*, 2012b, ss. 53, 54.

³²² Demir; Acar, “Kapitalizm”, *a.g.e.*

³²³ Weber, *a.g.e.*, 2011, ss. 49, 50.

³²⁴ Köksal, *a.g.e.*, s. 82.

³²⁵ Ülgener, *a.g.e.*, 2006, s. 7.

bir çeşit terapi gibi yaşamaktadırlar. Bu insanların, alışverişi diğer sosyal alanlara, psikolojik desteğe tercih etmeleri, bu fırsatları bulamamalarından kaynaklanabilir.

Sıkıcı bir gün geçirildiğinde ya da birileriyle tartışıp stres atmak istenildiğinde neden bir başka aktivite yerine alışveriş tercih edilir? Doğrusu söz konusu olan bir “tercih” meselesi de değildir. Modernitenin diğer davranışları dönüştürmede etkili olduğu gibi, modern projenin tüketim tasarımları da stres atma anlayışını değiştirdi. Türkiye’de artık alışkanlıklar ve ihtiyaçlar modern tüketim toplumunun yapısıyla, “alışveriş yaparak stres atma” yeni durumsal mantığıyla uyum sağlamaya başladı. Yetmiş ve seksenli yılların çocukları oyun ve eğlence için sokağı rahatlıkla kullanabilirken, iki binli yılların çocukları eğlence ve oyunu sanal âlemde arıyor. Yetişkinler için de durum çok farklı değil. Arkadaşlık, dostluk gibi ilişki ihtiyaçları siber âlemde; oyun ve eğlence ihtiyaçları da sanal âlemde giderilmeye çalışılıyor. Çocukları bu modern oyuncakların başına iten, onları sokak kültüründen soyutlayan birçok etken vardır. Bu etkenlere, modern anlayışın beraberinde getirdiği sokak güvenliği sorunu, oyun ve eğlence için gerekli olan yeterli fiziki alan sorunu, çocukların dışarda gerçekleştirdiği fiziki oyunların strateji, savaş, aksiyon, macera gibi isimlerle kamufle edilmiş, eğlenceye dönüştürülmüş şiddet içerikli oyunların sanal âlem aracılığıyla içeriye taşınması gibi örnekler verilebilir. Bütün bunlar insan vücudunun fiziki ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olmadığı gibi fiziki ve toplumsal yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Bir gazete almak için en azından mahallenin bakkalına kadar gidip gelmek fiziki bir faaliyet gerektiriyordu. Bu basit ihtiyaç bile artık siber âlemden karşılanıyor. Esasen iki binli yıllar Türkiye’deki toplumsal tablonun özetlenmeye çalışıldığı bu örnekler, yeni toplumsal sorunları temsil etmektedir. Modernleşen dünyanın patolojik vakası olan stres, yine modernitenin bir yöntemiyle tedavi edilmeye çalışılmaktadır: Alışveriş. Bu kurgu, “üretmek, yeniden üretmek” sloganıyla, bilgisayar virüslerinin üretilip yayılmasından sonra, anti virüs programlarının üretilip piyasaya sürülmesi ilişkisinden yöntem olarak çok farklı değildir. Modern kurgu, ekonomik alandaki taktiğini toplumsal alana uyarlamıştır.

Bütün fiziki *görsel çekicileriyle* müşterilerini bekleyen oteller, neredeyse tamamen Batı toplumlarının sosyo-kültürel modelini esas alan, modern dünyanın en cazip mekânlarıdır. Doğrusu geleneksel kültürün çok az yer bulabildiği bu oteller, lavabo ve tuvaletleri, havuz ve spa merkezleriyle modern dünyanın tek mekân içerisindeki fiziksel örüntüsünü temsil etmektedir. Batı tarzında ve modern standartlarda dizayn edilmiş oteller, gelenek ve kültür kaygısının güdülmediği, Batılı anlayışın dayatıldığı çok özel tasarımlardandır. Örneğin, otellerin tamamında yaygınlık gösteren klozet kullanımı, çok önemli bir fonksiyon olarak, hasta ve yaşlıların işini kolaylaştırmaktadır. Bu genel kabulün ardından şu ayrıntıyı da gözden kaçırmamak gerekir: İslâm toplumlarında yükselen otellerde bulunan klozetlerin taharet musluğunun bile olmaması düşündürücüdür. Başka bir şekilde (fiskiye kullanarak) bu ihtiyaç giderilmeye çalışılmıştır, ancak bu bir anlam ifade etmemektedir. Bu sorun, modern kültürün yerli kültüre dönüştürülemediği olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’de bunun bir problem teşkil etmemesi de, bu dönüşümün kısmen gerçekleştirilebilmiş olmasından ileri geliyor.

Otel odalarında bulunan soğutucuların içerisinde ekstra ücrete tâbi, içecek ve yiyecekler, alışveriş imkânı sağlayan iç mekândaki merkezler, bazı ihtiyaçları karşılamakla birlikte tüketim için alınan tedbirlerin yoğunluğunu göstermektedir. Elbette ticaret maksadı bulunan işletmeler kâr amacı gütmek zorundadır. Bu, işin doğasında vardır. Bizim burada üzerinde durduğumuz husus, zihniyet bağlamında kentsel çevre mantığının bir parçası olan çekicilerdir.

Özellikle (birçok otelde olduğu gibi) havuzları ve spa merkezleriyle geleneksel kültüre ait değer ve inançlarını sürdürmek isteyen müşterilerin de bu uygulamalara dâhil olabilme durumu, yine sekülerleşen dünyanın modern tasarımlarıdır. Çünkü modern-seküler zihniyetin belirlediği ve bu hareketin bir simgesi olan kamusal alanda kadınlar ve erkekler bir araya gelebileceklerdir.³²⁶

³²⁶ Göle, *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri*, 3. Bsk., Metis Yay., İstanbul, 2009, s. 71.

10. HAC ve UMRE

Bir zihniyet, davranışların eylem olarak kavrandığı bir dış düzey, tutumların kavrandığı bir ara düzey, bu iki düzeye kaynaklık teşkil eden ve bunların temeli olan ilkeler veya değerler düzeyinin birinde tanımlanır. Zihniyet bir değerler sisteminden çok, bir davranışlar bütünü, bir tutumlar bütünüdür.³²⁷

İnsanlar çoğunlukla zihniyetleri bağlamında tutum ve tutumları yönünde davranışlar sergiler gibi görünseler de bazen de onların davranışlarını etkileyen başka sosyal faktörler bulunmaktadır. İbadetlerin yerine getirilmelerinde bunu gözlemlemek mümkündür. Bilginin ve inancın ötesinde bir bakıma insanların zihniyet oluşumunu etkileyen pek çok faktör söz konusudur.

Dinler insanlara bir takım sorumluluklar yükler ve dinlerin kendine has ritüelleri, ibadet şekilleri vardır. İslâm dini de insanları sorumlu tuttuğu, ibadet anlamı taşıyan hac, umre, namaz, oruç gibi bir takım görevler içerir.

Hac ve umre, infak ve sadaka insanların zihninde ibadet özelliğini korumakla birlikte bazı nedenselliklerin birlikte yaşandığı bir ibadet özelliği de gösterebilmektedir. Bu nedensellikler, zihniyet değişimi bağlamında ele alınması gereken bir dindarlık konusudur.

İbadetlerin kendine özgü bir mantığı vardır. İbadetleri bizzat yerine getirmenin farklı kişiler için aynı anlamı taşıdığını düşünemeyiz.³²⁸ Hac ve umreye gidişi etkileyen psiko-sosyal, ekonomik, çevre faktörü, eş-dostun teşviki ya da onların kınamalarından çekinme, günahlardan arınma gibi birçok faktörden söz etmek mümkündür.³²⁹ Günümüz toplumunda özellikle umre ibadetinin yerine getirilmesinde başkaca sebeplerin olduğu da düşünülebilmektedir. Söz konusu ibadetin yerine getirilmesiyle birlikte bu ibadet yolculuğunun anlamına gezi, mevcut toplumsal gürültüden uzaklaşma, hatta evlilik merasiminin arkasından eşlerin birlikte bir seyahati gibi birçok bakış açısının katkısından bahsetmek mümkündür.

³²⁷ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 40.

³²⁸ Glock, *a.g.e.*, s. 265.

³²⁹ Bayyığıt, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye’de Hac Olayı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/281, Ankara, 1998, ss. 105, 106.

Yeni bir sorun olmamakla birlikte hac ve umre ibadeti için kutsal topraklara gidenlerin memleketlerindeki yakınları için hediyeye telaşına düşmeleri, söz konusu ibadetlerin anlam ve ruhuyla mantıksal tutarsızlık bağlamında düşünülebilmektedir. Buna göre bu kimselerin yakınlarının da böyle bir beklentiye girmeleri, ibadet telaşı içinde olan inananları da ayrı bir sıkıntıya sokmaktadır. Her iki durumda da hediyeye ve alışveriş telaşı, kişiyi ibadetten büyük ölçüde alıkoyduğundan, beklenti ve amaç yönünden dünyevi maksatlarla iç içe geçmiş zihniyetin, esas amaç ve beklenti doğrultusunda şekillenmesi gerekmektedir. Hac ve umre ibadetlerini turizm anlayışı içinde değerlendirmek,³³⁰ fark edilme, göze görünme gibi arzularla bu ibadete başlamak, amacın dışına çıkmak olarak,³³¹ zihniyet değişimi bağlamında değerlendirilebilir.

Türkiye’de hac ibadetinin istendiği zaman gerçekleştirilememesi, umre ibadetinin ise maddî imkân olduğu takdirde her zaman mümkün olması, umre programlarının yoğunluk kazanmasına sebep olmuştur. Bu imkân, birçok kişi için sıklıkla umre ibadetini yapma hatta yılın belirli zamanlarında bu yolculuğu tekrarlama alışkanlığını temin etmiştir. Ancak bu kolaylık, yargıyı genelleştirmemek kaydıyla, amaç sorununu da düşündürmeye başlamıştır. Burada zihniyet değişimi ve onun yansıması özellikle umre ziyaretinin turizm olarak algılanmaya başlaması ve dindar tüccarların, insanların dinî duygularını öne çıkararak ticaret yapma anlayışının giderek yaygınlık kazanmasıdır. Özellikle bazı muhafazakâr ve dindar varlıklı kimseler, sosyete ve seküler kimselerin sosyal gruplarında var olma çabası olarak sahillerde, tatil adaları ve köylerindeki eğlence ve gezi yapma dürtüsünden etkilenerek bunun yerine bu ihtiyacı ve dürtüyü umre ile gidermeye çalışmaktadırlar. Dindarlığın ritüel boyutu araştırmalarında umreye gitme sıklığı, dindarlığın bir göstergesi değildir. Bu sıklığın kişilere göre farklılaşması, umre pratiğinin içindeki değişkenler ve nihayet umrenin insanlar için hangi anlama geldiğinin bilinmesi önemlidir.³³² Burada zihniyet değişiminin genel koşullarından, başka tutumlar takınarak mevcut zihniyetle mantıksal tutarsızlıktan söz etmek mümkündür. Ancak

³³⁰ Fikret Karaman, “Hacıların İrşat Hizmetlerinde Usul ve Öncelikler”, *Hac Görevlileri İçin Örnek Metinler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, s. 9.

³³¹ Hamza Aktan, “Allah İçin Hac”, *Hac Görevlileri İçin Örnek Metinler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2010, s. 36.

³³² Bkz., Glock, *a.g.e.*, ss. 263, 264.

özgürlük alanlarının ve değerlendirilmiş sosyo-kültürel modellerin varlığı bu konuda çok net değildir. Belki umre ziyaretini yapan diğerleriyle sayısal ve şekilsel olarak bir karşılaştırmanın varlığından söz edilebilir. “Her yıl umreye gidiyorlar”, “yılda iki kez umreye gidiyorlar”, “otel tip umre yolculuğu yapıyorlar” gibi. Bu tür karşılaştırmaların model almakla sonuçlandığından söz edebiliriz. Özellikle zihniyet değişiminin evreleri söz konusu olunca umre pratiğinin esas amacıyla ilgili herhangi bir sorgulama ve bunun ardından umreye gidiş amacına yönelik yeni bir inanışın oluşumundan söz etmek isabetli değildir. Zihniyet, değerlerden oluşan bir sistem olmakla birlikte, çevredeki kültürün kapsadığı norm ve değerlerin özümsemesiyle edinilen ortak referansı ifade eder. Bu zihniyete, dünya görüşü düğüm noktası olan nesnelere karşı tutumlar dâhil olabilmektedir. Bu durum, zihniyetin içselleştirilmiş kültür kavramıyla kesişmesinin ifadesidir. Umre yolculuğunun farklı amaçlarla kesişmesini ifade eden tipik davranışlar, kişinin içinde yaşadığı grubun kültürünün bir parçasıdır.³³³

Hac ve umre ibadetlerinin, gösteriş ve övünme gibi maddî nitelikli bir zihniyetle yapılması, bazen rastlandığı gibi konvoylarla hacıların uğurlanması ve karşılanması,³³⁴ bu anlamda masraflar yapılması, bu tür ritüelleri anlama ve algılamada mevcut kültürün etkilerini örnekler. Konuyla ilgili bir alan araştırmasında, Haccın çeşitli yollarla gösteriş malzemesi yapıldığını düşünenlerin yaklaşık %29 olduğu tespit edilmiş ve araştırmada hacı unvanının, hac sonrası verilen yemeklerin, sosyal medya hesabından fotoğraf paylaşımının bu ibadetin itibar için yapıldığının göstergesi olarak ifade edilmiştir.³³⁵

Umre ibadetinde “şu kadar tavaf yaptım”, “şu kadar umre yaptım (ya da umreye geldim)” şeklinde ibadetin nicel yönünde yoğunlaşma, esas amaç olan nitel yönünün ön plana çıkmasını engelleyebilir. İbadetlerin sayısal olarak sıklığı değer ifade etmekle birlikte, esas sorun bunun amaç olarak algılanması zihniyettir. Kaldı ki ibadetlerin niceliği, kişinin istidatıyla doğrudan ilgilidir ve İslâm Hukuku bu

³³³ Bkz., Mucchielli, *a.g.e.*, ss. 21, 61.

³³⁴ Avni Kurt vd., *Diyanet Hac Rehberi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2003, ss. 119, 120.

³³⁵ Z. Nuran Oğuz Keleş, *Türk Dindarlığında Hac Algısı (Batı Akdeniz Bölgesi Örneği)*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, 2015, s. 218.

konuda gerekli tespitleri zaten yapmıştır. Öyleyse bu bağlamda zihinsel vurgunun daha çok kalitatif doğrultuda olması ve pratiğe yansımalarının da bu şekilde olması gerekmektedir.

İbadet yolculuğunun sebebi noktasında düşünüldüğünde, ortada bir anlamlandırma sorununun olduğundan söz etmek mümkündür ancak Müslüman kimliğine sahip bireylerin, çoğu eğlence ve gezi alanının daraldığı, eğlence ve geziden zaman zaman salt dünyevi haz beklendiği günümüz şartlarında, hac ve umreye gidişin başka sebeplere dayandığı bu zihniyeti tamamen dünyevi amaçların yönlendirdiğini düşünmek pek mümkün görünmüyor. Kaldı ki söz konusu ibadet müstakil olarak, yani sebeplerden bağımsız düşünüldüğünde, yerine getirilmiş olmaktadır. Dolayısıyla hac ve umre ibadetlerinin sebebi noktasında bir zihniyet çözülmesinden bahsetmek anlamsız olacaktır. Bununla birlikte umreye gitmek için bu sebeplerin teşvik edici, temayül artırıcı etkenlere katkıda bulunduğu, bir bakıma ivme kazandırdığını da bu hususa ilave etmek gerekir.

Diğer taraftan oruç ve namaz ibadeti için bu bakış açısı fazlaca iyimser bir düzeyi gösterir. Namazı salt bir spor vasıtası olarak, orucu zayıflamaya yönelik bir diyet reçetesi gibi algılamak, bu ibadetlerin ruh ve amacıyla bağdaşmadığı gibi, umre ibadetindekine benzer, toplumsal şartlar ve kültür kesişmeleriyle de izah etmek oldukça güçtür. Bununla birlikte namaz kıldığı halde camiye hayatı boyunca neredeyse hiç gitmemek veya caminin varlığını sorgulamak gibi yeni kabullerin varlığı, oruç tuttuğu halde namaz kılmamak, ibadet ve mabet anlayışındaki değişen tutumların ifadesidir. Diğer taraftan da çevre ve yetişme etkenlerine bağlı olarak namaz kıldığı halde bunu Ramazan ayında teravih namazlarıyla sınırlı tutmak, sürekli alkol kullandığı halde Ramazan ayında alkol almamak gibi dindarlığını belirli zaman dilimleriyle sınırlayan ve bunu dine olan bir saygı ifadesi olarak hayatına taşıyan dindar tiplerini görmek de mümkün.

11. İNFAK-SADAKA

Sosyal yapı içerisinde, alt ekonomik seviyelerde bulunan insanların, yüksek ekonomik düzeyi temsil eden sınıflara öykünme pratiklerinden söz edilebilir. Bu

pratiklerin dinî, sosyal, psikolojik farklı referansları olabilir. İslâm'ın 'infak' pratikleri, bazı durumlarda dinî amacını aşan bir görüntü sergileyebilmektedir. 'Amaç'tan kastımız, infak kavramının tanımında³³⁶ bulunan "Allah'ın hoşnutluğu"dur. İnfakta hedef kitle ise muhtaç olanlardır. Örneğin yalnızca varlıklı ve mevki sahibi kimselerin davet edildiği sofraların ve düğün yemeklerinin amacını hedef kitle dışında düşünmek, dinî yardımlaşma (infak) anlayışıyla bir çelişki içindedir.³³⁷ Kişi, varlıklı ve mevki sahibi kimselere sofraya kurabilir. Yapılan bu davranış bir ikramdır ve dinî kültürde bir değer ifade eder,³³⁸ ancak İslâm'da ihtiyaç sahibi kimselere yapılan bir sosyal yardımlaşma uygulaması değildir. Asıl amaçla mantıksal tutarsızlık içinde olan uygulamaların arka planında hem psikolojik tatmin, hem de sosyal-sınıfsal mesaj içeren anlamlar da bulmak mümkündür. Psikolojik olarak dinî inanç anlamında sofraya kurmuş ve bunu insanlara ikram etmiş olmanın yapay tatmininden; sosyal anlamda ise eylemin teşhiri ve aynı zamanda nüfuz ve prestij sahibi kimselerin davete katılmış olmasının kendince olası kabul ettiği sosyal avantajlarından söz edilebilir. Edinilen bu tutum, bir anlamda nüfuz ve saygınlığa, sosyal sistemin gerektirdiği belirli aşamaları geçerek değil de, maddî varlığı sayesinde doğrudan ulaşma arzusu olabilir. Esasen ironik olan söz konusu arzudan ziyade, zihniyetin yaşamak istediği psikolojik hazdır. Bu tablo, dinî inancın amaçsal yönünün evrildiği, dönüşmüş zihniyetin toplumsal alandaki davranış boyutudur. Bir başka ifadeyle insanın ruhsal ve toplumsal hayatında dine verdiği rolün ifadesidir. Bu zihniyet, dinsel nitelikli değerleri pragmatik davranışlarla araçsallaştırır. Dolayısıyla başlangıçta çeşitli sosyal unsurların katkısıyla değişime uğrayan kültürel öge, artık kök referanslarından uzaklaştırılarak yeniden tanımlanmış olur. Zihinsel bir işlev olarak yeniden tanımlamalar, toplumsal tezahürlerle sonuçlanabilir. Dolayısıyla insan zihni, her zaman toplumsal yapı karşısında edilgen değil aynı zamanda toplumsal alanda bir özne olarak rol almaktadır.

İslâm'ın, sınıfsal mesajları dışlayan itikadî referanslarıyla birlikte İslâm tarihinden (geleneksel süreç), Muaviye'nin oğlu Yezid'e vasiyetinde: "Oğlum, senin

³³⁶ İnfak: "Allah'ın hoşnutluğunu elde etme amacıyla kişinin kendi servetinden harcama yapması, muhtaçlara aynı ve nakdî yardımda bulunması." Bkz., Çağrı, "İnfak" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, TDV Yay., C. 22, İstanbul, 2000.

³³⁷ Bkz., Buhârî, Nikâh 72; Müslim, Nikâh 107.

³³⁸ Bkz., Buhârî, Edeb 85; Müslim, İmân 74, 75.

önüne çıkacak zorlukları giderdim, düşmanlarını bertaraf ettim. Arapları itaat altına aldım, senin için (servet) biriktirdim.”³³⁹ şeklindeki ifadesi; yine: “Hz. Ömer’in, Romalıları hayrette bırakan ve meşhur olan mütevazi tavır ve kıyafetiyle, Şam ve Filistin’i ziyaretinde Muaviye’nin debdebesini görünce, ‘*Bu Arap Kisrâsıdır*’ dediği meşhurdur.”³⁴⁰ şeklinde Şemseddin Sâmî’nin ifadeleriyle nakledilen Muaviye’nin Şam emirliği yaptığı dönemdeki bu olay dayanak gösterilerek pek çok tarihi vakıanın, gelenekselden beklentinin tasavvur edildiği gibi olmadığı iddia edilebilir.

Bu düşüncüyü daha genel anlamda bir soru haline getirebiliriz. Servetin tabana yayıldığı bir toplum yapısı düşünüldüğünde, toplumsal yapı genel olarak aynı lüks ve savurganlık üzerine kurulmuş olmayacak mıydı? Yani ekonomik sınıfsal farkların olmadığı bir toplumda bugün sınıfsal mesaj verdiği düşünülen kontrolsüz tüketim gibi özellikler, toplumun genelinde görülmez miydi? Buna “kesinlikle görülmezdi” cevabını vermek mümkün görünmüyor. Başka bir ifadeyle, geleneksel toplumlarda lüks ve savurganlığa rastlanmadığını iddia etmek doğru değildir. Burada infak ile savurganlık ve lüks arasında bir ilişki kurulması gerekir. İnsanların inançları gereği sahip oldukları mallar üzerindeki harcamalarını infak, sadaka gibi yardımlaşmaya dayalı alanlara tahsis etmek yerine, israf ve lükse kullanmaları her devirde olduğu gibi günümüzde de görülmektedir. Bazen bu durum, insanların zorunlu olarak harcamaları gereken ihtiyaçlarını bir kenara bırakarak ya da erteleyerek de gerçekleşmektedir. Dolayısıyla sorun sadece israftan ya da lüks harcamalardan kaçınmak suretiyle değil aynı zamanda harcamanın ve tüketmenin amacının değişmesi şeklinde de kendini göstermektedir. Bütün toplumlar her zaman zorunlu harcamalar dışında israf etmiş, harcamış ve tüketmiştir. Ancak savurganlığı, zengin toplumların bağımlılığı olarak adlandırabiliriz. Baudrillard, zengin toplumların bolluğunun savurganlığa bağlılığını ifade ediyor. Savurganlığı işlev bozukluğu olarak anlayan tüm ahlâki görüşün, savurganlığın gerçek işlevlerini ortaya çıkaracak sosyolojik bir çözümlemeye göre yeniden incelenmesi gerektiğini savunmaktadır. Baudrillard, israf ve çöp istatistiğini, sadece sunulan malların miktarının ve

³³⁹ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi’u’l-Beyân ve Târîhu’l-Umem ve’l-Mülûk*, C. 3, Beyrut-1991/1911, s. 260; Ahmed Cevdet, *Kisâs-ı Enbiyâ Tarih-i Hulefâ*, C. 7, y.y., Dersaadet-Kanaat Matbaası, 1331, s. 193.

³⁴⁰ Şemseddin Sâmî, “Muaviye”, *Kamûs-u A’lâm*, C. 6, Mihran Matbaası, İstanbul, 1316.

çoğalmalarının gereksiz yere yinelenmiş bir göstergesi olduğunu belirtmektedir. Bu istatistikte sadece, tüketilmesi amacıyla yapılmış olanla, bunun için yapılmış olmayanın tortul kalıntısına bakıldığında, savurganlık ve savurganlığın işlevleri anlaşılabilir. Bir anlamda bolluk, savurganlıkta anlam kazanmaktadır.³⁴¹ Ancak dinî kaynaklarda önemli bir vurgusu olan israfın, inanç boyutuyla bağlantılı değerlendirilmesi gerekmektedir. İsrafın haram olduğu bilgisine sahip olmak ya da israfın haramlığına inanmak, israfı önlemek için yeterli değildir. İnsanın zihinsel, aile ve toplumsal hayatı içinde israfı önlemeye yönelik inançlarına ne kadar yer verdiği, pratikte ne kadar katkı sağladığı önemlidir. Bununla birlikte, tüketim odaklı bir yaşamın, tüketim üzerine kurulu bir toplumsal yapının israftan uzak durması kişisel sınırlılıklarda kalıyor. İnsanın failliği toplumsal yapıyı, ekonomik sistemi tüketim amaçlı sistemleştirdiği takdirde, inanç boyutunun toplumsal yapıdaki pratiklerinin oldukça sınırlı düzeyde kalacağını söyleyebiliriz. İnsan, toplumsal yapıyı şekillendirirken bir yandan da toplumsal yapı insan eylemlerine sınırlılıklar koyuyor. Dolayısıyla israf, tevekkül, başın örtülmesi gibi toplumsal yapıyla yakından ilişkisi bulunan olguların sadece kişilerin inanması ya da inandığını uygulamak istemesine bağlı olmadığını anlıyoruz. Giddens'in yapının ikiliği fikrinde savunduğu,³⁴² insanın failliğinde tamamen özgür olmadığı ilkesi, Muchielli'nin durumsal mantıkla uyum çözümlenmesi inançların toplumsal yapıyla sınırlı kalabildiği alanları ifade ediyor. İnfak ve sadakanın dinî bir görev olduğuna ve israfın haramlığına inanmakla birlikte artık her geçen gün amacı dışında sarf edilen, daha çok tüketilen, tüketirken düşün ve ziyafet sofralarında, moda endeksli giyim tutumuyla israftan kaçınılmayan bir durumsal mantıktan söz edilebilir. Kurulu ekonomik sistem, tüketime dayalı alışveriş merkezleri, lüks ve savurganlığın yaygınlaştığı toplumsal yapı, insanın failliğini sınırlamakta, hatta israfı doğrudan doğruya yön verebilmektedir.

12. TEVEKKÜL

Maddî kültür ile manevî kültür arasında çok belirgin bir ilişki vardır. Bu alanların birinde ortaya çıkan bir değişim diğerini de etkiler. Bunlardan birine ait bir unsurun kabul görmesine veya dışlanmasına, diğerinin bazen mutlak bir etkisi

³⁴¹ Baudrillard, *a.g.e.*, ss. 39-41.

³⁴² Giddens, *a.g.e.*, 2013, ss. 148-150.

olabilmektedir.³⁴³ Maddî kültür alanında yer alan sanayileşme ve teknolojik ilerleme yaşam şartlarını değiştirmiş, ihtiyaçların giderilmesi ve beklentilerin elde edilebilirliğini kolaylaştırmıştır. Toplumsal hayatta zihniyet değişimini düşündüren kavramların en önemlilerinden biri manevî kültür alanında bulunan tevekküldür. Tevekkül kavramı güvenmek ve dayanmak anlamlarıyla sıkı ilişki içindedir.³⁴⁴ Güven/tevekkül bileşeni, insan hayatının ilahî gücün kontrolünde bulunduğunu ifade eder ve hayatın her alanında korku ve endişeden emniyette olma duygusudur.³⁴⁵ İslâm inancının, inananlarının her hususta Allah'a güvenmeleri gerektiği şeklinde önemli bir inanç esası vardır.³⁴⁶ İslâmî anlayışa hiç yabancı olmayan maddî tedbirleri temsil eden çalışma, tasarruf, birikim gibi kavramlar, manevî tedbir (tevekkül) ile birleştikten sonra bir anlam ifade eder. Dolayısıyla burada en büyük yetkiyi Allah, kendisine tahsis etmiş oluyor. Zira 'tevekkül' kavramı dinî literatürde: "Allah katından olan şeylere bağlanmak, insanların elinde olan şeylere bağlanmamaktır."³⁴⁷, "Her işte esbaba teşebbüsle beraber³⁴⁸ Allah'a teslimiyetle inkıyat etmek, Allah'a güvenmek demektir."³⁴⁹ şeklinde tanımlanan inanç bağlamı bir kavramdır. Tevekkül kavramının algılanmasının günümüzde değişmeye başladığı ile ilgili sorunlardan söz edilebilir. Örneğin işverenin işçilerinden birinin işine son vermesi halinde ortaya çıkan aç kalma korkusu, hatta işçinin ailesinin bile kendisine tavır koyması realiteleri, 'tevekkül', 'geçim (rızk) endişesi' gibi kavramlarla doğrudan ilgilidir. Kur'ân'da "Yeryüzünde rızık Allah'a ait olmayan hiçbir canlı yoktur."³⁵⁰ âyeti, teorik olarak, "Gerek insan, gerek diğer canlıların rızıkı, kuvveti ve beslenmesi, yaşamak için gerekli olan bütün şartlar ve sebepler Allah'a aittir, O'ndandır. Yaşatmak istemediği zaman rızıkını keser, O kesince kimsenin vermesine imkân ve ihtimal yoktur, bunun tersi de böyledir."³⁵¹ şeklinde açıklanmakta ve Müslümanlarca bu şekilde inanılmaktadır. Ülgener'in ifadesiyle, gelenekçi toplum, dünya üzerinde

³⁴³ Turhan, *a.g.e.*, ss. 80, 187.

³⁴⁴ İsmail Karagöz, "Tevekkül", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 5. Bsk., Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2010.

³⁴⁵ Glock, *a.g.e.*, s. 267.

³⁴⁶ Tevbe 9/51.

³⁴⁷ Cürcânî, "Tevekkül", *a.g.e.*

³⁴⁸ Âl-i İmran 3/159.

³⁴⁹ Mehmet Zeki Pakalın, "Tevekkül", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul.

³⁵⁰ Hûd, 11/6.

³⁵¹ Yazır, *a.g.e.*, C. 4, ss. 2757, 2758.

mahiyetini insanların kavrayamadığı, fakat her an yardıma hazır en yüksek kuvvetlerle nasibinin garantilenmiş olduğuna inanır.³⁵² Mucchielli'nin ifade ettiği gibi, zihniyetin sahip olduğu değerler sistemi, akıl yürütmeye etkisini her alanda gösterir.³⁵³

Diğer taraftan İslâm'da tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan içe kapanma diye ifade edilen hareketi Goldziher, biri ibadet, diğeri davranış olmak üzere iki değişiklikle ifade ediyor: Zikir ve Tevekkül.³⁵⁴ Buna göre İslâm, zikri günün belli zamanlarına yaydığı halde, tasavvufî anlayış, Kur'ân'ın "Allah'ı çok zikredin"³⁵⁵ emrinden yola çıkarak, süreyle sınırlı olmayan, hücre ve çile hayatına yol vermişti. Tevekkül anlayışında da büyük sufilerin sürdürdüğü çizgiler olmakla birlikte, çoğunlukla taban kitleyi muhatap edinen yorum ve teşvikler, tevekkül kavramını da İslâm'ın tespit ettiği anlamın ötesine, tam teslimiyete götürdü. Yani artık tevekkül, her türlü tedbirin alınması ve sebeplerin yaratıcısı Allah'ın takdirine rıza göstermek şeklinde davranışa dönüşen içten bağlantı ifadesi olmaktan uzaklaşmış, dış dünyada vuku bulan olayları seyretmekle yetinen pasif bir teslimiyete dönüşmüştür.³⁵⁶

Tevekkül örneğini biraz daha somutlaştırarak açmak, konunun zihniyet değişimiyle ilgisi bakımından önemlidir. Makineleşen tarımın, tevekkül inancındaki güven ve beklentinin yönünü değiştirmesi, yani bütün beklenti ve umutların, makineler ve diğer araçsal tedbirlere bağlanması konusunda, geleneksel zihniyetin sekülerleşme ve modernleşme yönünde değişmesinin söz konusu olduğunu düşünebiliriz. Bizi bu yargıya son zamanlarda Türkiye'de görülen hayatın maddî iyileşmesinin (üretim artışıyla modernleşmesi), hem geleneksel üretim şekillerini ve araçlarını anlamsız kıldığı hem de dinî geleneği ve alışagelen tüketim biçimlerini de kökten yıkarak, kendisinin önerdiklerini onların yerine geçirdiği³⁵⁷ düşüncesi götürür. Bugün artık insanın, bir imkânla karşılaştığında, kendi bilgisi sayesinde

³⁵² Ülgener, *a.g.e.*, 2006, s. 50.

³⁵³ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 22.

³⁵⁴ Ignaz Goldziher, *Vorlesungen über den İslâm*, Heidelberg, 1910, s. 153'ten aktaran: Ülgener, *Zihniyet ve Din - İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*-, Der Yay., İstanbul, 1981, s. 71.

³⁵⁵ Enfâl 8/45.

³⁵⁶ Ülgener, *a.g.e.*, 1981a, s. 289.

³⁵⁷ Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 77.

bunun verildiğini düşündüğünü ifade etmek mümkündür.³⁵⁸ Bu son yargıyı şu şekilde açıklayabiliriz: Zihniyetin değerler sisteminin, akıl yürütme sürecini sürekli olarak etkisi altında tuttuğu hatırlanmalıdır. Bu etki, zihniyetin işlevselliğiyle ilgilidir. Zihniyet gerçeğin bir açıklayıcısı olarak kendine göre anlama ve bilme ihtiyacını karşılar. Teknoloji, makineleşme gibi olguların ortaya çıkışı, sosyal aktörlerin farklı yorumlarını beraberinde getirir. Zihniyetin değerler sistemini oluşturan “din”, dindarın akıl yürütme sürecini etkiler³⁵⁹ ve tarım-makine, ticaret-kazanç, yağmur-verim ilişkilerinde dinsel açıklama “tevekkül”den yanadır. Diğer tarafta ise gelişen sanayi ve teknolojinin şekillendirdiği toplumsal oyuncu bu ilişkileri, dünyevi fiziksel şartlarla açıklayabilir. Dolayısıyla zihniyet kabuller ve tanımlamalarda fail olarak görev üstlenir. Bu durumda geleneksel anlamda ‘nimet’, artık maddî değerlerle yüklü kişinin zihninde, teknoloji bağlamı modern kapitalist bir kavrama dönüşür: ‘Kazanım’. Durum bağlamı teknik buluşlar sayesinde değişmiş ve bunun sonuçları, düğüm niteliği taşıyan tevekkül kavramı bağlamında, çiftçilerin hatta dolaylı olarak tarımla ilgisi olmayan diğerlerinin dünya görüşünü yönlendiren anlam dönüşümünü getirmiştir. Batılı teknoloji ve çiftçi modelleri, Türkiye’ye taşınmıştır. Yerleşik zihniyet, bu yeni teknolojik değerleri ve modelleri hoş görebilmekte ve kabullenmektedir. Rasyonel ve maddî tedbirlerin önemi üzerinde yoğunlaşarak tevekkül kavramı sorgulanmış, tarım alanında maddî tedbirler yeni normlar olarak kabul görmüştür. Yağmur duası ve makineleşme günümüzde birlikte sürdürülürken, doğal olarak modern dünyanın getirdiği tarım anlayışı sistemleşme ve yerleşmeye devam etmektedir. Bu birliktelik, “Eski değerlerin taşınması” şeklinde ifade edilen, eskinin modern zamanlara taşınabilirliğini ve her zaman değişmediğini gösteren, zihniyetin değişime karşı bir direncidir.

Bu bağlamda sulama teknolojilerinin gelişmediği ya da erişilemediği yerlerde ürününün yetişmesi için gökyüzünden gelecek yağmuru bekleyen çiftçi, sanayileşmiş toplumlarda, teknolojinin imkân sağladığı tüm önlemleri alan, sanayi ve teknolojinin getirdiği sulama yöntemlerini sonuna kadar kullanan çiftçi olmaktadır. Bu noktadan itibaren, maddî sebepleri yerine getirdiğini düşünerek başkaca bir tedbir almayı

³⁵⁸ Zümer 39/49,50, Bkz., Abdurrahman Arslan, *a.g.e.*, 2012, s. 104.

³⁵⁹ Mucchielli, *a.g.e.*, s. 22.

düşünmeyen çiftçi ile birlikte, tevekkülü ve dua olgularını söz ve eylem olarak yerine getiren çiftçi tipleri görülebilmektedir.³⁶⁰ Tevekkül olgusunun içinde, sebeplerden istifade vardır. Türkiye’de şahit olunan yağmur duası merasimleri, aslında bu alanda tevekkül olgusunun tamamen ortadan kalkmadığının önemli bir göstergesidir. Bu, bir anlamda makineleşmenin bütün tesirlerine rağmen, dinî veya dinin şekillendirdiği/geleneksel zihniyetin direnç gösterdiği bazı örnekleriyle İslâm toplumlarında varlığını hâlâ devam ettirdiğini göstermektedir. Mucchielli’nin “Zihniyetlerin değişime direnci” ile ilgili tespitlerine kuramsal çerçevede bu çalışmada yapılan ek madde, “*eski değerlerin taşınması*” ile ilgiliydi. Bütün makineleşme, teknolojik ilerleme ve rasyonel hesaplarla birlikte yağmur dualarının devam ettirilmesi, eski değerlerin modern zamana taşınmasının somut bir örneğidir. Zira zihniyetin değişime karşı oldukça kuvvetli bir direnişi vardır.³⁶¹

Modern kapitalist anlayış, başka bir tecrübe alanımızda da benzer etkiyi yapmıştır: “Şükür”. Bu zihniyetin ekonomi anlayışının aşırı üretim, kazanç ve tüketime teşvik etmek için “kredi” şeklinde ortaya koyduğu finans sağlama ve kâr elde etme sisteminden Müslümanların da önemli ölçüde etkilenerek şükür konusundaki zihniyetleri de bir değişime zorlanmaktadır.

Günümüzde Müslüman çiftçi vatandaşların, esnafların, memurların, işçilerin çalıştıkları karşılığında elde ettikleriyle ve hayat şartlarıyla şükretmekten uzaklaşmaya başlayarak kredi kullanmaya yönelip aşırı üretim, çalışma veya tüketime yöndikleri görülebilmektedir. Hatta bu konuda neredeyse bir yarış içine girdikleri söylenebilir.

Burada tartışılacak bir diğer konu da, tevekkül kavramında süreç içerisinde meydana geldiği düşünülen ‘zihniyet değişimi’ acaba bir süreci ‘tersinden görmek’ midir? Yani otantik diye tespiti yapılan tevekkül tanımı, aslında bugün anlaşılan şekliyle mi olmalıydı? O halde değişen ve gelişen şartlar bir anlamda bizi, ister istemez dinin nasıl algılanması gerektiği noktasına mı getirmiş oldu?

³⁶⁰ Bkz., Ülgener, *a.g.e.*, 2006, s. 50.

³⁶¹ Ülgener, *a.g.e.*, 2006, s. 66.

Burada önemli bir tespit ortaya çıkıyor: Seküler kavramının gelenek ve modernlik ile ilişkisi. Mesele, gelenekselin mi, modernin mi asıl olduğudur.³⁶² Rodney Stark, sekülerleşme tezinin, “geçmişin daha dindar olduğu” varsayımına dayandığını ileri sürer ve bu varsayımın temelsizliğini tarihi delillerle ortaya koyar.³⁶³ Bu bağlamda, “Her işte esbaba teşebbüsle beraber Allah’a teslimiyetle inkıyat etmek, Allah’a güvenmek demektir.” şeklinde yukarıda verilen tevekkül tanımında ‘esbaba teşebbüs’ (araçları kullanma girişimi), sekülerleşme sürecinde değişime uğradığı düşünülen, sahip olunan imkânların (servet, maaş vb.) kaybedilmesi endişesine karşı alınan tedbirler olabilir mi? Yani vasıtaları kullanmak, aslında tevekkül kavramının içinde mevcut iken, bu vasıtaların kaybedilmesi endişesi, dünyevileşmenin getirdiği bir yıpranma değil, tam tersine tevekkül olgusunun gerçekleşmesi için bir ilke olabilir mi? Örneğin sigorta kavramı “sebeplerin yerine getirilmesi” anlamında bir tedbir olabilir. Esasen buradaki tespit, geleneksel dindarın zihnindeki tevekkül olgusunun anlaşılmaya çalışılması ile mümkün olacaktır. Yukarıda tevekkülle ilgili verilen tanımlamalarda ‘sebepler’, dünyevi olanı temsil etmektedir. Dünyaya ait sebep ve tedbirler, yine dünyevi olan ile sınırlıdır. Oysa beklenti, dünyaya ait olumsuzlukların, İlâhî güç tarafından giderilmesine yöneliktir. Dolayısıyla söz konusu geçmişin daha dindar olması/olmaması ya da sebeplerin kaybedilme endişesinin tevekkülle ilişkisinin kurulması, işin zihniyet değişimini ilgilendiren boyutudur. Sekülerleşme tezinin, geçmişi daha dindar kabul etmesi veya etmemesi, inananın kabul ettiği Tanrı iradesini değiştirmez. Özelde, bir Müslümanın zihninde emir ve yasaklardaki hikmet, “murâd-ı ilâhî” ile açıklanır. Dolayısıyla geleneksel bir değer olarak ‘tevekkül’den ne anlaşıldığı, yine geleneksel anlamıyla İlâhî olanın isteğine bağlıdır. Bu durumda sürecin yönünü belirleyen faktör, geçmişin dindarlığı değildir. O halde yukarıda ele alındığı gibi, tespit edilmesi gereken, tevekkül olgusunun kutsal metinlerde ifade edildiği anlam³⁶⁴ ve günümüz İslâm toplumlarının bu anlama karşı mesafesidir. Bu

³⁶² Bedri Gencer, “Seküler Gelenekten Seküleristik Modernliğe” *Rihle*, Temmuz-Eylül 2010, sayı: 10, s. 25.

³⁶³ Rodney Stark, “Secularization, R.I.P.”, *Sociology of Religion*, 60/3, 1999, s. 255-260.

³⁶⁴ Bkz., Âl-i İmrân 3/159; Enfâl 8/2; İbrâhim 14/11; Furkân 25/58; Talak 65/3; *Buhârî*, Vudû 75, Daavât 6; *Müslim*, Zikr 56-58.

mesafe, toplumun zihniyet değişimini ifade eder. Elbette kutsal metinler söz konusu olduğu zaman, düşünce tarihinde farklı yaklaşımlardan söz etmek mümkündür.

SONUÇ

Zihniyet değişimi-din ilişkisinin toplumsal tezahürlerinde görölen değişim örnekleri, günümüzde dünyada ve Türkiye’de bir zihniyet değişiminin gerçekleşmekte olduğunu, en azından değişim sürecinin bazı basamaklarının temsil edildiğini gösteriyor. Ancak her geçen gün dünyaya ait olguların, toplumların kültür ve inanç sistemlerine etkisi biraz daha artmakla birlikte, bu olguların kesin bir zaferinden, değişimin mutlak anlamda gerçekleştiğinden söz etmek mümkün görünmüyor. Dini, yapısal olarak dünyevi bakış açısıyla resmeden, işlevsel olarak da rasyonel bir mekanizma olarak algılayan yeni bir zihniyetin varlığından söz etmek mümkündür. Bu bağlamda din, yeryüzüne ait mantıksal kalıplara sokulmuş bir inanç sistemine dönüşebilirken, dünya da din ile ilgili düalizminden kurtulup, bağımsız bir kavram olarak kutsanabilmektedir. Din, insan zihninde seküler bir yapıya doğru evrilirken, dünya kendine daha kutsal bir alan bulabilmektedir. Din algısı modern-seküler kalıplarla yeniden şekillenen zihniyete sahip dindarın dünya görüşü de bu çizgide olacaktır. Toplum, hayatı, evreni hep mantık kalıplarıyla sorgulayacak, yaşadığı paradokslarda dinin mantıksız gelen hükümlerini gündelik hayatın dışında tutacak, kendi zihninde daha rasyonel emirler buyuran bir Tanrı imajı geliştirebilecektir. Örneğin, kutsal metinlerin rasyonalize edilmesi, pozitif tabana oturtulması, dinî hükümlerin mantık süzgecinden geçirilmesi gayreti tarih boyunca süregelmiştir. Kur’ân’daki bilgileri fizik, matematik kurallarıyla açıklayarak akılsallaştırma mantığı, seri kitaplar çıkarılarak, Türkiye’de bir dönem bolca temsilci ve zihninde neredeyse pozitif bir din tasavvuru oluşturan okuyucu kitlesi bulmuştu.

Zihniyet dünyasında gerçekleşen dönüşümlerin yansımaları, toplumsal alanda cisim bulur. Daha fazla dünyaya indirgenmiş bir din ve daha fazla değer bulmuş bir dünya dönüşümü, bireysel ve toplumsal alandaki paradoksal evrilmenin pratik yansımalarıdır. Dolayısıyla bir yandan insan, din ve dünya dönüşümünün aktörlüğünü yapmakta, bir yandan da toplumsal yapılar insan zihnini değiştirmektedir. Bir başka ifade ile etkileşim, insan ve toplumsal yapılar arasında karşılıklı olarak gerçekleşmektedir.

İnsanların zihninde yerleşmiş bulunan dinsel fenomenler, ideolojiden farklı olarak sosyalizasyonun oluşumunda büyük bir işleve sahiptir. Dışarıdan gelen etki ne olursa olsun, bilinçaltından gelen savunma, zihniyetin karakterize edilmesindeki otoritesini koruyacağına benziyor. Bu bağlamda pratiklerle ilgili modern-seküler yorumlar, genellikle toplumun maddî yönünde ifade bulsa da, yorum ve algı zihinsel fonksiyonlardır. İnsanın inanç dünyası tamamıyla olmasa da büyük oranda zihniyetini etkiler. Ancak dış dünyanın da zihniyet üzerindeki etkisi unutulmamalıdır.

Çalışmada tasnif edilen zihniyet değişimine konu olan toplumsal tezahür alanlarından herhangi birinde ortaya çıkan zihniyet değişimi örneğinin arka planında, sadece yansıma gösterdiği alanla ilgili sebeplerin olmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin “İletişim Araçları ve Medya” başlığı altında ele alınan bir zihniyet değişimi örneği inanç, ahlâk gibi başka boyutlarla da ilgili bulunmaktadır. Çalışmada ele alınan, alanlara ayrılmış zihniyet değişimleri, günümüzde sosyal alana çıktığı örnekleriyle incelenmeye çalışıldı. Bu tablo, özelde Türkiye'nin modernleşme öncesi sosyal yapısıyla uzun bir sürecin ardından gelen noktayı zihniyet değişimi bağlamında sosyolojik bir değerlendirme imkânı sağladı.

Araştırmada öne sürülen, değişimde zihniyetin sadece edilgen bir olgu olarak ele alınmaması gerektiği ve zihniyetin de değişimde faillik rolü üstlendiği varsayımı, zihniyet değişimi-din ilişkisinin toplumsal tezahür alanlarının incelenmesindeki örneklerle doğrulandı. Örneğin toplumsal modellerin, medyanın ve gelişen sanayi ve teknolojinin etkisiyle dönüşen aile yapısı ve işlevi, ikinci boyutta faillik görevi üstlenerek bireylerin eğitiminde, sosyalleşme niteliklerinde ve yeni kabulleri içselleştirmelerinde rol oynayarak toplumsal yapıyı değişim bağlamında etkilemektedir.

Genel olarak, bazı alanlarda farklı derecelerde de olsa zihniyet değişiminin gerçekleştiğinin görülmesi, birey ve toplumların dünyevi ve modern olana öykünmesi; geleneksel anlayışın çok sebepli direnç kaybı, yoksun bırakma gibi sosyolojik etkenler sayesinde. Ancak karşılıksız yardımlaşma, teknolojik gelişmelerin yanında dua pratiğinin sürdürülmesi gibi birçok örnek, geleneksel ya da

dinî olanın varlığının, modern zamana, modern toplumların kültürüne de taşınabildiğini; zihniyetin değişime karşı direnç gösterme işlevini sürdürdüğünü kanıtladı.

Üstelik değişimin hep yeni ve modern olana doğru olmadığı aksine değişimin geleneksele dönüş şeklinde gerçekleşmesinin de mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Bireysel ve kolektif bilinç bu defa tersine bir değişim arayışına girmiştir. Değişimin geleneksele dönüş şeklindeki tezahürlerini fiziksel, dinsel alanlar ve biyolojik ihtiyaçlar olarak genel kategorilerde sınıflamak mümkündür:

1. Fiziksel alanda geleneksele dönüş: Kent yaşamının bıkırtıcı, rutin, gürültülü ve yapay havasından uzaklaşmak için, doğal ortamlara, köylere yeniden yerleşmek şeklinde ortaya çıkan değişimdir. Bir anlamda modernleşmenin getirdiği köyden kente göç sürecinin tersine dönmesidir. Özellikle ekonomik bağımlılıktan kurtulan memurların, işçilerin son yıllarda artış gösterdikleri, emeklilik dönemlerinde köyelerine yeniden göç etmeleri dikkat çekicidir.

2. Dinsel alanda geleneksele dönüş: Bilindiği gibi dinle ilgili konular, yasal koruyucusu bulunmamasının önemli bir sebep teşkil ettiği, üzerinde en çok konuşulan ve herkesin rahatça fikir yürütebildiği bir alandır. Üst jenerasyondan öğrenilen dinî bilgilerin bilgi kirliliği içinde dejenere olduğu düşüncesi, dinin orijinine dönme arzusunun körüklenmektedir. Âyetler ve hadislere getirilen yeni yorumlar ve bunların sonucunda oluşan yeni kabuller, klasik dinî bilginin hatırlanması gerektiği düşüncesini vermiştir. İnsanlar yeni ve farklı yorumlara artık daha dikkatli yaklaşmaya başlamış ve tabiri yerindeyse anne ve babalarından öğrendikleri dinin özlemini çekmeye başlamışlardır.

3. Biyolojik ihtiyaçlarda geleneksele dönüş: Modern dünyanın kazanma hırsı, gıda sektörlerinde ciddi düzeyde sağlık problemlerini beraberinde getirdi. Kimyasal katkı ve hormonlu gıdaların, yapay giyim ürünleri ve eşyaların teşhiri; beslenme, giyinme ve faydalanma bakımından biyolojik ihtiyaçlarını karşılamak için doğal geleneksel ürünlere yeniden dönüşü insanların zihninde fenomen haline getirdi. Fiziki ve ekonomik imkânı bulunanlar bu geleneksel alternatifleri

değerlendirmek için ekstra masraflar yapmaya başladı. Bugün artık köyünde ya da evinin bahçesinde ve hatta balkonundaki saksıda bitki yetiştirmeye çalışan, doğal gıda, giyim malzemesi ve eşya pazarlayan mekânlarda ekstra paralar harcayan modern insan görmeye alıştık.

Toplumda çeşitli vasıtalarla gerçekleştirilmeye çalışılan değişimler, toplumsal alanda tezahür bulsa da, doğrusu özgürlük alanlarının ve sınırlamaların genişlemesi sayesinde eski değerler yeniden canlandırılabilir. Bu hem geleneksel ya da dinî olanın yeniden canlandırılması hem de bazı zihniyetlerde mevcut olduğu halde gelenek, din ve ahlâk alanlarındaki toplumsal kontrol mekanizmalarının varlığı sebebiyle toplumda ifade bulamayan modern düşüncenin, bu kontrol mekanizmalarının zamanla etkisini kaybetmesi sayesinde hayat bulması şeklinde olabilir. Dolayısıyla değişime karşı direnç, zihniyet değişmediği müddetçe fırsat alanlarını değerlendirmekte ve yeniden canlanabilmektedir.

Değişim ve yeni kabullerin oluşmasına direnç sebepleri olarak:

- Ailelerin kültürel mirasını sonraki nesillere taşıma ve çocuklarına dinî bilgi edindirme amaçlı gayretlerinden,
- Geleneğin yeniden canlandırılması ve klasik dinî bilginin korunması yolunda görsel ve yazılı yayın faaliyetlerinin ve bu alandaki resmi eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasının hız kazanmasından,
- Medyanın olumsuz örnekleri karşısında farkındalık oluşturmak için devletin ve sivil toplum kuruluşlarının sunduğu eğitici programların yaygınlaşmasından söz etmek mümkündür.

Bununla birlikte karşı zihniyetin direnç mekanizmasının da aynı hız ve gayretle etkisini sürdürmeye çalışması, zihniyet çatışmalarının toplumsal alanda, özellikle sosyal medya ve diğer medya unsurlarında yazılı ya da sözlü ifadelerinin yaygınlaşması sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla geleneğini ve dindarlığını muhafaza etme gayretinde olan zihniyet, değişime karşı direnç gösterirken bir taraftan da karşı zihniyetlerin failliğinde edilgen kalmama mücadelesi vermektedir. Aynı durum tersinden de okunabilir. Değişimi savunan zihniyetler, muhafazakâr

düşünceler karşısında etkinliğini korumak gayretindedirler. Esasen bu tutumlar, zihniyetin değişim sürecini yavaşlatmaktadır.

Son tahlilde zihniyet değişiminin toplumsal tezahür alanlarındaki örnekleri üzerine yapılan analiz gösterdi ki, din ve dünya algısının zihinlerdeki değişimi, şimdilik sınırlı denecek kadar pratik alanda ifadesini bulsa da, bazı yeni kabuller ve tanımlamalarla toplumsal alanda temsil bulsa da, sınırlarını genişletme mücadelesine devam edecektir. Örneğin, üçüncü evrede kalmış bir zihniyet değişimi örneği, bir sonraki evreye geçerek evrimini tamamlama çabasını sürdürmektedir.

Değişimin devamlılık arz etmesi ve küresel ölçeği zorlaması, problemin başka bir boyutunu akla getiriyor. Sorunun sonraki basamakta zihniyet değişiminin ötesine işaret etmesi, yeni kabullerle ve yeni yorumlarla buluşarak içselleştirilmesidir. Başka bir ifadeyle, üzerinde durulması gereken bir husus, bu değişimin bir zihniyet olarak kabul edilmesi yani “değişim zihniyeti”ne dönüşmesidir.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm.

Akdoğan, Ali, *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dinî Hayat (Rize İl Merkezi Örneği), Doktora Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun, 1999.

Akgül, Mehmet, "Modernlik-Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ed. Niyazi Akyüz; İhsan Çapcıoğlu, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, ss. 181-210.

—, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Çizgi Kitabevi, Konya, 1999.

Akşit, Bahattin vd., *Türkiye’de Dindarlık, Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Aktan, Hamza, "Allah İçin Hac", *Hac Görevlileri İçin Örnek Metinler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, ss. 34-44.

Altınköprü, Tuncel, *Karakter Bilim İnsan Tanıma Sanatı, Şahsiyet Analizi, Kişiliğin Yapısı ve Yorumu*, Haşmet Matbaası, İstanbul, 1978.

Alver, Köksal, *Mahalle, Mahallenin Toplumsal ve Mekânsal Portresi*, Hece Yayınları, Ankara, 2013.

Armağan, Mustafa, *Alev ve Beton*, Şûle Yayınları, İstanbul, 2010.

Arslan, Abdurrahman, *Modern Dünyada Müslümanlar*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

—, "Soruşturma", *Rihle*, no. 10, Temmuz-Eylül 2010, 37-45.

Arslan, Mustafa, "Gündelik Hayatta Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ed. Niyazi Akyüz; İhsan Çapcıoğlu, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, ss. 651-666.

—, "Kültürel Bağlamda Din", *Kültür ve Din*, Ed. Mehmet Ali Kirman; Abdullah Özbolat, Karahan Kitabevi, Adana, 2014, ss. 15-34.

Aydeniz, Hediyeullah, *Medyayı Kavramak*, 3. Baskı, T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Ankara, 2013.

Aydın, Ayhan, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 6. Baskı, Tekağaç Eylül Yayınları, Ankara, 2005.

Aydın, İbrahim Hakkı, "Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlâk İlişkisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 35, 2011, ss. 1-23.

Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, 9. Baskı, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2001.

Aydın, Mustafa, *Bilgi Sosyolojisi*, 2. Baskı, Açılımkitap, İstanbul, 2010.

Bakırcı, Mustafa, *Dinî ve Kültürel Değerlerin Taşıyıcısı Olarak Üç Nesil, Giresun Örneği, Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, İstanbul, 2010.

- Barbarosoğlu, Fatma Karabıyık, *Moda ve Zihniyet*, 5. Baskı, İz Yayınları, İstanbul, 2012.
- Baudrillard, Jean, *Tüketim Toplumu*, Çev. Hazal Deliceçaylı; Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Bauman, Zygmunt, *Bireyselleşmiş Toplum*, Çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.
- , *Küreselleşme, Toplumsal Sonuçları*, 3. Baskı, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010.
- , *Yaşam Sanatı*, Çev. Akın Sarı, Versus Yayınları, İstanbul, 2011.
- , *Sosyolojik Düşünmek*, 8. Baskı, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bayer, Ali, "Sekülerleşme Din İlişkisi: Kuramsal Bir Yaklaşım" *Sekülerleşme, Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed İhsan Çapçioğlu; Mehmet Ali Kirman, OTTO Yayınları, Ankara, 2015. ss. 155-184.
- Bayraktar, Mehmet, "İslâm ve Sosyal Değişim", *Din ve Toplum*, c. 2, no. 1, Temmuz 2008, ss. 7-14.
- Bayyigit, Mehmet, "Din Sosyolojisinin Doğuşu ve Gelişimi", *Din Sosyolojisi*, Ed. Mehmet Bayyigit, Palet Yayınları, Konya, 2013, ss. 3-40.
- , "Dinin Ferdî ve Sosyal Rolü Üzerine Genelleme", *SÜSBED*, no. 3, 1994, ss. 153-162.
- , *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/281, Ankara, 1998.
- BBC Türkçe, *Yeni reklamlar marketlerde gözlerinizi izleyecek*, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2013/05/130501_goz_takipli_reklam.shtml, (E.T. 11.20.2013).
- Berger Peter L.; Berger, Brigitte; Kellner, Hansfried, *Modernleşme ve Bilinç*, 2. Baskı, Bskı, Çev. Cevdet Cerit, İstanbul, Pınar Yayınları, 2000.
- Bozkurt, Nebi, "Kıyafet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 508-510.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *Câmi'u's-sahîh, el-Kütübü's-Sitte*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Canbulat, Mehmet, "İsâr", *Dînî Kavramlar Sözlüğü*, (Yayına Haz: İ. Karagöz), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, s. 322.
- Cansever, Turgut, *İslâm'da Şehir ve Mimari*, 7. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012a.
- , *Kubbeyi Yere Koymamak*, 5. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012b.

- Casson, Herbert N., *Hayatta İlerle ve İlerlet*, Ed. Nebiye Yaşar, Hayat Yayınları, İstanbul, 2005.
- Cevdet, Ahmed, *Kıyas-ı Enbiya Tarih-i Hulefa*, Cilt: 7, Dersaadet-Kanaat Matbaası, y.y., 1331.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Ta'rifât*, İstanbul, 1307.
- Çağan, Kenan, "Ailenin İşlevleri", *Aile Sosyolojisi*, Ed. Kadir Canatan; Ergün Yıldırım, 2. Baskı, Açılımkitap, İstanbul, 2011, ss. 83-93.
- Çağrıçı, Mustafa, "İnfak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 289-290.
- , "Komşu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 26, 157-158, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 157-158.
- Çapcıoğlu, İhsan, *Modernleşen Türkiye 'de Din ve Toplum*, OTTO Yayınları, Ankara, 2011.
- Çelik, Celalettin, "Dinî Gruplar Sosyolojisi", *Din Sosyolojisi*, Ed. Mehmet Bayyigit, Palet Yayınları, Konya, 2013, ss. 277-302.
- Çelik, Celalettin, "Göç, Kentleşme ve Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ed. Niyazi Akyüz; İhsan Çapcıoğlu, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, ss. 297-306.
- Davis, Fred, *Moda, Kültür ve Kimlik*, Çev. Özden Arıkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Demir, Ömer; Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 6. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2002.
- Demirel, Serdar, "Dünyevileşme 'Hayatımızın Öncelikleri' Krizini İşâretler", *Rihle*, no. 10, Temmuz-Eylül 2010, ss. 13-20.
- Dönmezer, Sulhi, *Toplumbilim*, 11. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 1994.
- Edgel, Penny, "Din ve Aile", *Din Sosyolojisi, Çağdaş Gelişmeler*, Ed. Peter B. Clarke, Çev. Yıldız Kızılabdullah; Şahin Kızılabdullah, İmge Kitabevi, Ankara, 2012.
- Erdem, Hüsamettin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 2. Baskı, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 1993.
- Gencer, Bedri, "Seküler Gelenekten Seküleristik Modernliğe", *Rihle*, no. 10, Temmuz-Eylül 2010, ss. 21-28.
- Giddens, Anthony, *Toplumun Kuruluşu*, Çev. Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- , *Sosyal Teorinin Temel Problemleri, Sosyal Analizde Eylem, Yapı ve Çelişki*, Çev. Ümit Tatlıcan, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- , *Sosyoloji*, Yayına Hazırlayan: Cemal Güzel, Çev. Hüseyin Özel; Abdulkadir Sönmez; İsmail Yılmaz, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012a.
- , *Modernliğin Sonuçları*, 5. Baskı, Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012b.

- , *Sosyoloji, Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş*, 3. Baskı, Çev. Ülgen Yıldız Battal, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2010.
- , *Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları, Yorumcu Sosyolojilerin Pozitif Bir Eleştirisi*, 2. Baskı, Çev. Ümit Tatlıcan, Bekir Balkız; Sentez Yayınları, Ankara, 2013.
- Glock, Cahrls Y., "Dindarlığın Boyutları Üzerine", *Din Sosyolojisi*, Ed. M. Emin Köktaş; Yasin Aktay, Çev. M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- Goody, Jack, *Avrupa'da Aile*, Çev. Serpil Arısoy, Literatür Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama, İstanbul, 2004.
- Göle, Nilüfer, *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri*, 3. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.
- , *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1993.
- Güngör, Erol, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, 6. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010a.
- , *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, 16. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010b.
- , *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, 4. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1986.
- , *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*, 3. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996.
- Güreşçi, Ertuğrul, "Türkiye'de Kentten-Köye Göç Olgusu", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11 (1) 2010, ss. 79-86.
- Harman, Willis, *Küresel Zihniyet Değişimi, Düşünme Tarzında Yeni Çağ Değişimi*, Çev. Muhammed Şeviker, İz Yayınları, İstanbul, 2010.
- Haşşab, Samiye Mustafa, *İslâm Sosyolojisi*, Çev. Ali Coşkun, Nebile Özmen, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hervieu-Léger, Daniéle , "Sekülerleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler", *Din Sosyolojisi Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Bünyamin Solmaz; İhsan Çapcıoğlu, Çev. Halil Aydınalp, Çizgi Kitabevi, Konya, 2009, ss. 109-124.
- Hoover, Stewart M., "Din ve Medya", *Din Sosyolojisi, Çağdaş Gelişmeler*, Ed. Peter B. Clarke, Çev. Necmettin Pehlivan; A. Yıldız, İmge Kitabevi, Ankara, 2012, ss. 149-173.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed, *Mukaddime*, Çev. Halil Kendir, Cilt: 1, İmaj Yayınları, Ankara, 2004.
- İbn Kayyım Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd*, Çev. Şükrü Özen; H. Ahmet Özdemir; Mustafa Erkekli, Cilt: 3, İklim Yayınları, İstanbul, 1989.
- İpşirli, Mehmet, "Kıyafet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, ss. 510-512.

- Karagöz, İsmail, "Tevekkül", *Dînî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, ss. 658-659.
- Karaman, Fikret, "Hacıların İrşat Hizmetlerinde Usul ve Öncelikler", *Hac Görevlileri İçin Örnek Metinler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, ss. 9-23.
- Karaman, Hayrettin, "Hoca Camide", *www.hayrettinkaraman.net.*, <http://www.hayrettinkaraman.net/yazi/laikduzen/4/0457.htm>, (E.T. 20.11.2014).
- Karataş, Mustafa, "Hz. Peygamber'in Şehirleşme ve Yerleşim Konusunda Çevre Bilincini Geliştirmeye Yönelik Çabaları", *Din ve Çevre*, <http://www.mustafakaratas.com/din-ve-cevre.html>, (E.T. 22.06.2013).
- Kasapoğlu, Aytül, *Aile Sosyolojisi*, 3. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012.
- Kızılcılık, Sezgin; Erjen, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Ankara, 1994.
- Kirman, M. Ali, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*, Birleşik Yayınları, Ankara, 2010.
- , *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011.
- Koç, Turan, *İslâm Estetiği*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009.
- Koyuncu, Ahmet, "Gündelik Hayatta Komşuluk", *Sosyoloji Divan, Komşuluk, Sosyoloji Dergisi*, Çizgi Kitabevi, no. 2, Temmuz-Aralık 2013b, ss. 9-21.
- Koyuncu, Ahmet, "Kimliğin İnşasında Kent: Konya Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi* 8, no. 2, 2013a, 155-179.
- Köksal, Yüksel, "Kuruluş Yeri Açısından Cadde ve Alış Veriş Merkezi Mağazacılığının Karşılaştırılması: Ankara İlinde Bir Araştırma", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, no. 16, 2011, ss. 75-87.
- Krech, David; Crutchfield, Richard S; Ballachey, Egerton L., *Cemiyet İçinde Fert*, Çev. Mümtaz Turhan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.
- Kurt, Abdurrahman, *Din Sosyolojisi*, 3. Baskı, Sentez Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kurt, Avni vd., *Diyanet Hac Rehberi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 441-446.
- Maciver, Robert Morrison; Page, Charles H., *Cemiyet*, Çev. Âmiran Kurtkan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.
- Mardin, Şerif, "Din Sorunu Yeni Bir Düzeye Ulaşırken", *Türkiye'de Din ve Siyaset*, Şerif Mardin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 238-251.
- Meydan Larousse, Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, y.y., 1992.
- Morin, Edgar, *Avrupa'yı Düşünmek*, 2. Baskı, Çev. Şirin Tekeli, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.

- Mucchielli, Alex, *Zihniyetler*, Çev. Ahmet Kotil, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh, el-Kütübü's-Sitte*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Oğuz Keleş, Z. Nuran *Türk Dindarlığında Hac Algısı (Batı Akdeniz Bölgesi Örneği)*, *Doktora Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, 2015.
- Okumuş, Ejder, "Sosyolojinin Din Sorunsalı", *Din Sosyolojisi*, Ed. Mehmet Bayyığıt, Palet Yayınları, Konya, 2013, ss. 77-104.
- Ong, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözüün Teknolojileşmesi*, Çev. Sema Postacıoğlu Banon, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.
- Oruç, Cemil, "Okul Öncesi Dönemde Dinî Duygunun Kökenleri ve Gelişimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10, no. 3, 2010, ss. 93-94.
- Önkal, Ahmet; Bozkurt, Nebi, *Cami*, Cilt: 7, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 46-56.
- Özcan, Tahsin, "Osmanlı Toplumuna Özgü Bir Finansman Modeli: Para Vakıfları", *Çerçeve*, Ekim 2008, ss. 124-128.
- Özkök, Ertuğrul, *Laikliğin Anavatanında Bir Manşet*, 20.01.2003, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=123011>, (E.T. 20.10.2013).
- Özler, İbrahim, *Camilerin Zihniyet Değişimindeki Rolü, Erzurum Örneği*, *Doktora Tezi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Tevekkül*, Cilt: 3, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Devlet Kitapları, İstanbul, t.y.
- Sâmi, Şemseddin, *Kamûs-i A'lâm*, Cilt: 6, Mihran Matbaası, İstanbul, 1316.
- , *Kamûs-i Türkî*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1317.
- Sayın, Önal, *Aile Sosyolojisi, Ailenin Toplumdaki Yeri*, Ege Üniv. Basımevi, İzmir, 1990.
- Schroeder, Ralph, *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996.
- Sifil, Ebubekir, "Kutsalın Postmodern Tanımı ya da Seküler Dindarlık", *Rihle*, no. 10, Temmuz-Eylül 2010, ss. 5-12.
- Skirbekk, Gunnar; Gilje, Nils, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, 4. Baskı, Çev. Emrah Akbaş, Şule Mutlu, Kesit Yayınları, İstanbul, 2011.
- Slattey, Martin, *Sosyolojide Temel Fikirler*, 4. Baskı, Çev. Cevdet Özdemir; Ümit Tatlıcan, Sentez Yayınları, İstanbul, 2011.
- Stark, Rodney, "Secularization, R.I.P.", *Sociology of Religion*, 60/3, 1999, ss. 249-273.
- Subaşı, Necdet, *Gündelik Hayat ve Dinsellik*, İz Yayınları, İstanbul, 2004.
- , *Sınırları Yoklamak, Din Sosyolojisi Okumaları*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.

- Şahinalp, Mehmet Sait; Günal, Veysi, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademenleme Yönünden Mekânsal Analizi”, *Millî Folklor*, no. 93, 2012, ss. 149-168.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi ‘u ‘l-Beyân ve Târîhu-I-Umem ve'l-Mülûk*, Cilt: 2, Beyrut, 1991/ 1911.
- Tekin, Mustafa, “Kamusal Alanda Din”, *Din Sosyolojisi*, Ed. Mehmet Bayyığit, Palet Yayınları, Konya, 2013a, ss. 253-273.
- , *Kutsal Kadın ve Kamu*, Açılım Kitap, İstanbul, 2004.
- , “Küreselleşme Olgusu ve Din”, *Din Sosyolojisi*, Ed. Mehmet Bayyığit, Palet Yayınları, Konya, 2013b, ss. 227-248.
- Turan, İbrahim, “Medyadaki Din Adamı İmajı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/omuifd/article/view/5000073405/5000067664>, (E.T. 31.03.2016).
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri, Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2015.
- Turner, Jonathan H.; Beeghley, Leonard; Powers, Charles H., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, 2. Baskı, Çev. Ümit Tatlıcan, Sentez Yayınları, İstanbul, 2012.
- Türk Dil Kurumu (TDK), Güncel Türkçe Sözlük, *Türk Dil Kurumu*, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5705fe79a2b3a8.81398603, (E.T. 07.04.2016).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), “2006 Aile Yapısı Araştırması”, www.tuik.gov.tr, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=10627, (E.T. 19.05.2014).
- , “Bisayar ve İnternet Kullanım Oranları”, www.tuik.gov.tr, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1068, (E.T. 19.05.2014).
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996.
- Usta, Niyazi, “Ekonomi ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ed. Niyazi Akyüz; İhsan Çapcıoğlu, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, ss. 577-588.
- Ülgener, Sabri F., *Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, Der Yayınları, İstanbul, 1981a.
- , *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul, 1981b.
- , *Zihniyet, Aydınlar ve İzm 'ler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Bilgi ve Değer*, 2. Baskı, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001.
- Vatandaş, Celalettin vd., *Türkiye Gençlik Raporu, Gençliğin Özellikleri, Sorunları, Kimlikleri ve Beklentileri, Özet Rapor*, Sosyal Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM) Yayınları, İstanbul, 2013.
- Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, Çev. Ünver Günay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay., Nu. 98, İstanbul, 1995.
- Weber, Max, *Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı*, Çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1995.

- , *Max Weber: Sosyoloji Yazıları*, 2. Baskı, Çev. Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- , *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, 9. Baskı, Ed. Don Martindale; Gertrud Neuwirth, Çev. Musa Ceylan, Yarıncılık, İstanbul, 2010
- , *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu (Tam Metin)*, Çev. Emir Aktan, Alter Yayınları, Ankara, 2011.
- , *Ekonomi & Toplum*, Çev. Latif Boyacı, C. 1, Yarıncılık, İstanbul, 2012.
- Wilson, Bryan, “Sekülerleşme”, *Sekülerleşmeye Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ed. Mehmet. Ali Kirman; İhsan Çapcıoğlu, Çev. Ali Bayer, OTTO Yayınları, Ankara, 2015, ss. 9-24
- Yaran, Rahmi, “İhtiyaç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 573-574.
- Yavuz, Sefer, “Zihniyet ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, Ed. Niyazi Akyüz; İhsan Çapcıoğlu, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, ss. 589-596.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili Türkçe Tefsir*, 2. Baskı, Cilt: 2, 4, Nebioğlu Basımevi, İstanbul, 1960.
- Yıldırım, Ergün, “Aile ve Evlilik Türleri”, *Aile Sosyolojisi*, Ed. Kadir Canatan; Ergün Yıldırım, 2. Baskı, Açılımkitap, İstanbul, 2011, ss. 65-81.

ÖZ GEÇMİŞ

27.07.1972 Konya İli, Hadim İlçesi doğumludur. İlk ve orta öğrenimini Karaman'da tamamladı. 1992 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat fakültesine kaydoldu ve 23.06.1997 tarihinde bu fakülteden mezun oldu. İmam-Hatiplik görevinde bulundu. İlçe Müftülüğü yazılı ve sözlü sınavlarını kazanarak 03.06.1998 tarihinde Bitlis İli Hizan İlçe Müftülüğü'ne Müftü olarak atandı. 05.07.1999 tarihinde Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalından mezun olarak mastır diplomasını aldı. 20.11.1999 ile 20.07.2000 tarihleri arasında askerlik görevini yaptı. 17.08.2001 tarihinde Konya İli Bozkır İlçe Müftüsü olarak naklen atandı. 05.08.2004 tarihinde Karaman İli Kazımkarabekir İlçe Müftülüğü görevine başladı. 12.08.2009 tarihinde de Karaman İl Müftü Yardımcılığı görevine başladı. Halen bu görevini yapmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır.